Inin nsiik'iij k'in ntz'ijb'aaj

Najb'eey xaak

Tz'utujil

Ministerio de Educación

GOBIERNO DE LA REPÚBLICA GUATEMALA

Inin nsiik'iij k'in ntz'ijb'aaj

Najb'eey xaak

Tz'utujil

Ministerio de **Educación**

AUTORIDADES MINISTERIALES

Anabella María Giracca Méndez
Ministra de Educación

Francisco Ricardo Cabrera Romero
Viceministro Técnico de Educación

José Donaldo Carias Valenzuela
Viceministro Administrativo de Educación

Romelia Mó Isém
Viceministra de Educación Bilingüe e Intercultural

Carlos Humberto Aldana Mendoza
Viceministro de Educación Extraescolar y Alternativa

Carlos Humberto Cú Cab
Director General de Educación Bilingüe Intercultural (Digebi)

María Elvira Juchuña Otzoy
Subdirectora de Desarrollo Educativo Bilingüe Intercultural

Equipo técnico de la Digebi

Lisbeth Etelvina Son Simón (coordinación)
Lilian Carolina Colop Salanic
Rita Josefina Laynez Pérez
Manuel Ricardo Ixmatá Tahay
Equipo técnico del Departamento de Materiales Educativos de la Digebi

©Ministerio de Educación (Mineduc)
Dirección General de Educación Bilingüe Intercultural (Digebi)
6ª. calle 1-87 zona 10, Edificio 2, cuarto nivel, ala norte
Teléfono: (502) 2411-9595 ext. 2121
Impresión 2024

http//www.mineduc.gob.gt/digebi
http//www.digebi.gob.gt/digebi

Autoría y mediación
Olga Antonieta Orellana Girón - Coordinación general
Claudia María González Alvarez - Consultora BID
Gloria Marina Hernández Cabrera - Consultora

Contextualización
Fredy Gerardo Quiacain Cotuc - Consultor

Coordinación técnica
Carlos Alberto Tamup Canil - Consultor
José Reginaldo Pérez Vail - Consultor

Revisión lingüística
Juan Ujpán Rodeno

Apoyo técnico
Salvador Petzey Cuá
Lorenzo García Ixmatá
Técnicos de la Dirección Departamental de Educación de Sololá

Equipo técnico del Ministerio de Educación
Hellen Nineth Ajciginac Sactic - Digebi
Adelina Nicho Cúmez - Digebi
Lisbeth Etelvina Son Simón - Digebi
Mateo Lorenzo Hernández Pedro - Digebi
Zaida Lorena Aragón de Argueta - Digecur

Diagramación
Alvaro Israel Castro Ajcot - Coordinación
Evelyn Lisseth Alvarez Villalta - Karla Roxantha Cárdenas Palacios

Ilustración
Celia Maldonado, Sofía Muñoz, Anahí Villavicencio, Sofía Villanueva, Kristian de León Xic, Fredy Mateo, Edgar Morales, Cristian Ordoñez, Ricardo Estrada, Luis Robles, Héctor Yavheni de León.

Se autoriza la reproducción total o parcial, siempre y cuando se cite al Ministerio de Educación -MINEDUC- y/o los titulares del copyright, como fuente de origen. Lo indicado en cumplimiento con los Artículos 5, 14, 17, 21, 24 y 25 del Decreto 33-98 de fecha 19 de mayo de 1998, Ley de Derechos de autor y Derechos Conexos.

Ministerio de Educación

Queridos niños y niñas:

Con gran alegría les damos la bienvenida a primer grado. En todo el país, niños y niñas como ustedes están inscritos en este grado tan importante. ¿Saben por qué? Porque primer grado es el inicio de una gran experiencia para la vida. Durante este año van a adquirir aprendizajes que les servirán siempre, uno de ellos es leer y escribir.

Este libro «Leo y escribo» paso I, les ayudará a dar el primer paso en el aprendizaje de manera fácil y divertida. Contiene muchas actividades que les gustarán y será como abrir una caja de sorpresas, tiene juegos, rimas, poesías, lecturas, cuentos, y hermosos dibujos.

Al entrar en un mundo fantástico de nuevos conocimientos, podrán pintar, dibujar y recortar, también aprenderán del mundo que les rodea; sus maestras y maestros les ayudarán con mucho gusto en todo momento.

Esperamos que cuando el tiempo pase y finalicen este año escolar, tengan gratos recuerdos de este libro que fue preparado con mucha dedicación y cariño especialmente para ustedes.

¡Bienvenidos a primer grado!

Ministerio de Educación

PBX: (502) 2411—9595 **www.mineduc.gob.gt**

Jab'el taq ala'ii' k'in ixtanii'

Nojelal nuuk'u'x nya' rutzil epejtiik chi paam ja najb'eey ruuxee' ajtijaal. Qas ninki'kooti nwojtaqiij chi ja pan Iximuleew, ala'ii' k'in ixtanii' jani' ixix tz'ijb'aan eeb'ii' chi paam awa' tasaaj ajtijaal maxko' rajawaxiik. ¿Ewojtaq naq chi re? Rumaal chi ja najb'eey ruuxee' ajtijaal jani' ruuchii' jaay natok eel wa' chi paam ja ruuxee' tijob'al. Chi paam awa' junaa' ri' newojtaqiij eel naa'ooj ja nk'aatzin chi eewe pa ek'asleemaal, juun chi ke jaari' sik'in ruuwach wuuj k'in tz'ijb'aaneem.

Ja nasiik'iij k'in natz'ijb'aj ruuwach wuuj ma ajninaq ta rojtaqixiik, ejqaal nawojtaqiij. Jani' jun ti ch'uuch' nrojtaqiij nchakamayi, k'aj k'aari' nb'ijni k'in nsaluj rii', keeri' chaqajaa' ja sik'in ruuwach wuuj k'in tz'ijb'aaneem: najb'eey nawojtaqij na julee' naquun, k'a jaari' julee' chik k'in julee' chik, toq k'a xtik'isib'eej eyoon chik nesiik'iij k'in neech'ob' nojelaal ja k'o pa taq sik'iwuuj, nixki'kot ruk'iin ja cholon k'asleemaal k'in cholon tziij, chaqaja' netz'ijb'aaj jae enaa'ooj.

Jaawa' sik'iwuuj "Nsik'iij k'in ntz'ijb'aaj" Najb'eey xaak, keeri' ruub'ii' rumaal chi nixruuto' chi ruyaa'iik ja najb'eey aqanaaj pa ki'koteemaal k'in nij ma k'aayeew ta neena'. K'iy naquun ruk'aan ja xteel ak'uux chi rij k'in xa jani' xteejaq jun kaxoon k'iy naquun k'o chi paam, jani' ejtz'aaneem, junaqulaal, pajch'un tziij, sik'iineem k'in cholon tziij, jeb'elilaj taq achib'al k'in julee' chik. Chi paam chaqajaa' nixkowini neq'omaaj ja taq naquun, neeb'an achib'al k'in nech'uupiij. Chaqajaa', newojtaqiij naa'ooj chi re ja kajuleew k'in ja ruwach'uleew ix k'o wi', kik'asleemaal chikopii', kik'asleemaal winaqii', kib'anikiil, b'aar ee k'o wi' k'in chaqajaa' rub'iyaal kik'asleemaal.

Chi ee jun junaal, ruuxaaq jaawa' wuuj neek'am eel chi' ewoochooch k'in neek'ut chi keewach emokaj alaxik, ja najiini newojtaqiij pan ajtijaal. Ja toq k'a xtewojtaqiij sik'in ruuwach wuuj, newojtaqiij pan eyonaal, ja nb'iij chi jun jun ruuxaaq ja wuuj nesik'iij.

"Nsiik'iij k'in ntz'ijb'aaj" Najb'eey xaak, jaawa' najb'eey esik'iwuuj rixiin ja najb'eey ruuxee' ajtijaal. Nwayeb'eej chi ja toq xtumaj eel ruub'eey ja saamaaj k'in xtik'iisi jaawa' junaa' pan ajtijaal ri', xtik'eje' kan ta jeb'el taq naa'ooj k'in na'taaneem chi eewe rumaal awa' sik'iwuuj ja nij ewixiin ixix xchojmixi.

¡Utz epejtiik pa najb'eey ruuxee' ajtijaal!

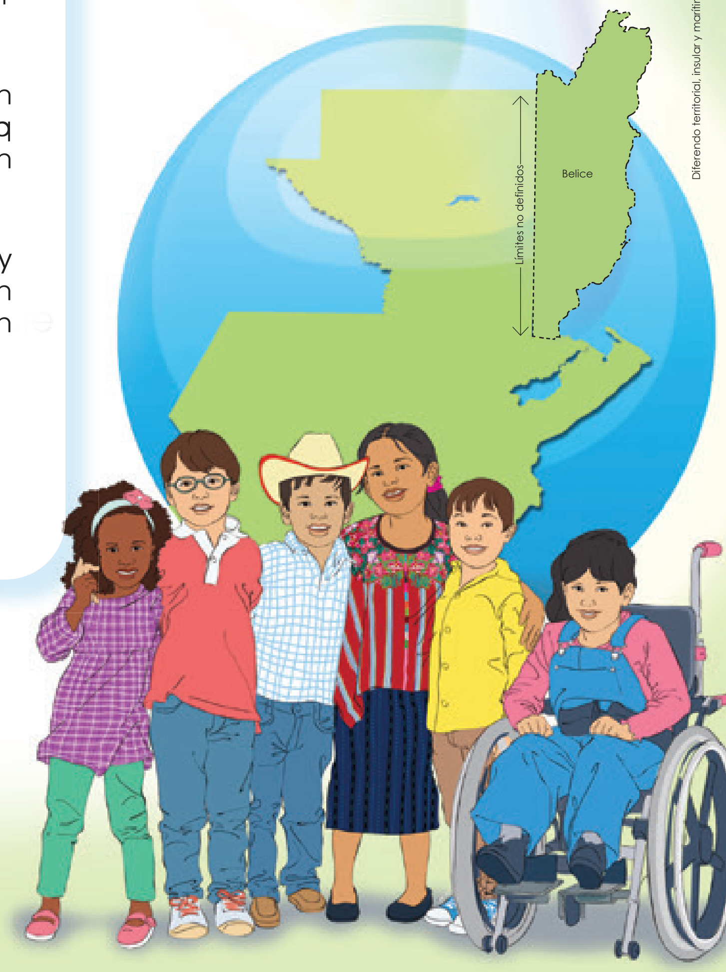

Cholwuuj

¡In k'o pa najb'eey ruuxee' ajtijaal! 5

Ja qaatee' ruwach'uleew k'in ja kajuleew 15

Ja nimalaj k'asleemaal kixiin ja chikopii' 47

Ja nutinaamit 85

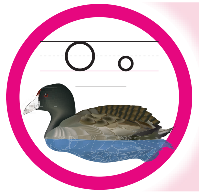
Qojeetz'a'n kuk'iin ja k'u'xatz'ijb' 115

¡In k'o pa najb'eey

Pegar aquí

Ixchel k'in ja ti tz'i' Xeep Riij

Ajtz'ijb': Claudia González Alvarez.

Ixchel jaari' jun jab'el mayab' ixtan xa jalaal nb'e najb'ey q'iij pan ajtijaal. Qas ki' ruuk'u'x. Jar Ixchel k'o jun ruutz'ii' Xeep ruub'ii', saq k'in xaaq riij. Jar Ixchel xb'iij chi re ja ruutz'ii' Xeep nb'e pan ajtijaal k'in nuuya' kaan ja pa taq nimaq'ab'iil. Ja Xeep xa nk'aaxaaj, njotb'a' rixkin k'in ki' ruuk'u'x nuuraq' ook rupalaj.

¡Ja najb'ey q'iij pan ajtijaal xulqa'ja! Jar Ixchel xnujk' eel rsumaal ruuwi' k'in rut'eb'es rumal ruutee'. Toq k'a jaa' xke'el eel, ajninaq xpeeta ja ruutz'ii', nraajo' nb'e kuk'iin. Xkeek'am eel ja ti tz'i'. Toq xeb'e'opooni pan ajtijaal ee k'iy ajtijoneelaa' nek'ulu kixiin. Maxko' k'iy ak'alaa'. Jar Ixchel xeruutz'at tan Marta k'in tan Yatziri, ajninaq xekiya'a' rutzil ruuwach. Je'ee' ari' nerachib'ilaj chi roochooch. Chaqajaa' ee k'o chik julee' ak'alaa' ma rojtaq ta keewach. ¡Qas ki'iil, nerojtaqij chik julee' rachib'iil!

Jar Ixchel xtz'ub'aj eel ruuchii' k'in xq'ejtej eel ja ruutee' toq xk'eje' kaan, xk'utuj eel chi nuchaajiij ja Xeep. Jar Ixchel xch'ejleej ja ruutz'ii' k'in xb'ij pa rixkin: -¡Utz tab'ana' Xeep! ¡Toq xkinmeloji nojejtz'aani chi re awan ri'iil! Ja Xeep, xuusil ruujeey. Jar Ixchel ki' ruuk'u'x xok kan pan ajtijaal k'in rojtaq chi k'iy naa'ooj nrojtaqiij ja pa Najb'eey Ruuxee' Ajtijaal.

- ¿Naq ruub'ii' ruutz'ii' jar Ixchel? ¿Naq chi re naach'ob' atet qas ki' ruuk'u'x jar Ixchel nb'e najb'ey q'iij pan ajtijaal? ¿Naq qas utz xak'axaj chi re nojelaal ja cholon k'asleemaal? ¿Naq naach'ob' xuub'an ja najb'eey q'iij pan ajtijaal?
- Tak'aaxaaj ja pajch'un tziij xtisik'iij jar awajtiij. Taka'muluuj k'in tawojtaqiij.

!Qas utz ja najb'eey ruuxee' ajtijaal!

Ninb'e pan ajtijaal,
k'iy tz'aneem nwojtaqiij,
nek'eje' k'iy wachib'iil,
ninki'koti q'iij q'iij.

Utz ntz'at jar achib'al,
k'in nwojtaqij ajilab'al,
nuuk'ut ja wajtiij
nk'eje' pa nuuwi' chi jutiij.

Ja najb'eey ruuxee' ajtijaal,
ee jani' wach'aalaal,
ja wajtiij k'in wachib'iil,
neki'koti rumaal chi inki'iil.

Cortar aquí

¿Naq qojtaq chik?

Tatz'ata' jar animawuuj, jun achib'al rixiin najb'eey ruuxee' ajtijaal, jani' atk'o wi'. Tacholo' ja naatz'at. ¿La k'ooli naatz'at ja ma awojtaq ta? Ja wi keeri', tak'axaj chi re awajtiij.
Teto'o' eewii' kuk'in awachib'iil k'in tek'ulub'a': ¿Naq najiini nkeeb'an jar ak'aalaa'? ¿Naq nkeena' nab'iij atet ee k'o pa najb'eey ruuxee' ajtijaal?
Tacholo' chi ke awachib'iil wi ee k'ol awach'aalaal nepeeti pan ajtijaal k'in naq chi tasaaj ajtijaal ee k'o wa'.

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Rajawaxiik natb'e pan ajtijaal, natruuto' awajtiij chi rojtaqixiik k'aak'a naa'ooj nk'aatzin pan ak'asleemaal. K'iy junaa' natk'eje' pan ajtijaal k'in k'iy naa'ooj nawojtaqiij.

Kaamiik atk'o pa najb'eey ruuxee' ajtijaal, k'aari' pa ruuka'b', roox, ruukaaj, roo' k'in ruuwaaq. ¡Naak'is ja ruuxee' ajtijaal!

Ja pan ajtijaal natejtz'aana, naab'an k'in naq'omaj achib'al, nach'upij wuuj, nak'axaj cholon tziij, nawojtaqiij ajilaaneem, sik'in wuuj k'in tz'ijb'aaneem. Chaqajaa', naamol aawii' kuk'iin ak'aalaa' k'in kamoon natsamaji. Jaawa' maxko' rajawaxiik rumaal chi ewonojeel neeto' eewii'.

Ja sik'in wuuj k'in tz'ijb'aaneem jaari' nimalaj taq naa'ooj nkojtaqil eel jar ak'aalaa' pa najb'eey ruuxee' ajtijaal. Ee k'oola ajninaq nkojtaqiij, julee' chik k'a maloo', xar konojeel nkojtaqiij rumaal chi kajtiij neeto'o kixiin.

Toq ne'ok pa najb'eey ruuxee' ajtijaal, ee k'ol ak'aalaa' nkixib'ej kii'. Max ta keeri' ab'anoon atet kaamiik. Ma itzeel ta taana', jar oj winaqii' q'anij nqaxib'ej wi' qii' toq ma qojtaq ta ja nojopoon wa'. Toq xtuub'an najoj ki'iil chik natk'eje'e k'in pa ki'koteemaal natb'e chik pan ajtijaal.

Konojel ak'aalaa' rixin ruwach'uleew k'o keeq'a' neeb'e pan ajtijaal. Qonojeel k'o qaaq'a' chi re k'iy achinaq ja ma k'o ta nelesan chi qe, nqaak'am tziij chi riij: jar ak'aalaa' k'o keeq'a' chi re jun keeb'ii' k'in jun mokaj alaxik nechajiini, chi re wa'iim, chi re kikunaxiik toq neyawaji, neq'ijlo'xa pan ajob'en ri'iil, chi re ejtz'aaneem k'in ki'koteemaal.

- Katk'eje' ruk'iin jun awachib'iil k'in tatzijooj: ¿Naq naana' atk'o pa najb'eey ruuxee' ajtijaal? ¿Naq nawaajo' nawojtaqiij? ¿Naq naach'ob' naab'an toq xtawojtaqiij sik'in wuuj k'in tz'ijb'aaneem?
- Tatz'ata' ja nimawuuj: ¿Jaru' ixtanii' k'in ala'ii' ee k'o pan ajtijaal? ¿Ee k'iy na ixtanii' owi ala'ii'? ¿La pa ruk'ojlib'aal k'o wi' ja naquun? ¿Naq nojto'on wi' utz k'a q'anij ch'ajch'oj k'in pa ruk'ojlib'aal nk'eje' wa' ja taq achinaq?
- Jaawa' takanoj chi paam jar achib'al rixin nimawuuj: che'ab'ooniil, achib'al rixin kajuleew, xteerex, ko'lawuuj ruk'aan achib'al, sik'iwuuj, kaxoon ruk'aan ruuk'aaj chee', k'oolaaj, tz'alamatz'ijb'ab'al. Tatziijooj naq utz naakoj wi' chi jun jun naquun.

¡K'o jun nuub'ii' qas nim ruuq'iij!

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Konojeel jar ixtanii' k'in ala'ii' toq ne'alaxi k'o keeq'a' chi re nk'eje' jun keeb'ii' nk'utu kixiin chi keewach ja winaqii'. Jaari' b'ii'aaj nesik'ix wi' kumal chik julee' winaqii'.

Jar aab'ii' k'in rutz'aaqaat aab'ii' ma cha qa ta nwinaqarisax najoj, nch'ojb' na chi utz. Jaari' natk'utuwi pan atinaamit k'in rumaal ari' natrutojq'aaj ja q'eteb'al taq tziij. Ruk'iin jar aab'ii' natkowiini nat ok pan ajtijaal k'in pa taq kunab'al jaay, utz k'a qas pa ki'koteemaal nawaachiij ja k'ooli aaq'a' chi re.

Ja toq nalax jun ak'aal, ja te'eej, tatixeel owi chi ee ka'i', nekitz'ijb'aj kan ruub'ii' k'in rutz'aaqaat ruub'ii' pa jun jaay rub'ina'aan RENAP.

- Tatz'ata' jar achib'al ¿Naq naach'ob' atet nuuna' jun te'eej toq nk'eje' ti raal? ¿Ja toq xatalaxi xatto' rumaal juun iyoom owi pa kunab'al jaay xatalax wi'? ¿La awojtaq naq ari' jun iyoom?
- Temolo' eewii' pan ox ox k'in tetziijooj ja waari': ¿Naq aab'ii' k'in rutz'aaqaat aab'ii'? ¿Naq aab'ii' nawaajo' natsik'ib'exi? ¿B'aar chi ri' utz nqatz'ijb'aj wi' qaab'ii'? ¿Naq chi re nqaakoj?
- Tab'iij k'iy muul jar aab'ii', ejqaal k'in ja toq xtab'iij tapaq'apa' aaq'a' ruk'iin. Jun k'amab'al tziij: /Te/–/re/–/sa/. Ja wi k'ayeew xaana', tab'iij chi re jar awajtiij, utz k'a ixka'i' ruk'iin neb'iij. Utz pa tz'aaneem naab'an, tab'iij keeb'ii' ee ka'i' owi oxi' awachib'iil.

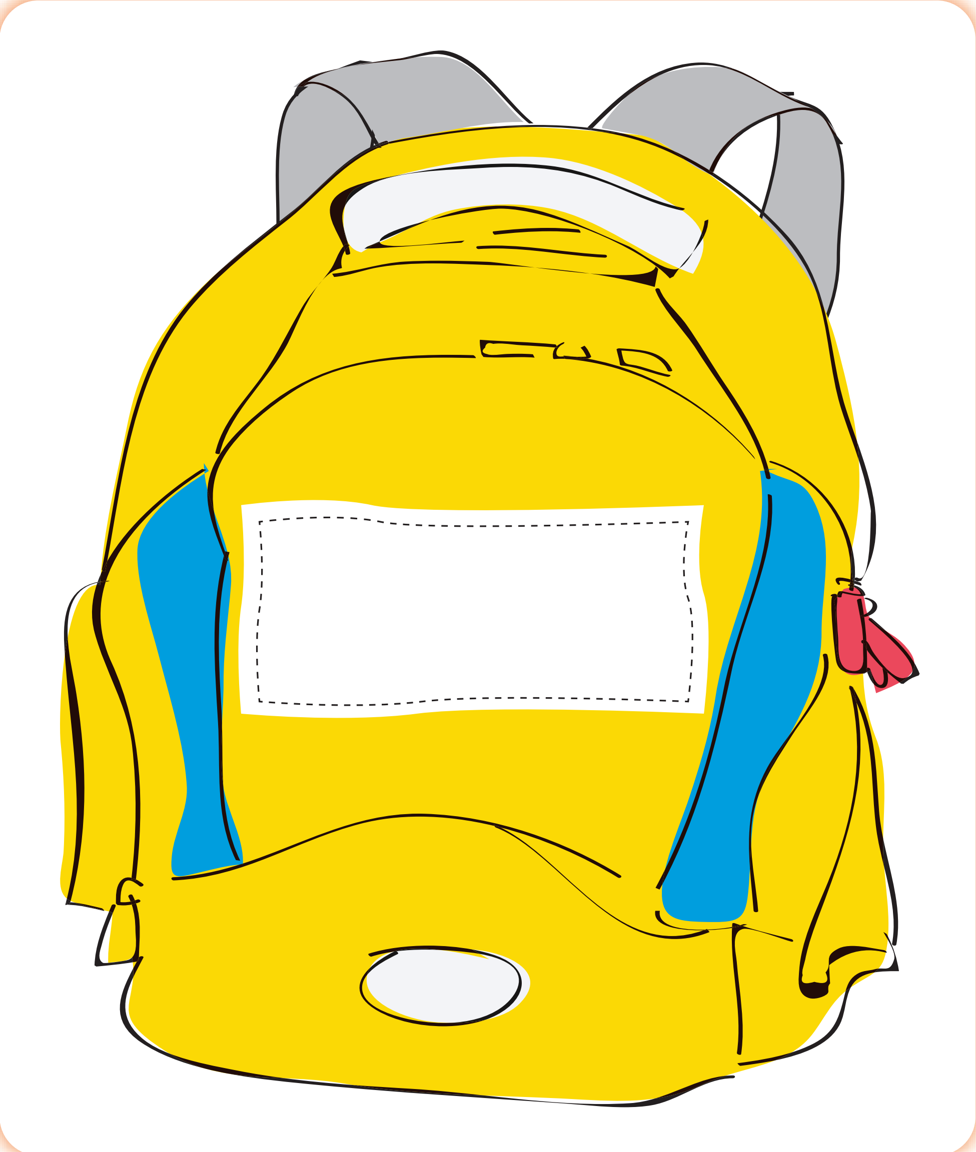

- Tatz'ata' jar achib'al, ee ka'i' alaxik neeb'e pan ajtijaal. Ta Susana k'o pa najb'eey ruuxee' ajtijaal k'in aa Martín k'o pa ruuka'b'. Ejqaal taka'muluuj keeb'ii' ja ta Susana k'in aa Martín, tapaq'apa' aaq'a' ja toq nab'iij. ¿Naq b'ii'aaj ko'l na raqan, la Susana owi Martin?
- Ja kati't ta Susana k'in aa Martín, xuut'is keeb'ii' chi riij kikaxlant'eb'es, utz k'a ma tuusach rii' pan ajtijaal. Tatz'ata' jani' nb'ajn chi re rutz'ijb'axiik ja keeb'ii'.
- Tatz'ata' jar achibal rixiin ja q'anakaxlant'eb'es. Tach'ob'o' chi awixiin k'in rajawaxiik natz'ijb'aj aab'ii' chi riij utz k'a ma tuusach rii' ruk'iin chik julee'. Jar awajtiij ntz'ijb'aj aab'ii' chuwach jun wuuj, tatz'ata' k'in keeri' tab'ana' atet chaqajaa'. Ja wi k'ayeew xtaana', ma taq'iisaj ta aawii', natruuto' jar awajtiij, nuuchap aaq'a' chi rutz'ijb'axiik jar aab'ii'.

¿In jani'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja chuwach uleew, qonojeel jar ojwinaqii' k'iy qaawach. k'ooli jaljoxnaq rutz'ajtiik ja qaxamal, ruka'yib'aal qatz'uumaal, qaawach, tzijob'al nqaab'an, tziyaq ja nqaakoj. Chaqajaa' ja naquun utz nqaatz'at.

K'iy qaawach jar ojwinaqii', xar waari' k'o juun chi qe xa junaam qatz'ajtiik nuub'an: ¡Junaam qaaq'iij qonojeel! Ma k'o ta jun winaq chuwach uleew nim ta ruuq'iij chuwach chik juun. Rumaal ari', rajawaxiik chi qas pa rub'eyaal noja'ijlo'x wi'.

Keeri' atjani' atet, ma k'o chik ta juun, xa ayoon k'in nim aaq'iij. Natkowiini k'iy saamaaj naab'an k'in utz naab'an chi re.

- Tatz'ata' jar achib'al: ¿Jaru' ak'aalaa' ee k'ooli? ¿Naq junaam wa' kitz'ajtiik k'in naq juwi' wi'? ¿Choq ruk'iin chi ke jar ak'aalaa' junaam wi' atz'ajtiik? ¿Naq atjunaam wi' ruk'iin?
- Tatz'ata' k'in tach'ob'o' atjani: ja risumal aawi', jar aawach, ja ruka'yib'aal atz'uumaal, ja utz naatz'at naab'an. Chaqajaa', naq ruub'ii' jar atzijob'al. Ruk'iin chik jun awachib'iil tacholo' atjani atet.
- Tab'iij naq utz naatz'at chi aawe atet, xkatq'a'x chi keewach awachib'iil ja toq xtib'iij jar awajtiij k'in tatz'aqatisaaj ja jun nimatziij ri': "Ja utz ntz'at chi we inin jaari'..."

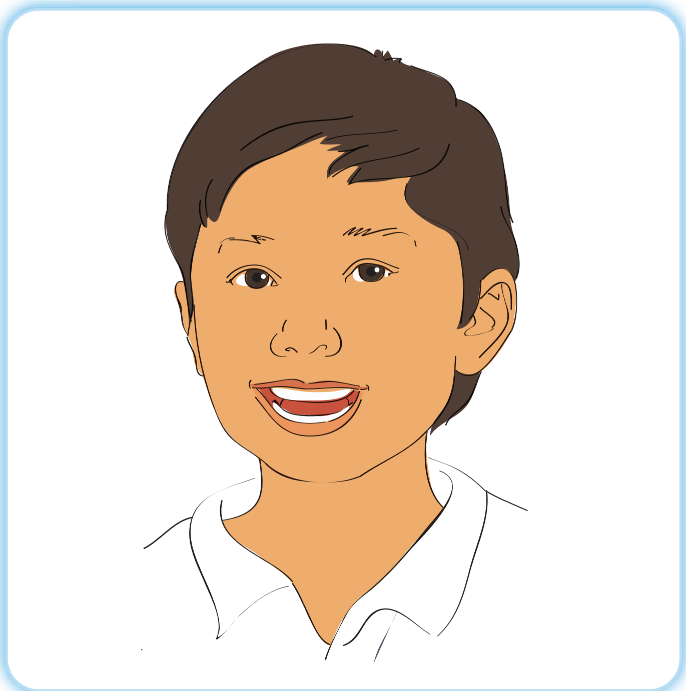

Arturo

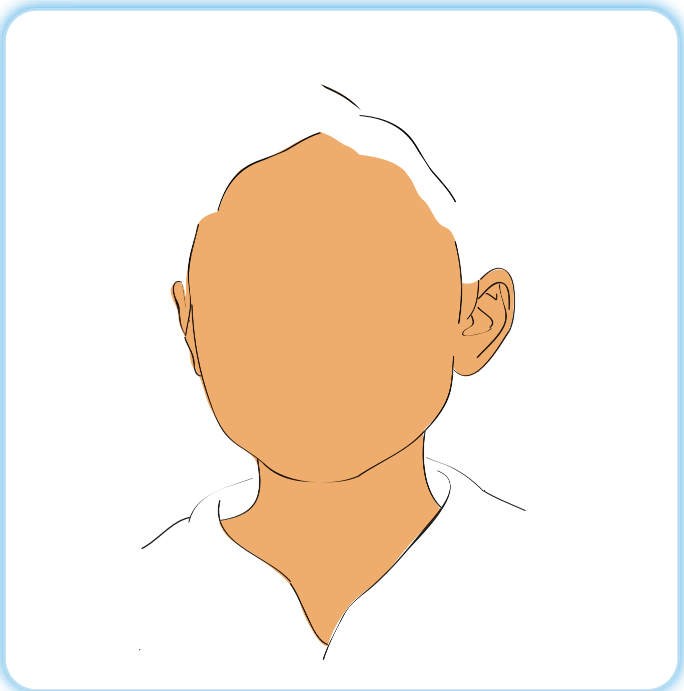

- Natejtz'aana ruk'iin ruuqul jar aab'ii'. Ja tz'aaneem jaari' nab'iij aab'ii' xar waari' naayuq juun chi ke ja ruqulaal. Nqaamaj eel ruk'iin ja najb'eey ruqulaal, k'a jaara' ruk'iin ja ruk'isib'aal. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij: ¡In tan Iiiiixchel! ¡In tan Mmmmarta! ¡In aa Pabloooo! ¡In tan Ixmukaneeee! Tatijoj aawii', k'a jaari' xtab'iij chi keewach awachib'iil.
- Tatz'ata' rachib'al jar ak'aal. Jun achib'al jaari' b'aar naatz'at wi' rupalaj jun winaq. Ja waari' rachib'al Arturo k'in ja ruub'ii' tz'ijb'aan chi ruuxee'. Tatz'aqatisaaj ja jun achib'al k'o pa kajtzuk', tach'ob'o' chi awixiin atet. Taq'omaj risumal aawi', apalaj k'in julee' chik ja nawaajo'. Chi ruuxee' tatz'ijb'aaj aab'ii'. Ja wi ma awojtaq ta natz'ijb'aaj ayoon, ma taq'iisaj ta aawii', najiini nawojtaqiij, rumaal ari' natruuto' jar awajtiij.

¡Ja wachib'iil!

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar awachib'iil jaari' winaqii' nek'aatzin pan ak'asleemaal k'in eyuqul rumaal ja nimaaneem k'in ajob'en rii'iil. Kuk'iin je'ee' nojkowiini nojtzijooni k'in nojejtz'aani. Nojkik'aaxaaj, nkeeya' piixaab' k'in neto'ooni ja toq rajawaxiik chi qe. Kuk'iin ja qachib'iil nojkowiini nojtzeb'eeni, nojb'isoona k'in julee' siloj k'u'xaaj chik. K'o jun jun muul nqaab'an qayeewaal kin ch'a'ooj kuk'iin, xar waari' xqojtaqiij nqakanoj ruchojmixiik ja ruk'ayeewaal. Rumaal ari', qas utz ja nek'eje' awachib'iil.

¡Ja winaq k'o jun rachib'iil, k'o jun rub'eyoomaal!

"Ja wachib'iil"

Ee k'o jo'oo' wachib'iil,
ja nwaajo' nk'ut chi aawach:

Jar aa MartÍn jaari' jun alaa' sak'aaj
qas utz nuutz'at nrajtz'ab'ej k'oolaaj.

Ja tan Elena jaari' jun jab'el ixtan
ja pan ajtijaal qas k'i ruuk'u'x nuub'an.

Ja wachib'iil aa José k'o jun rijqale'm
rumaal ari' rukajoon ja ruxampare'm.

Ja Susi nki'koota nsik'ij ruuwach wuuj
ki'iil nuuna' nab'ij chi re chi tika'muluuj.

Jar Ixmukane qas jab'el nb'ano achib'al
rajawaxiik chi qe utz k'a k'o qana'tab'al.

- Kattzijon ruk'iin jun ti winaq: ¿La k'o jun awachib'iil? ¿Naq neeb'an juunaam? ¿Nawaajo' k'aari' nek'eje' awachib'iil pan ajtijaal? ¿Awojtaq naq ari' jun b'eyomaal? ¿Naq chi re naach'ob' nb'i'xi chi ja winaq k'o jun rachib'iil, k'o jun rub'eyomaal?
- Tatz'ata' jar achib'al, ee jun mook ak'aalaa' kachib'iil kii' xkojtaqij rii' keewach pan ajtijaal. ¿Ee jaru' konojeel? ¿La ee k'iy na ixtanii' owi ala'ii'? ¿Naq k'ooli najb'eey pan achib'al? ¿Naq k'ooli k'isib'al?
- Tak'axaaj ja pajch'un tziij "Ja wachib'iil", tak'axaaj chi utz ja nb'iix chi re ja jun jun winaq, takanoj chi paam jar achib'al k'in tak'utu' b'aar chi ri' k'o wa'.

- Toq xtib'iitaj rumaal jar awajtiij, taka'muluuj keeb'ii' chi ki jun junal jar awachib'iil, tapaq'ij aaq'a' ruk'iin: /Mar/-/tín/, /E/-/le/-/na/, /Jo/-/sé/, /Su/-/si/, /Ix/-/mu/-/ka/-/ne/.
- Tach'uupiij ja wuuj k'ol ikam. Chi jun junal ruk'aan jar achib'al k'in ruub'ii' awachib'iil. Taq'ooliij chi paam ja kajatzuk ja ma k'o ta ruk'aan, keeri' rucholaajiil taya'a' jani' rub'anoon ja kachib'al.

¡Qatz'ata', qak'aaxaaj k'in qab'ana' jar achib'al!

Tatz'ata' jar achib'al rixiin jun jun cholaaj, tawila' ja juwi' na chi keewach chik julee' k'in tatz'ajpij pa jun setesik. Tab'iij naq chi re juwi' na rutz'ajtiik.

Ka'i'taq ak'aalaa' qas kachib'iil kii', q'anij ne'ejtz'aan wi' k'in qas k'a jantaq nkeeb'an ch'a'ooj, xkeeb'an jun q'iij xkeejach kii', rumaal chi ja kimokaj alaxik xeeb'e chik pa jun tinaamit.

Xkojtaqij sik'in ruuwach wuuj k'in tz'ijb'aaneem pan ajtijaal, rumaal chi nkaajo' nkeetaq tz'ijb'awuuj chi ke chi jun junal, k'o juun chi ke xtz'ijb'an eel najb'eey ja juun chik qas ajninaq xk'ulub'a' to.

Xar k'aari' q'iij xkeemaj rutajqik tz'ijb'awuuj k'in achib'al k'in qas pan ajob'en ri'iil nkeech'ob' qaj kii' chi jun junal.

- Tak'aaxaaj ja ti cholon tziij nsiik'iij jar awajtiij kixiin ee ka'i' ak'aalaa' kachib'iil kii'. Tak'ulub'a': ¿Naq ntziijooj ja cholon tziij? ¿Naq xkeeb'an jar ak'aalaa' kachib'iil kii'?
- Tach'ob'o' chi k'o jun awachib'iil najt. Toq xtawootaqij sik'in ruuwach wuuj k'in tz'ijb'aaneem ¿Naq k'a natz'ijb'aj eel ari' chi re?
- Tatz'ata' ja ruuxaaq wuuj k'o jun tz'ijb'ab'al chuwach. Tatz'ijb'aj eel jar awachib'iil xaach'ob' qaaj, ja wi ma katkowiini nattz'ijb'aani, tab'ana' naq ja natkowiini. Ja wi nawaajo' tab'ana' jun achib'al. Ja pa ruuch'u'k ja kajtzuk', pa jun ti ko'lakajatzuk, tatz'ijb'aaj eel jar aab'ii', utz k'a nrojtaqiij naq xb'ano' eel jar achib'al.

¿Jani' jar awajtiij?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar ajtiij rixin najb'eey ruuxee' ajtijaal qas nim ruuq'iij. Rojtaq neruk'axaj ala'ii' k'in ixtanii', qas utz kiq'ijlooxiik nuub'an k'in neruniimaaj. Nojelal q'iij, pan ejqaal, neruuto' chi rojtaqixiik sik'in wuuj, tz'ijb'aaneem, ajilaaneem k'in ajilab'al na'ojiil, q'oman achib'al, rub'iixiik pajch'un tziij, b'ixaaneem.

Ja tijoneelaa' nojkeeto' chi rojtakixiik chikopii', chee', ruwach'uleew, tinaamit jar ojk'o wi' k'in julee' naquun chik rajawaxiik pa qak'asleemaal.

Ja tijoneelaa' chaqajaa' nekipixab'aj ak'aalaa'. Jar ak'aalaa' utz nyuqe' keek'u'x kuk'iin toq k'o jun ruk'ayewaal nkijli owi nkaajo' kitoo'iik. Ee k'iy tijoneelaa' najt tinaamit ee k'o wa'. Utz ka neb'e' opon pan ajtijaal chajniim nek'asoji, xar ki' keek'u'x nekiya'a' ja k'utuuneem, rumal utz nkeetz'at nesamaj kuk'iin ak'aalaa'. Ee k'o tijoneelaa' chi ri' pa tinaamit ee k'o wa' owi nek'eje' kan chi ri', najt chi ke kimokaj alaxik. Ja tijoneelaa' ki' keek'u'x toq k'oola nkojtaqiij jar ajtijoxeelaa' q'iij q'iij.

- Tatz'ata' jar achib'al k'in tacholo' ja naatz'at. ¿Naq naach'ob' najiini nkojtaqiij jar ak'aalaa' ruk'iin kajtiij? ¿Naq nuub'an jar ajtiij? ¿Naq naach'ob' xuub'an jar ak'aal najiini nooq'a?
- Tak'ulub'a': ¿Awojtaq ruub'ii' chi juun jar awajtiij? ¿Awojtaq naq tinaamit pejtinaq wa'? Ja wa ma awojtaq ta, tak'utuj chi re tib'ij chi aawe. Chaqajaa', ticholo' chi aawe naq ja rumokaj alaxik k'in jar achinaq utz nuutz'at nuub'an.

Tak'aaxaaj pa jun junal ja julee' nimatziij ri'. Taka'muluuj chi jun jun nimatziij. K'aari', tab'ij chik jun muul, xar napaq'ij aaq'a' toq nab'ij jun tziij.

Qas utz ranma ja wajtiij.	Nki'kooti ja wajtiij.

- Tab'ij jun nimatziij b'aar nawoksaj wa' ja tziij ajtijaal k'in juun chik ruk'iin ja tziij ak'aalaa'. Taka'muluuj chi jun junal naaya' jun paq'in q'ab'aaj ruk'in ja jun jun tziij.
- Tatz'ijb'aj aab'ii' chuuxee' ja rachib'al ak'aal. K'aara', taz'ijb'aj chuuxee' rachib'al ajtiij ja ruub'ii'. Tak'utuj chi re titz'ijb'aj ruubii' chuwach tz'alamatz'ijb'ab'al utz k'a natkowiini natz'ijb'aaj. Ja wi k'ayeew naana', ma taq'iisaj ta aawii', jar awajtiij natruuto'. K'aari', tatz'ata' ja ka'i' achib'al ¿La k'o tz'ijb' juunaam?

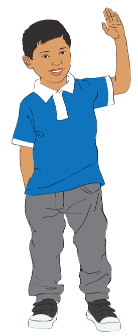

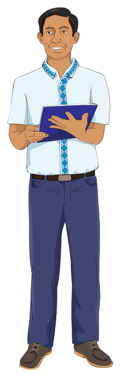

¡Jo' pa rojtaqixiik!

Tak'aaxaaj ja xtisiik'iij jar awajtiij chi re ja k'ooli aaq'a' nawojtaqiij. K'aari', tach'ob'o' k'in tak'ulub'a': ¿Naq nawaajo' nawojtaqiij ja pa najb'eey ruuxee' ajtijaal?

K'o nuuq'a' ninb'e pan ajtijaal, nenwojtaqiij naq nkeeb'an nexik'aani ja chikop, ajxik'ach'ijch' owi ija'tz rixiin ja kotz'i'j.

Ajtz'ijb': Alain Serres

Ja pa najb'eey ruuxee' ajtijaal maxko' achinaq nawojtaqiij. Jaawa' wuuj ri' "Nsiik'iij k'in ntz'ijb'aaj" Najb'eey aqanaaj, nok eel awachib'iil chi paam ja najb'eey taq iik' k'in nawojtaqij k'iy naa'ooj ruk'iin, jani' chi re ruuwach uleew, q'iij, iik' k'in ch'uumiil. Chaqajaa', ne'awojtaqij chikopii' k'in rixin atinaamit. K'in qas pan ejtz'aaneem nawojtaqiij ja najb'eey taq tz'ijb'. Xa jani' natb'e pa jun ki'iil laj b'eey, ja b'aar k'ask'o' naatz'at wi' ja nawijli.

¡Qamaja' k'a!

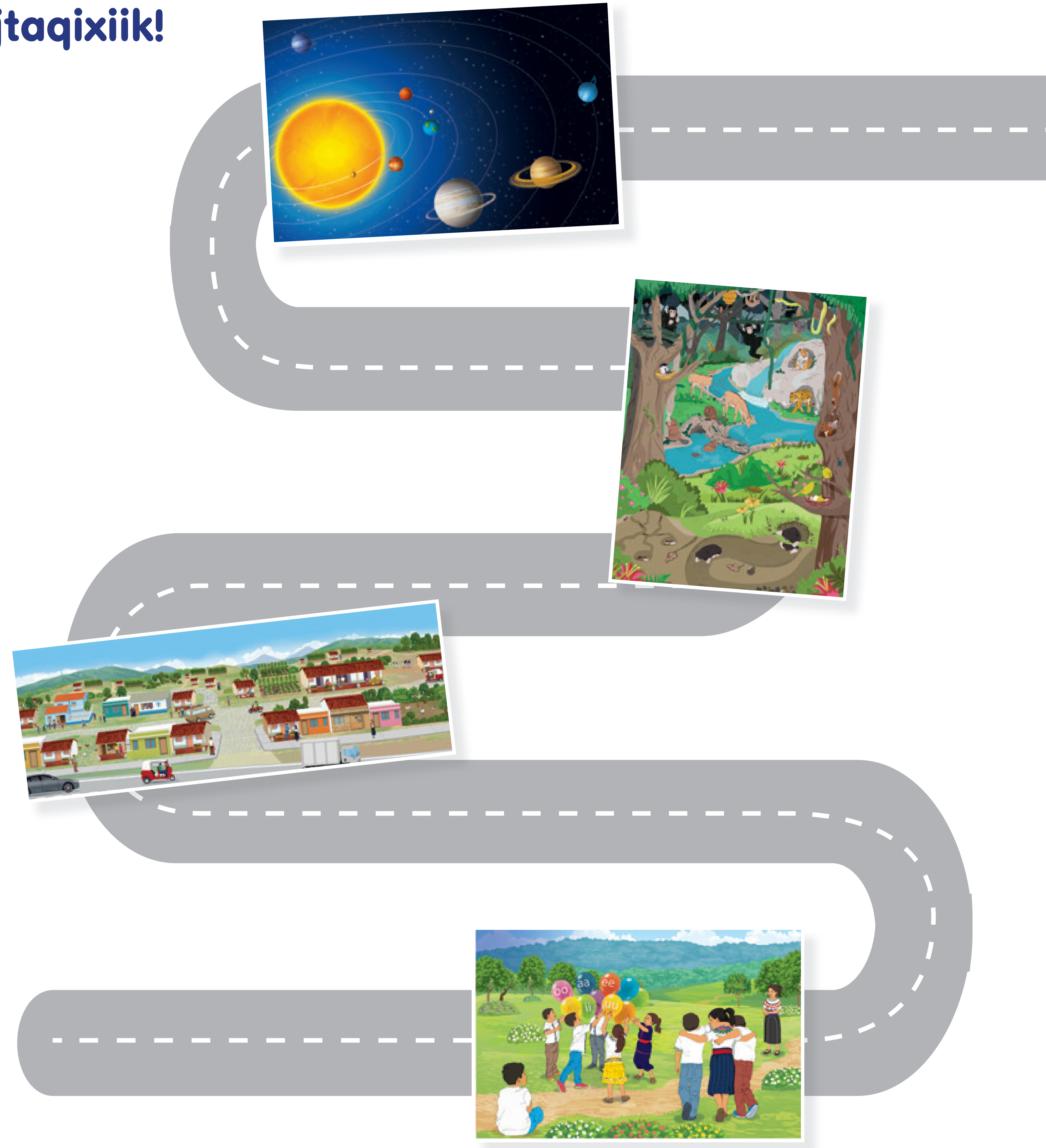

Ja qatee' ruwach'uleew

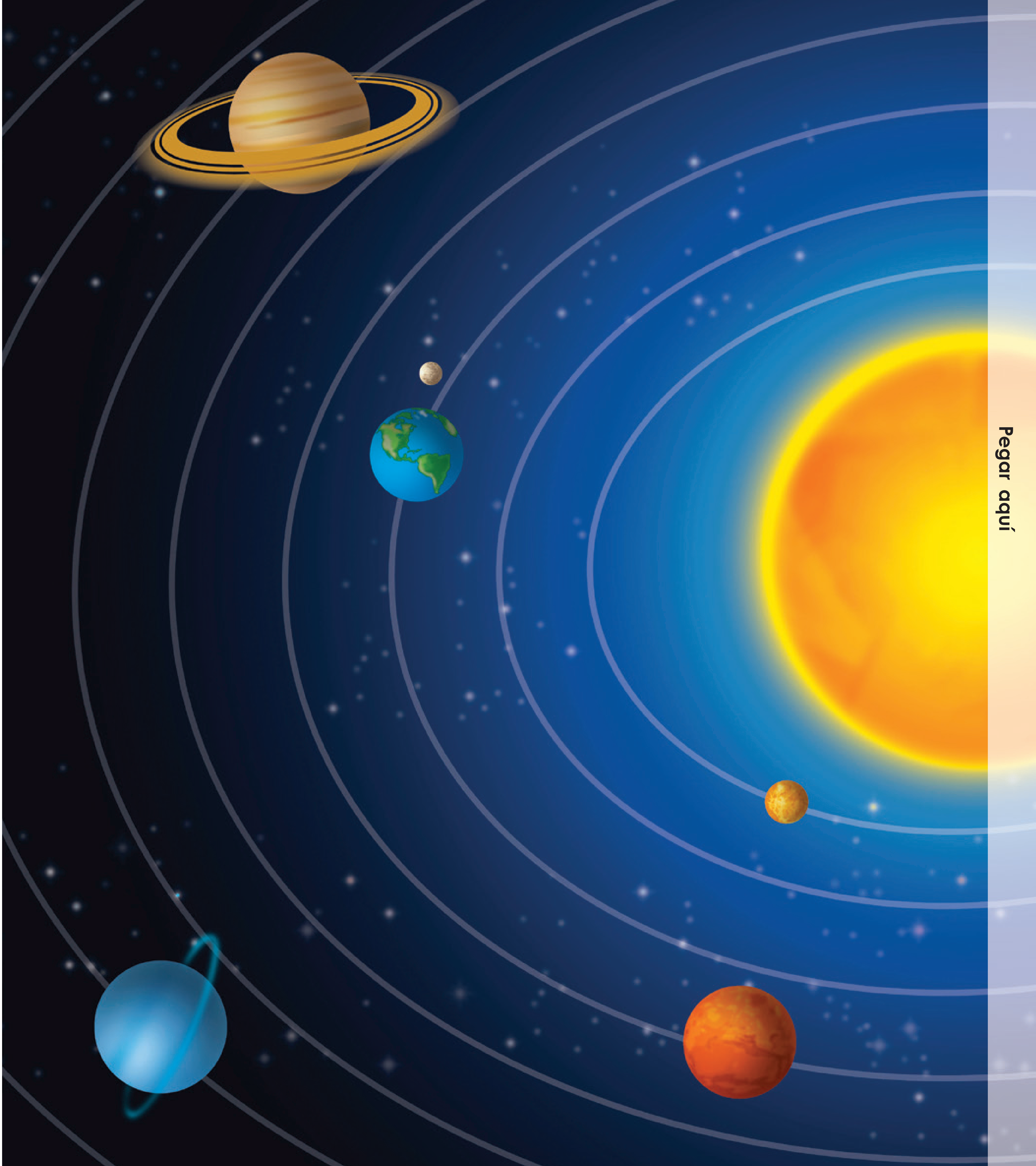

Jaa wa' nimawuuj ri' rixiin:

Ja rachik' Ixchel

Ajtz'ijb': Claudia María González
Nuk'uuneel: Miguel Ángel Oxlaj Cúmez

Jar Ixchel jaara' jun ti ixtan nyariij nek'astan chi paan kaaj. Pa rokib'al saq nkaayiij ja kaaj nojelal aaq'a'. Nuutz'at jar ati't iik' k'in nuuch'ob' qaaj jani' natopon ruuk'iin. ¿Natkowin k'aala' naachap ja ch'uumiil chi la'? ¿Jani' k'a rutz'ajtiik ala' ja qaatee' ruwach'uleew chi riij?

Ja ruutee' runaatan chi re chi ja ruub'ii', Ixchel jaari' jun loq'oxik ruub'ii' ja iik'. Jaari' qas xuuk'as ruuk'u'x. Nuuna' qaaj chi pa ja kaaj k'o wi'. K'o jutiij xuutz'at pa taluwach chi ee k'o winaqii' neeb'e chi paan ja iik'. Xuuch'ob' qaaj chi qas la ki'iil ari' xtib'e ta kuk'iin. Ja rutata' xuuto' chi ruwinaqarisaxiik jun nimalaj xik'ach'ijch'. Nraajo' najt ta na xtopon wa' chuwach ja rupapalote. ¡Nopon ta ruk'iin ja qati't iik'!

Toq xtz'atataj rumaal ja iik', kaaj k'in ch'uumiil, ja rutata' xwarisaaj k'in xb'ixaaj: -Katwari Ixchel, katachik'an ruk'iin ja qati't iik'. Katwari Ixchel, tawachk'aaj b'eenaam pa kaaj. ¡Ja rajawaxiik ma jutiij taaya' kaan jar achik'aaneem!

Tatzijoj kuk'iin awachib'iil:

- ¿Naq ee k'o chi paan ja cholon tziij?
- ¿Naq nk'aso ruuk'u'x jar Ixchel rumal ruub'ii'?
- ¿Naq nuuch'ob' jar Ixchel toq nuutz'at chaaq'a' jar ati't iik'?
- ¿Utz xaatz'at ja cholon tziij? ¿Naq chi re?

Tak'aaxaaj chi utz ja julee' tziij ri' rixiin ja cholon tziij "Jar achik' Ixchel", nb'iij jar awajtiij. Kow taka'muluuj. Ja wi npajch'uj rii' ja tziij, ja wi junaam nuuk'is wi' ruqulaal, napaq'ij aaq'a'.

achik'aaneem	b'ijneem
kaaj	chii'aaj
aaq'a'	b'eey
q'iij	tziij

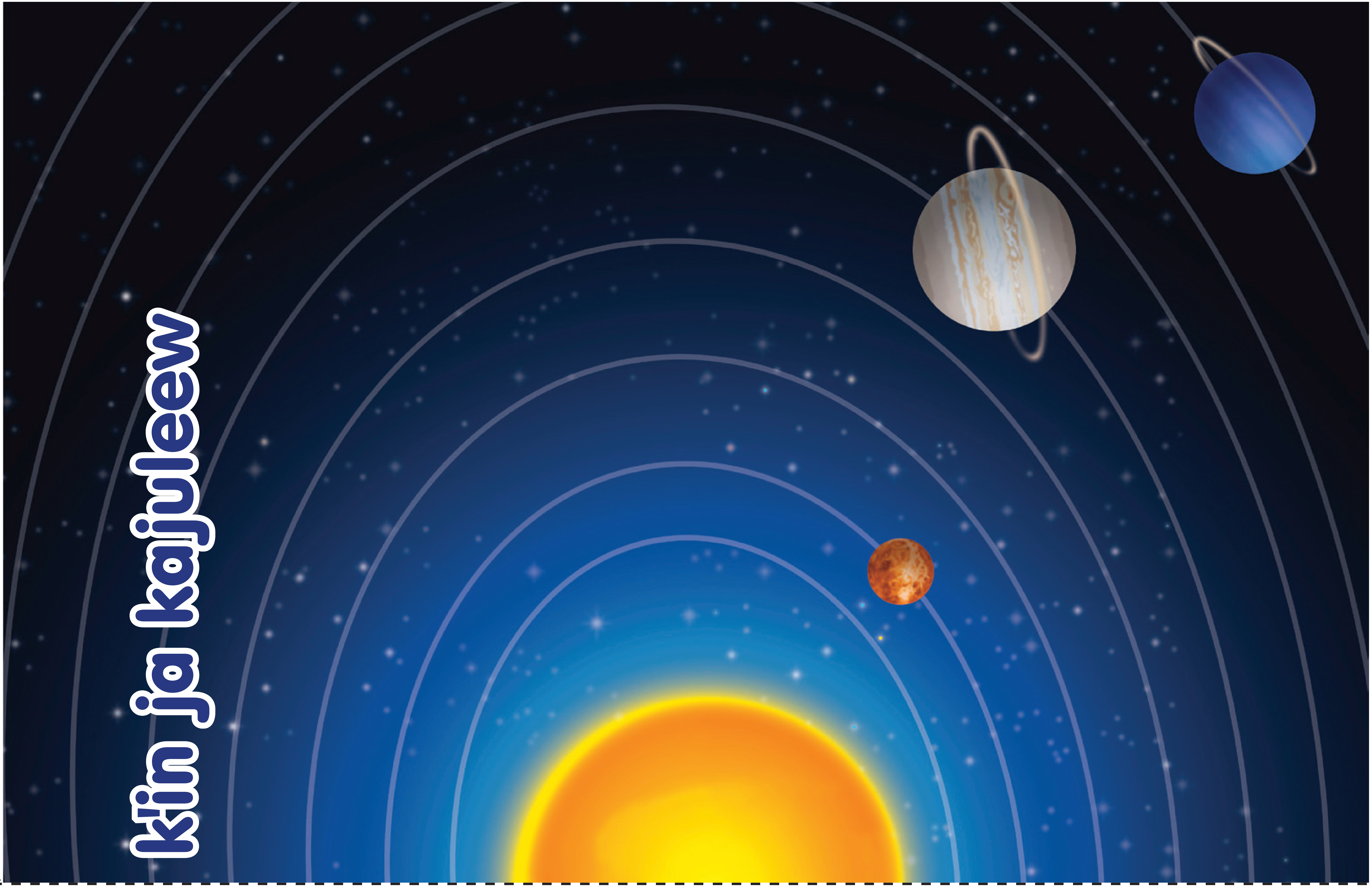

Cortar aquí

¿Naq qojtaq chik?

Tatz'ata' jar animawuuj k'in tak'utu' chi keewach awachib'iil ja naatz'at. ¿Atz'atoon jar achib'al ri' pa jun k'ojlib'al chik? ¿Awojtaq naq ruuwach? Jaari' ja rumokajal alaxik q'iij. ¿Naq achib'al naach'ob' jaari' q'iij?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja kaaj jaari' nimalaj k'ojlib'al k'o wi' ja qaatee' ruwach'uleew, qati't iik' k'in qamama' q'iij. Chaqajaa', k'o chik julee' raal q'iij k'in k'iy chuumiil. Tib'ij k'a tziij ari' chi ja kaaj jaari' nojelaal ja k'o chi riij ja Ruwach Uleew.

Chi jun junaal ja ral q'iij k'o taq ruub'eey. Jaari' tib'ij tziij jani' taq ruub'eey ja nq'ax wi' chi riij ja q'iij.

Ja raal q'iij k'o taq ruub'ii'. Ja k'o chi runaaqaaj ja q'iij ja ruub'ii' Q'anach'uumiil. K'a jaari' k'o chik Ik'oq'iij. K'aari k'o chik ja qaatee' Ruwach'uleew. Chi re jun paraaj chik k'o wi' ja Kaqach'uumiil. K'a jaari' k'o chik ja Kumatzach'uumiil, k'olok chik Nupach'uumiil ruk'iin, Xarach'uumiil k'in Chaq'ach'uumiil.

Chi riij ja taq raal q'iij nsutij rii' achinaq jab'aaj okenaq k'in rub'ina'aan k'olajachib'iil. Ja iik' juun chi ke ja k'olajachib'iil rixiin ja Ruwach'uleew.

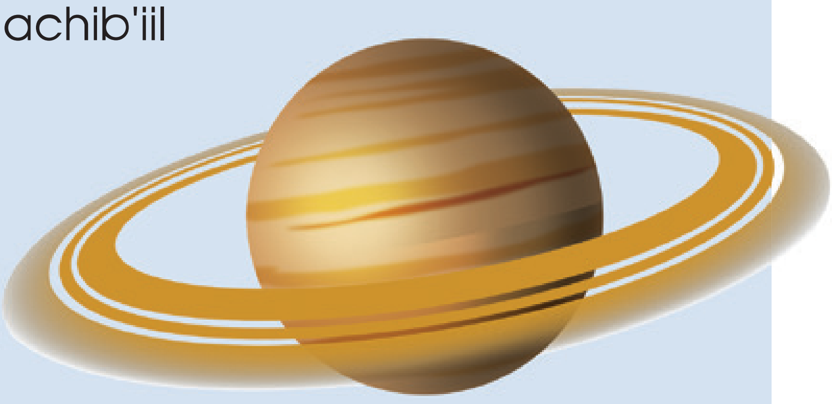

K'ooli ja nimach'uumiil taq kookoj, nimako'la k'in nimaq. Ja qaatee' ruwach'uleew jaari' jun raal q'iij nimako'la. Ja nimaq jaari' Kumatzach'uumiil k'in Nupach'umiil. Ja taq kooli jaari' ja Q'anach'uumiil k'in Kaqach'uumiil.

Tatz'ata' ja nimawuuj k'in tak'utu' b'aar k'o wi' ja qaatee' Ruwach'uleew, tib'ij tziij ja ral q'iij ojk'o wa'. Chaqajaa' tawila' b'aar k'o wa' ja qati't iik', ja qamama' q'iij k'i ja ch'uumiil. Tak'utuj chi re jar awajtiij tib'ij ruub'ii' chi aawe ja taq ral q'iij, ke'ak'utu' k'in taka'muluj keeb'ii'. Tawijlaaj ee jaru' konojeel. Chi re ruuwi' aaqa' tak'utu' ja ruub'eey nuk'am eel ja Ruwach'uleew toq nsutij rii' chi riij ja qamama' q'iij. Tab'ana' chik chi re jun raal q'iij, xa naq ta ja nawaajo'.

Tatzijoj ruk'iin jun awachib'iil ja julee' taq ak'axaaneem:

- ¿Naq awojtaq chi re ja qaatee' Ruwach'uleew?
- ¿Naq ja raal q'iij maxko' nim? ¿Naq ja qas ti ko'l na?
- Taq'omaj jun raal q'iij rachib'iil ja ti rub'eyaliil. Tab'ana jani' natkowiini, ja rajawaxiik jaari' nasamajiij. Xtaatz'at k'a, jar achib'al xtaab'an jab'el nk'eje' kaan.

¿Naq awojtaq chi re ja qamama' q'iij?

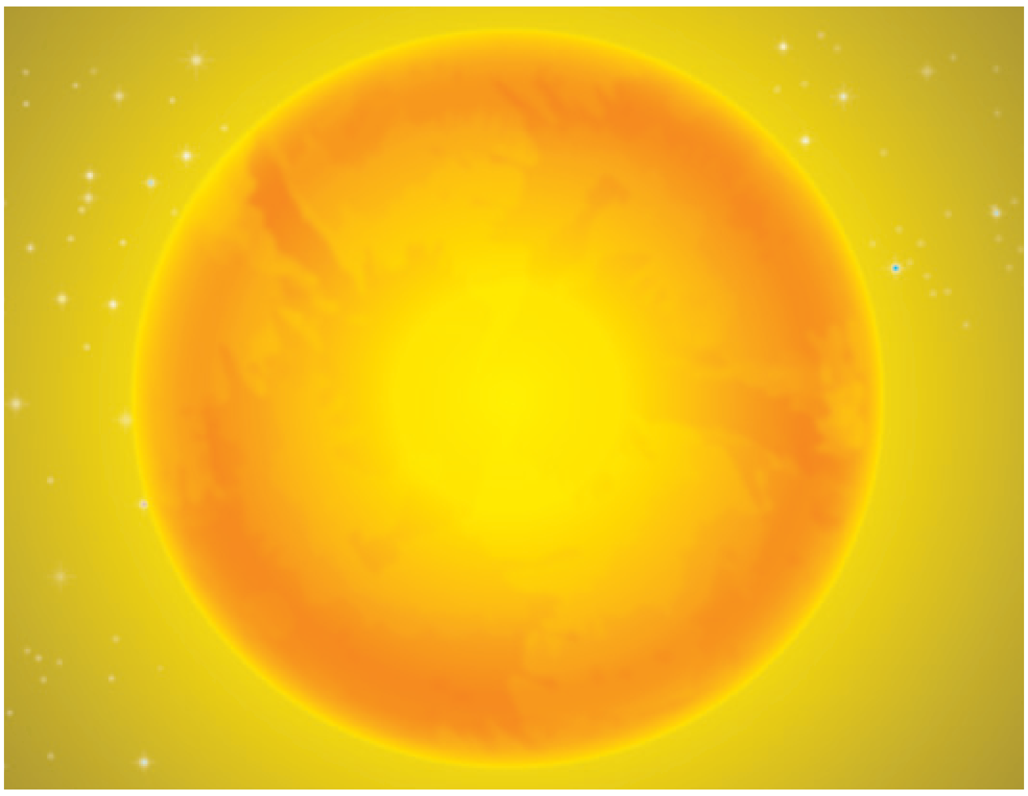

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja qamama' q'iij k'o chi kaaj, k'anajt chi re ja ruuwach uleew k'in maxko' nim ja ruxamal. Konojeel ja achach'uumiil chi riij ja q'iij nkisutij wi' kii'.

Ja q'iij jani' jun rachaq q'aaq', ja nk'ajti, nub'ij tziij chi k'o q'aaq' ruk'aan k'in ma ti chujpi. Rumal ruk'ataniik ma ee k'o ta chikop, chee', owi winaq chi paam, neek'ajt k'aari'. Nuub'an chaqajaa' ja chuwach uleew, ja wi yaloj nojk'eje' chuwach q'iij k'in ma k'o ta muuj, ja qatz'uumaal nkaqari k'in nq'aq'aani. Rumaal ari' wi k'o jun winaq nuutz'at ja q'iij, ntz'iila' ja ruuwach.

Ja qamama' q'iij nuutzij qaab'eey k'in nuuya' qak'asleemaal rumaal chi ruk'iin nel to wi' ja qamaq'anaal.

- ¿Choq k'iin juunaam wi' ja qamama' q'iij? Tab'iij ruk'iin atzijob'al jani' ja qamama' q'iij. ¿Naq chi re ja toq k'o teew nqakanoj ruuch'aab' ja q'iij?
- Tatz'ata' jar anak'awuuj rixiin ja Q'ijach'umilaal. Tak'utu' ja achach'uumiil k'o naqaaj chi re ja q'iij k'in jar ee k'o najt. ¿Naq chi achach'uumiil naach'ob' nim wi' ruchojq'aaq' ja k'atan: la Chuwach Uleew, pa Kaqach'uumiil, chi paan chik juun k'o chi riij?
- Tak'axaaj chi utz ja tziij "Q'iij" ¿Naq tz'ijb' nuumaj eel wi'? Ja ruuqul jaari' /q/,/q/,/q/ K'o chik julee' tziij ruk'aan ruuqul jaari' tz'ijb': q'aaq', q'iiq', q'uuq', q'isoom, q'omaaneel. Tach'ob'o' chik julee' tziij k'in tab'ij chi re jar awajtiij.
- Chi re aq'omab'al tz'ijb'ab'al tajuxu' ja q'iij k'in ruuch'aab', tatz'ata' rejtaal nuuk'ut ja jikajux.

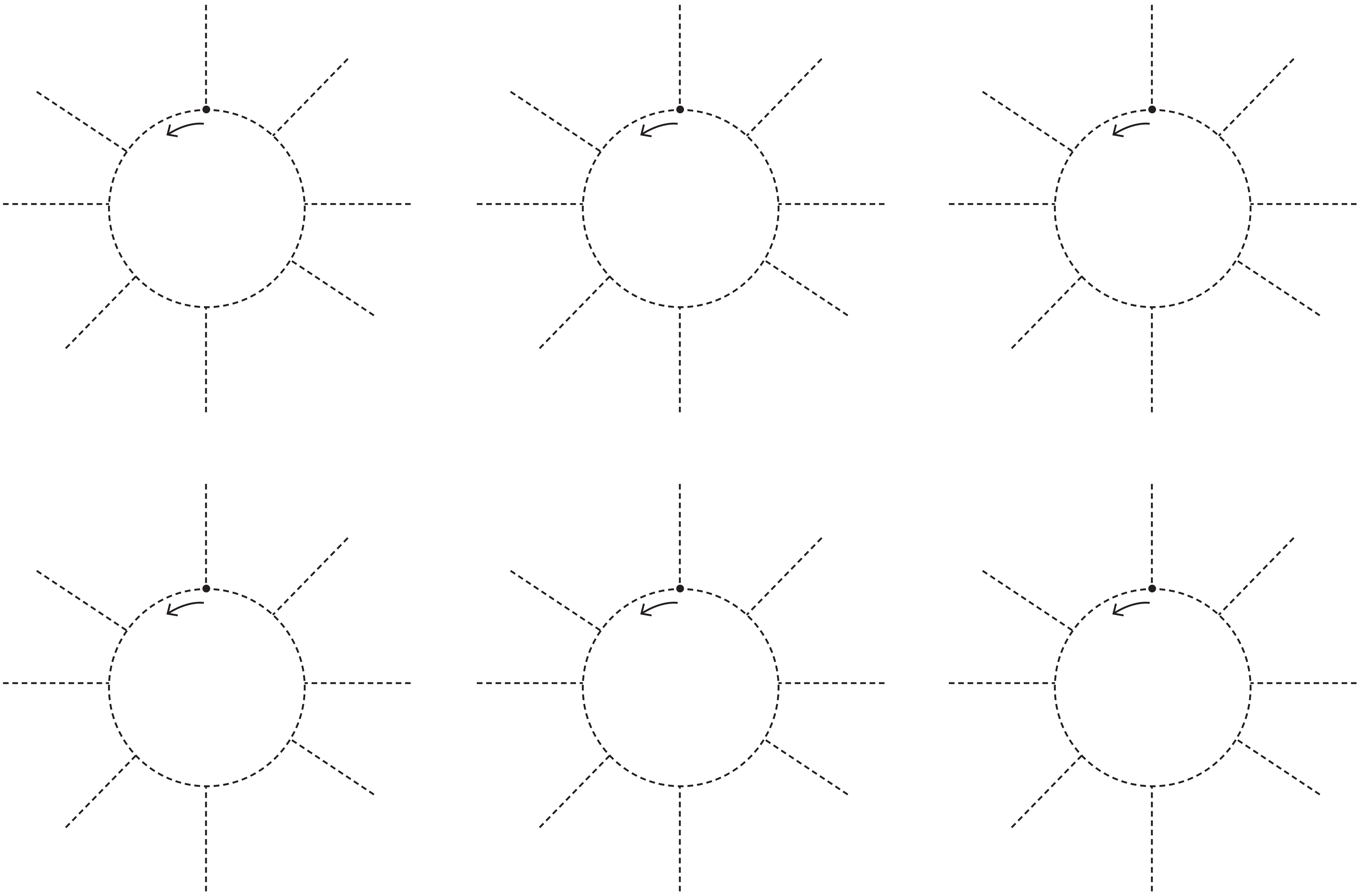

Ja Q'iij

Jab'el k'in setesik laj q'iij,
maltiyoox chi re jar amaq'aanaal,
ninki'kooti toq aab'ii' nb'iij,
rumaal ari' ki'iil ink'ol awumaal.

Saamaaj rixiin chi jaay...

Tab'iij chi ke awach'aalaal ti kicholo' chi aawe ja ruk'asleemaal qamama' q'iij. Tekanoj tziij ja juunaam tz'ijb' nmajo' eel jani' q'iij.

¿Naq nuuya' chi qe ja qamama' q'iij?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja qamama' q'iij, nsijpaj chi qe ja ruuch'aab' nojelal q'iij. Nojelal chee', chikop, k'in winaqii' rajawaxiik chi ke utz k'a nek'ijyi. Ruk'iin rumaq'anaal ja q'iij, nq'anar ruuwach ja chee'. Ja ruuch'aab', chaqajaa' nto'ooni utz k'a ja ya' nok sib' k'in nqa'j jab'. Ma ki ta k'ooli ja q'iij, ma ki ta k'ooli chaqajaa' ja k'asleemaal.

Ja saqiil nuuya' chi qe ja qamama' q'iij, nk'aatzin chi qe toq nojb'e pan ajtijaal, toq nojejtz'aani k'in nqaab'an nojelaal ja rajawaxiik chi qe. Ma ki ta k'ooli ja rusaqiil qas ta teew k'in q'aqaq'u'm ari'.

Rajawaxiik nqamaltiyoxij chi re ja qamama' q'iij nojelaal ja nuuya' chi qe.

- Tatz'ata' jar achib'al. ¿Naq naatz'at? ¿Naq nna'o wi ja najb'eey taq ruuch'aab' q'iij? ¿Naq utz naab'an toq k'ooli ja q'iij? ¿Naq chi achinaq aal nawoksaaj utz k'a natruuto' chi re ruuch'aab' q'iij? Ja ruuch'aab' q'iij k'iy nk'aatzin wi', jani' chi re ruchaqirisaxiik tziyaq. Tach'ob'o' ¿Naq chik julee' nk'aatzin wi'? ¿Naq nb'anataj k'aari' ma ki ta k'ooli ja q'iij?
- Tatz'ata' jar oxi' achib'al k'o chi paam ja jun jun kajatzuk'. Kow tab'iij ruub'ii', tak'aaxaaj jani' ja ruuqul. Tatunu' chi re jun jikajux jar achib'al juunaam nk'isib'en wi' ruub'ii'. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

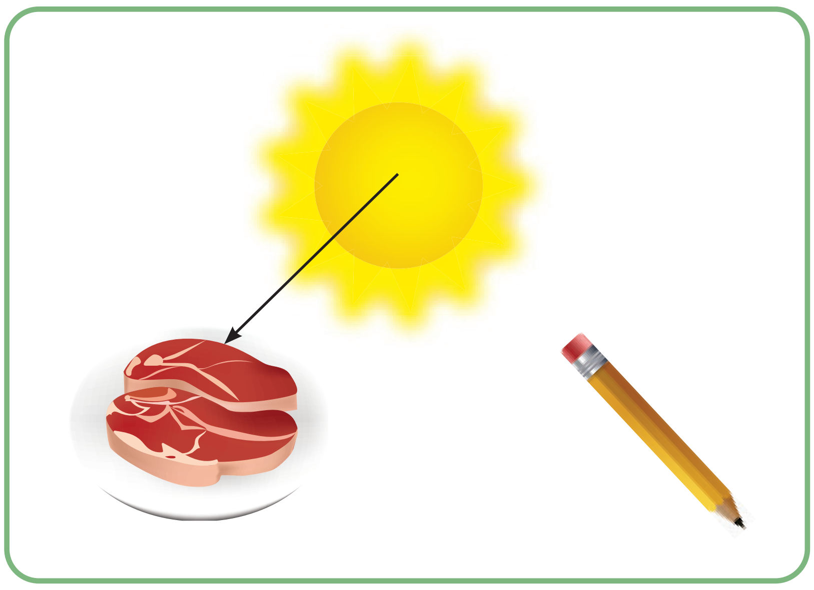

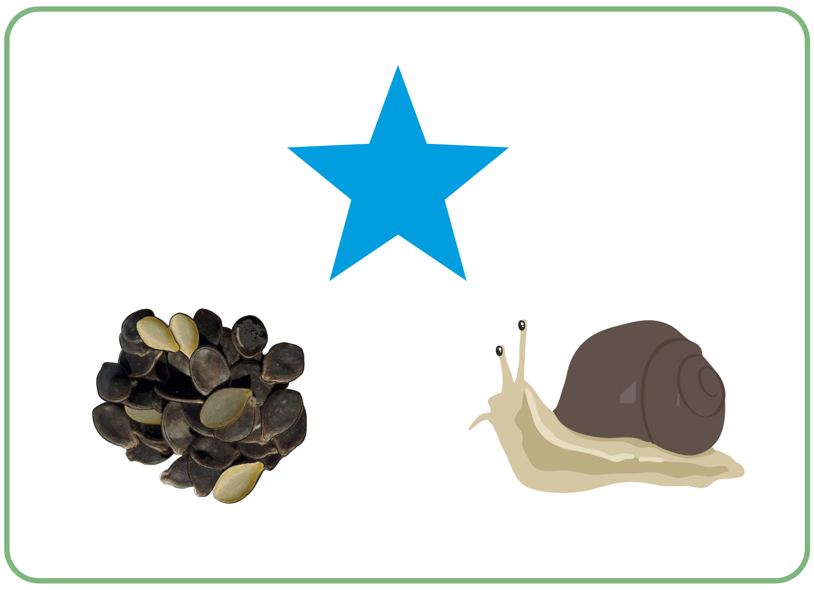

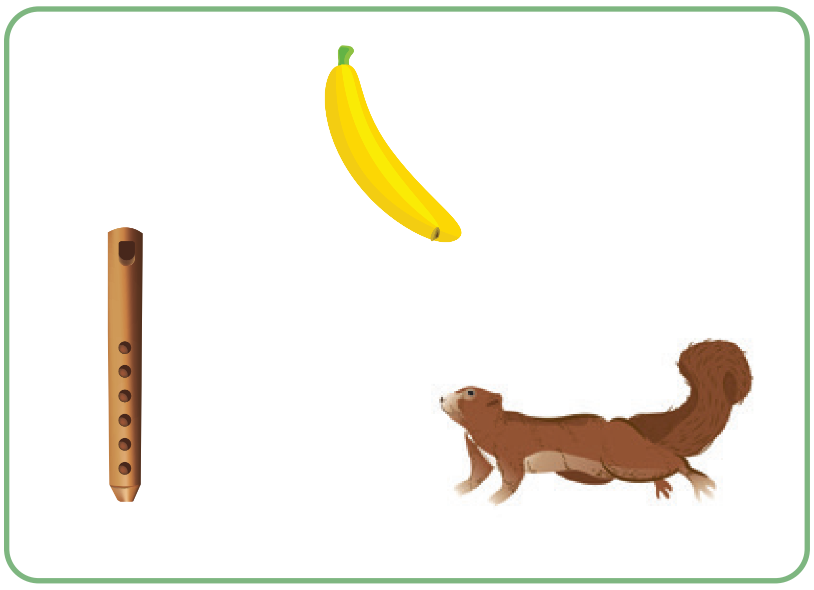

¿La utz ne'aatz'at ja ch'uumiil? ¿Naq chi re?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Qonojeel oj juun chi paam ja kajuleew, rumaal ari' nqaab'iij chi ee qach'aalaal ja ch'uumiil.

Ja ch'uumiil ee juwi' chi jun junal: ee k'ooli saq, xaar, kaqasaq, q'an k'in kaq.

Ja ch'uumiil maxko' ee nimaq xar waari' taq no'y kitz'ajtiik. Keeri' kitz'ajtiik rumaal chi najt ee k'o wi'. Ee k'o jun jun qatziij chi k'anajt ee k'o wi' chi keewach chik ja julee'.

Ee k'o ch'uumiil nim keech'aab' k'in ee k'ooli ma qas ta. Ja ch'uumiil ee nimaq k'in naqaaj ee k'o wi', jaari' nim na ja keech'aab'.

- Tatz'ata' jar achib'al rixiin ja kaaj toq chaaq'a'. ¿Awojtaq naq nb'iij ja tziij chaaq'a'? Jaari' nojelaal ja nb'anataji toq nqa'ji ja q'iij k'in nooki jar aaq'a'. Tak'ulub'a': ¿Jaru' ch'uumiil naat'zat? ¿Jaru' ee nimaq? ¿Jaru' ee kookoj? ¿Ee k'iy na ch'uumiil ee q'an owi xaar?
- Takamuluuj ja tziij ch'uumiil. Tak'aaxaaj chi utz ja ruuqul nuumaj eel wi'. ¿Jani'? Ja ruuqul jaari' Tak'aaxaaj ja julee' tziij juunaam ruuqul nuumaj eel wi' jani' ch'uumiil: ch'om, ch'uuch', /ch'/,/ch'/, /ch'/, ch'ajt, ch'ejk, ch'ilin. Tach'ob'o' chik julee' tziij juunaam ruuqul nuumaj eel wi' k'in tab'ij chi re jar awajtiij.

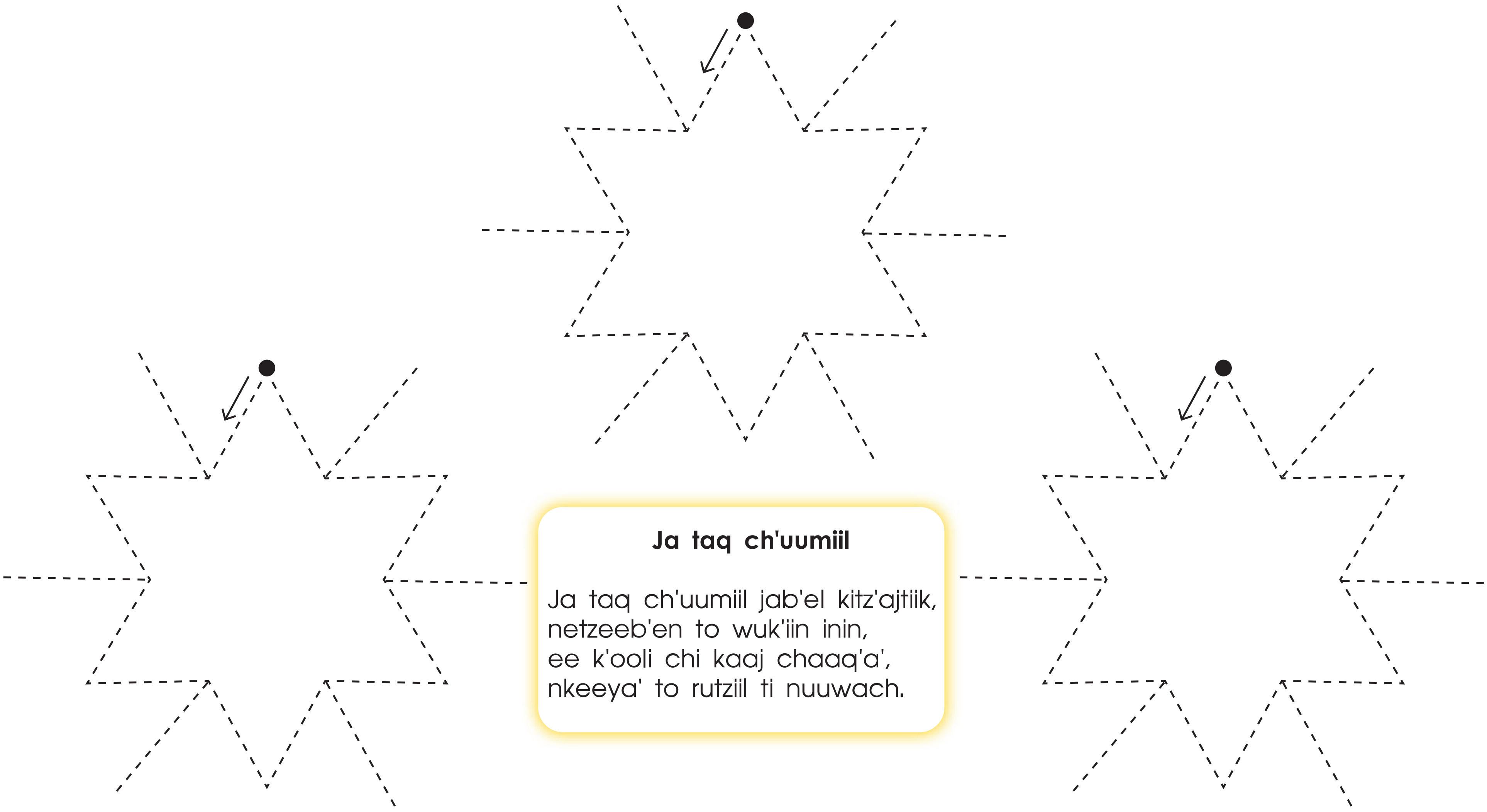

Ja taq ch'uumiil

Ja taq ch'uumiil jab'el kitz'ajtiik,
netzeeb'en to wuk'iin inin,
ee k'ooli chi kaaj chaaq'a',
nkeeya' to rutziil ti nuuwach.

- Tawojtaqiij ja b'iix "Ja taq ch'uumiil" k'in tab'iixaaj kuk'iin jar awachib'iil.
- Tajuxu' chi re aq'omatz'ijb'ab'al ja taq ruuchii' ch'uumiil. K'a ja k'aari' taq'oomaaj k'in juwi' taq ruka'yib'aal taya'a' chi jun junal.

¿B'aar ee k'o wi' ja ch'uumiil pa q'iij?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja pa q'iij xa junaam k'ojlib'al ee k'o wi' ja ch'uumiil jani' chaaq'a'. Juunaam keech'aab' jani' kitz'ajtiik chaaq'a', xar waari' ma keqaatz'at rumaal chi ja ruuch'aab' k'in rusaqiil ja q'iij neraawaaj. Nb'ij tziij chi ja wi xa ta nojkowiini nqawawaaj ja q'iij, chaqajaa' neqaatz'at ta k'aari' pa q'iij.

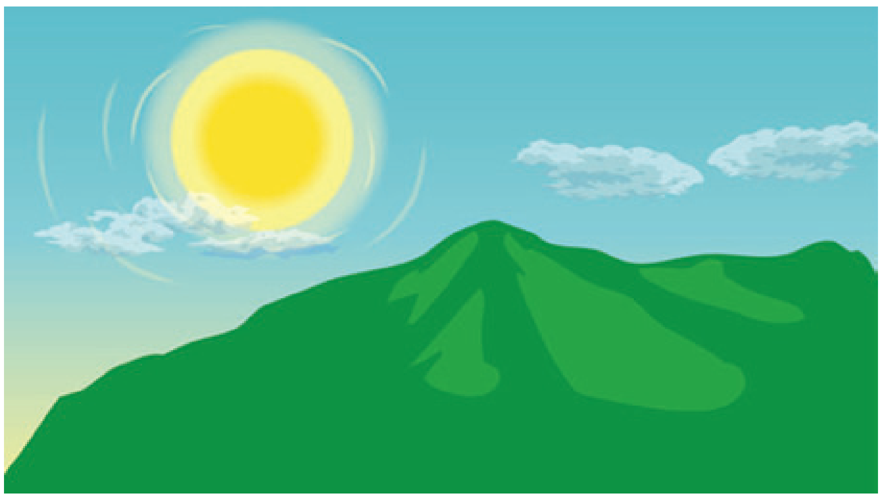

Pa q'iij

Chaaq'a'

- Tatz'ata' jar achib'al k'ooli ajsik, k'o jun jun tziij chi ruuxee'. ¿Naq naach'ob' nb'ij?
- Tab'iij na k'a naq chi re ma keqaatz'at ja ch'uumiil pa q'iij. Tatzijoj ruk'iin jun awachib'iil naq chi saamaaj aal nkeeb'an ja winaqii' pa q'iij k'in chaaq'a'.
- Chuwach jun ruuxaaq wuuj tab'ana' jun achib'al rixin ja pa q'iij k'in chaaq'a'.

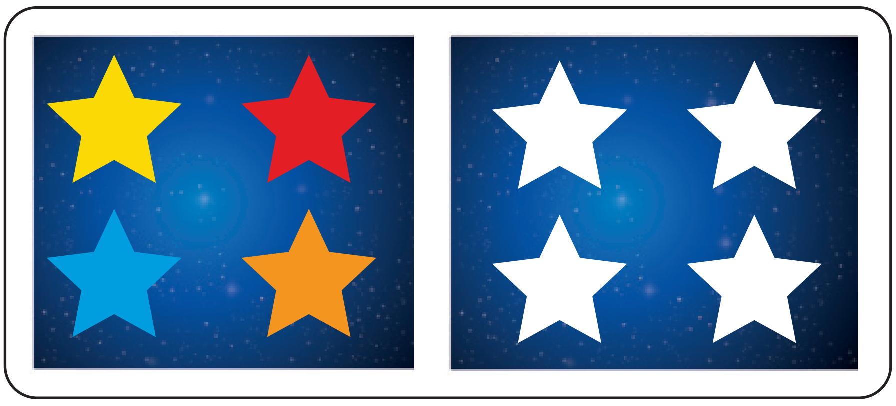

Ke'aq'oomaaj ja ch'uumiil jani' kika'yiib'aal ee k'o chi paam jar achib'al k'o pa rixkin, utz k'a juunaam nk'eje' kaan.

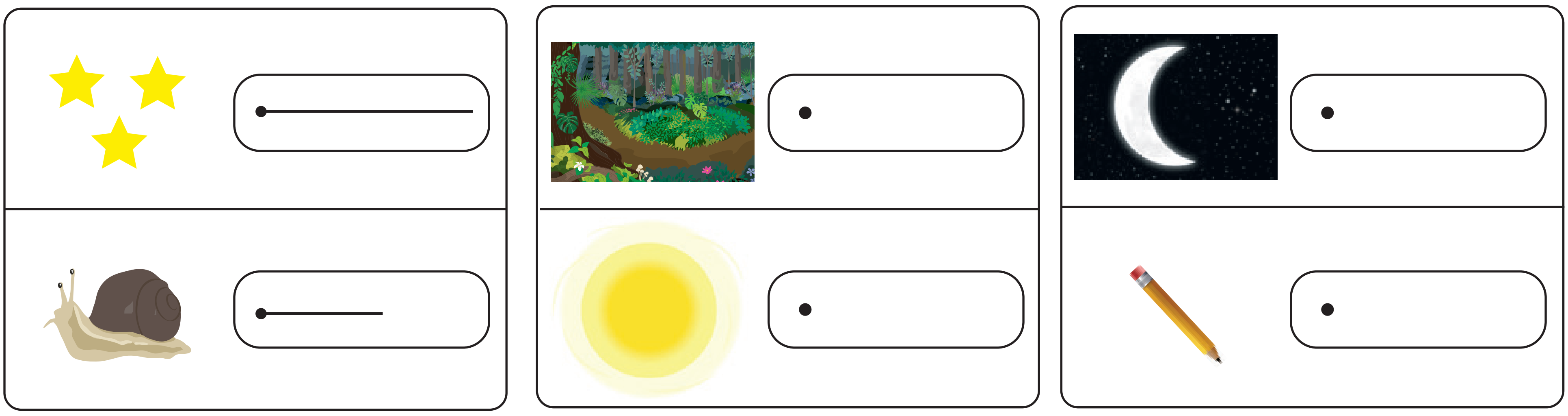

Ja chi paam jun jun kajtzuk' k'o jun yuqatziij k'in jun ko'latziij. Tab'iij ruub'ii' chi jun jun achib'al, tapaq'ij aaq'a' ruk'iin. Ja toq xtib'i'taj awumaal chi ka'i' tziij, natkowiini nab'iij naq ja yuquyik k'in naq ja ko'li. Chi paam ja kajtzuk' k'o pa rixkin, tab'ana' jun yuqajikajux ja wi yuquyik ja tziij k'in jun ko'lajikajux chi re ja ko'latziij. Tamaja' eel ruk'iin ja ti chuq'. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

¿Naq chi k'asleemaal aal k'o chuwach: ja qaatee' ruwach'uleew?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja ruwach'uleew jaari' k'ojlib'al ojk'o wi'. Qaatee' uleew nqab'ij chi re rumaal chi nuuya' qoochooch, uleew rixiin tijko'm, riikiil, ruxulaa' juyu', ya' k'in nojelaal ja nk'aatz'in chi paam ja qak'asleemaal. Jaawa' qoochooch jar ojwinaqii', chee', chikop' k'in nojelaal ja k'o ruk'asleemaal. Qonojeel ojraal ja qaatee' ruwach'uleew.

Nim ja ruwach'uleew, xar ko'l na chuwaq q'iij. Setesik k'in nsutij rii' ruuyoon, xa jani' atet nasutij qaj awii' ayoon pa jun k'ojlib'al. Jun q'iij nsutij wi' rii' jun muul. Chaqajaa' nsutij rii' chi riij ja q'iij. Jun juunaa' nsutij wi' rii' chi riij ja q'iij. Ruwach'uleew ne'xi ja k'ojlib'al ojk'o wi'.

- Tatz'ata' jar achib'al. Tak'utu' b'aar naatz'at wi' ya' k'in uleew. ¿Naq k'iy na k'o chi paam ja ruwach'uleew: ya' owi uleew?
- Takaanooj ja kaqasetesik k'o chi paam jar achib'al. Jaawa' k'ojlib'al atk'o wi' atet, ja qatinaamit. Chi paam jar Iximuleew k'o wi' ja k'ojlib'al rixiin amokaj alaxik. ¿Naq ruub'ii' jar atinaamit atet?
- Taniik'ooj jar anak'awuuj k'in takutu' b'aar k'o wi' ja ruwach'uleew. ¿Naq chi raal q'iij k'o naqaaj k'in naq k'o najt chi re ja ruwach'uleew?
- Tach'uupiij ja taq ko'lawuuj k'in tanak'b'a' chi paam jar achib'al ruwach'uleew, b'aar naach'ob' neeb'e wi'.

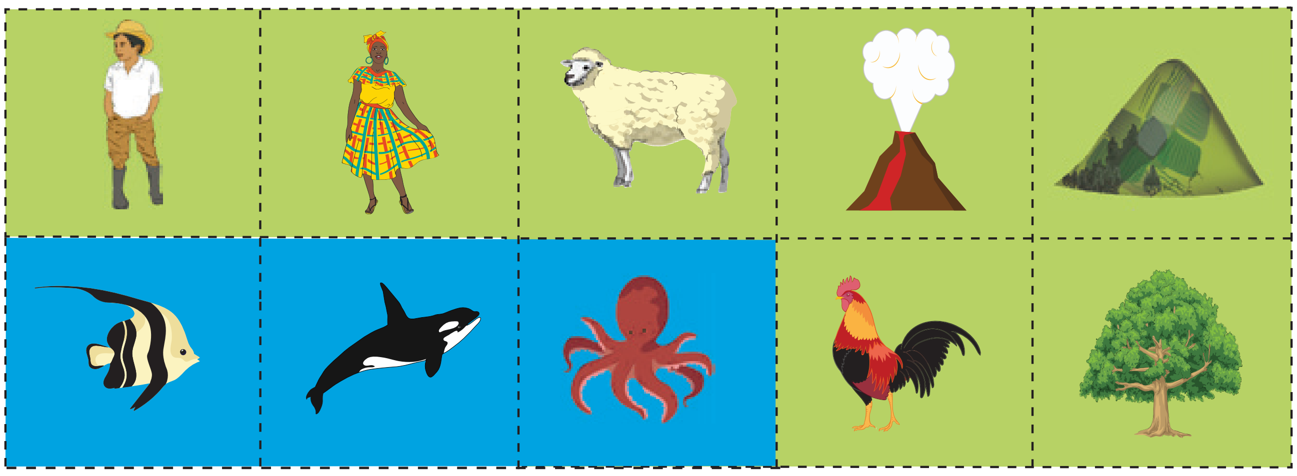

- Tatz'ata' jar achib'al k'o pa najb'eey cholaaj k'in ruk'iin jar awajtiij tab'ij keeb'ii', tapaq'ij aaq'a' toq xtab'iij. Jani' paq'on q'ab'aaj xaaya' chi riij ja jun achib'al, keeri' ja kajtzuk' q'oomaan ruupaam chi ruuxee'.
- Tatz'ata' jar achib'al rixiin ruuka'b' cholaaj k'in tawila' jaru' paq'on q'ab'aaj naaya' toq xtab'iij ja jun jun tziij. Taq'omaj jun kajtzuk' toq xtaaya' jun paq'oj q'ab'aaj.

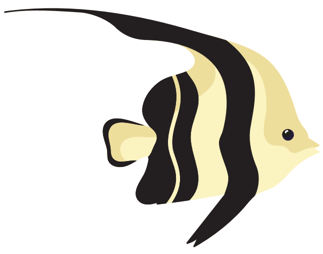

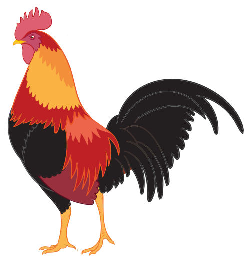

Saamaaj rixiin chi jaay…

Takanoj oxi' tziij rixin achinaq k'o chuwach uleew, jun k'amab'al tziij: kotz'i'j. Tab'iij chi jun jun tziij k'in tapaq'ij aaq'a' ruk'iin. Chuwaaq naab'ij to chi keewach jar awachib'iil k'in awajtiij.

¿Naq awojtaq chi re ja qati't iik'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja qati't iik' q'anij taran wi' chi riij ja ruwach'uleew, nsutij rii' chi riij. Jaa' nojchajiini. Nuuk'ut chi qaawach naq q'iij nqaatik jun chee' utz k'a kow nk'ijyi, naq q'iij nawachij atijko'm, naq q'iij naachoy jun chee' utz k'a ma ti aq'ayi, naq q'iij naachap ch'uu'.

Ja qati't iik' q'anij nuusil wi' rii'. Ka'i' siloj rii'il nuub'an: nsutij qaj rii' ruuyoon k'in nsutij rii' chi riij ruwach'uleew. Ja jun sutin rii'il chi riij ruwach'uleew, junk'al waqxaqii' q'iij nuub'an, xa jalaal jun iik'.

Ja toq k'iy q'iij nqaatz'at ja iik', nk'axtaj rutz'ajtiik. Keeri' nuub'an rumaal chi nopon ruuch'aab' ja q'iij chi riij. Qas setesik rutz'ajtiik ja toq pojkaan chi juun. K'o q'iij xa jutz'iit pojkaan. Ja jun paraaj chik q'ejq'u'm rumaal ari' ma ti qaatz'at.

- Tatz'ata' jar achib'al: ¿Naq rujaloon wi' rii' ja ruwach'uleew k'in ja qati't iik'? ¿B'aar k'o wi' ja qati't iik': chi paam owi chi riij ja ruwach'uleew? Takanoj chi paam jar animawuuj ja qati't iik'. Taq'alisaaj: ¿Naq chi re ma junaam ta rutz'ajtiik ja iik' nojelal q'iij?
- Pa ya'oj xaak tab'iij ruub'ii' ja iik'. Keeri' tab'ana' chi re ja tziij ral q'iij. ¿Naq chi tziij aal ajninaq na xatb'ijna ruk'iin? ¿Naq chi tziij aal yuquyik na raqan? Kaamiik, keeri' tab'ana' ruk'iin ja tziij sutin rii'il k'in pojkaaneem. ¿Naq chi tziij aal ko'l na?
- Tatz'ata' jar achib'al k'in pa ya'oj xaak tab'iij ruub'ii' chi jun junal. Taq'omaj chi re kaqasaq ja kajtzuk' b'aar nim na xatb'ijn wi'. Taq'omaj chi re q'an ja ma k'iy ta b'ijneem xaab'an rumaal.

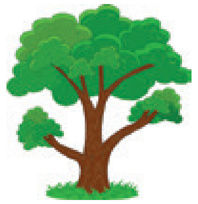	
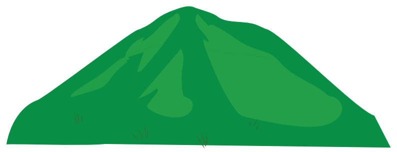	

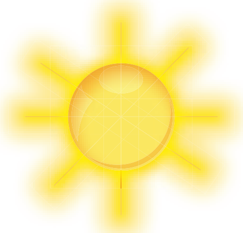	

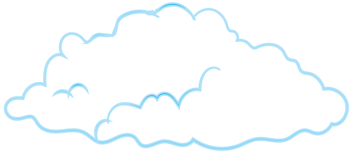	
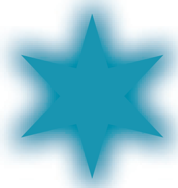	

Saamaaj rixiin chi jaay...

Tak'utu' chi keewach amokaj alaxik jaru' aqanaaj naaya' toq nab'iij aab'ii'. K'aari', tab'ana' chi re ruub'ii' jun awach'aalaal. Xtab'ij chi re awajtiij naq b'ii'aaj nim na raqan owi xa juunaam.

¿Naq okenaq ja qati't iik'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja qati't iik' k'o pa jamaliil, chi rij ja ruwach'uleew. Jani' jun k'oolaaj aab'aj okenaq. Chi paam ja iik' ma k'o ta ruxulaa' juyu' k'in ya', xa ruuyoon aab'aj k'in poqoq.

K'iy jul k'o pa iik' rumaal chi maxko' julee' tzaqch'uumiil qa'jnaq to chi paam. Ja tzaqch'uumiil jaari' nimaq taq aab'aj ajninaq nb'ijni pa jamaliil. Ja iik' nuuto' ja qaatee' ruwach'uleew, rumaal chi jaa' neruujik' ja tzaqch'uumiil. Ma ki ta k'ooli ja iik' chi paam ta ja ruwach'uleew qa'jnaq to wa'.

Ja qati't iik' q'anij k'o wi' chi ri', pa jamaliil, jani' jun chajiineel rixiin ja qaatee' ruwach'uleew. Ma ti qaatz'at pa q'iij. Rumaal chi ja ruuch'aab' q'iij nuusach chi qaawach. Ja chaaq'a' nqaatz'at rumaal chi ma k'o chik ta ja ruuch'aab' q'iij.

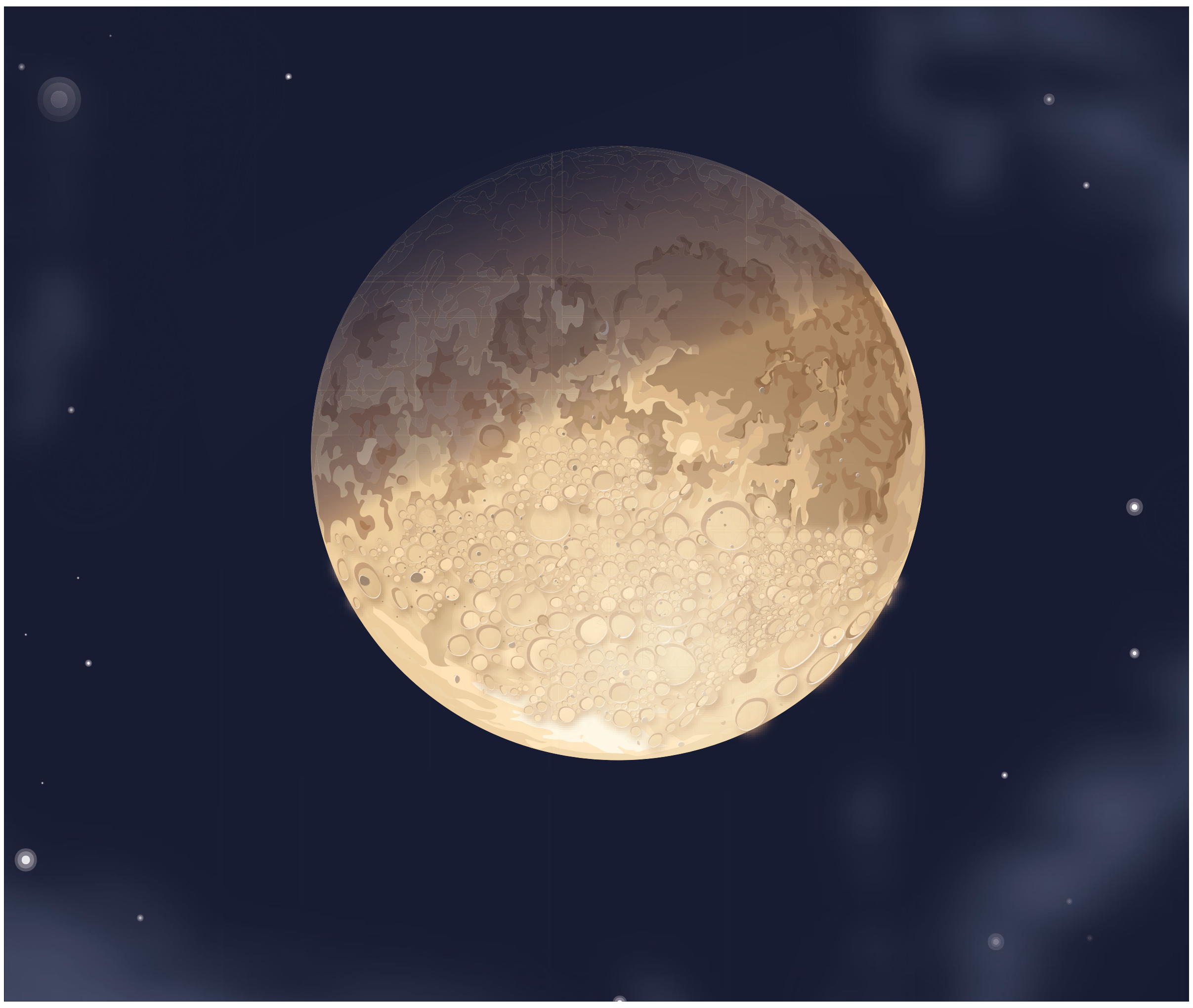

- Tatz'ata' jar achib'al: ¿Utz naatz'at? ¿Naq chi re? Taq'alajisaaj ruk'iin atzijob'al, jani' jar ati't iik'.
- Taka'muluuj k'iy muul ja tziij "iik'". Nmajtaj eel ruuqul ruk'iin /iii/. Tak'axaj chik julee' tziij ri' juunaam ruuqul nmajtaj eel wi': iis, iik, iiwiir, iiyoom, iil. Takanoj chik julee' tziij juunaam ruuqul nmajtaj eel wi' k'in xtab'ij chi re awajtiij.
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikom. Takaanooj nojelaal ja juunaam ruuqul nuumaj eel wi' jani' iik', ja ruqulaal /iii/ k'in tatz'ajpij pa jun setesik.

Saamaaj rixiin chi jaay...

Tacholo' chi keewach jar amokaj alaxik naq xawojtaqij chi re ja iik'. Tak'utuj chi ke tikib'ij ka'i' tziij chi aawe ja juunaam ruuqul nuumaj eel wi' jani' iik'. Chuwaaq nab'ij pan ajtijaal.

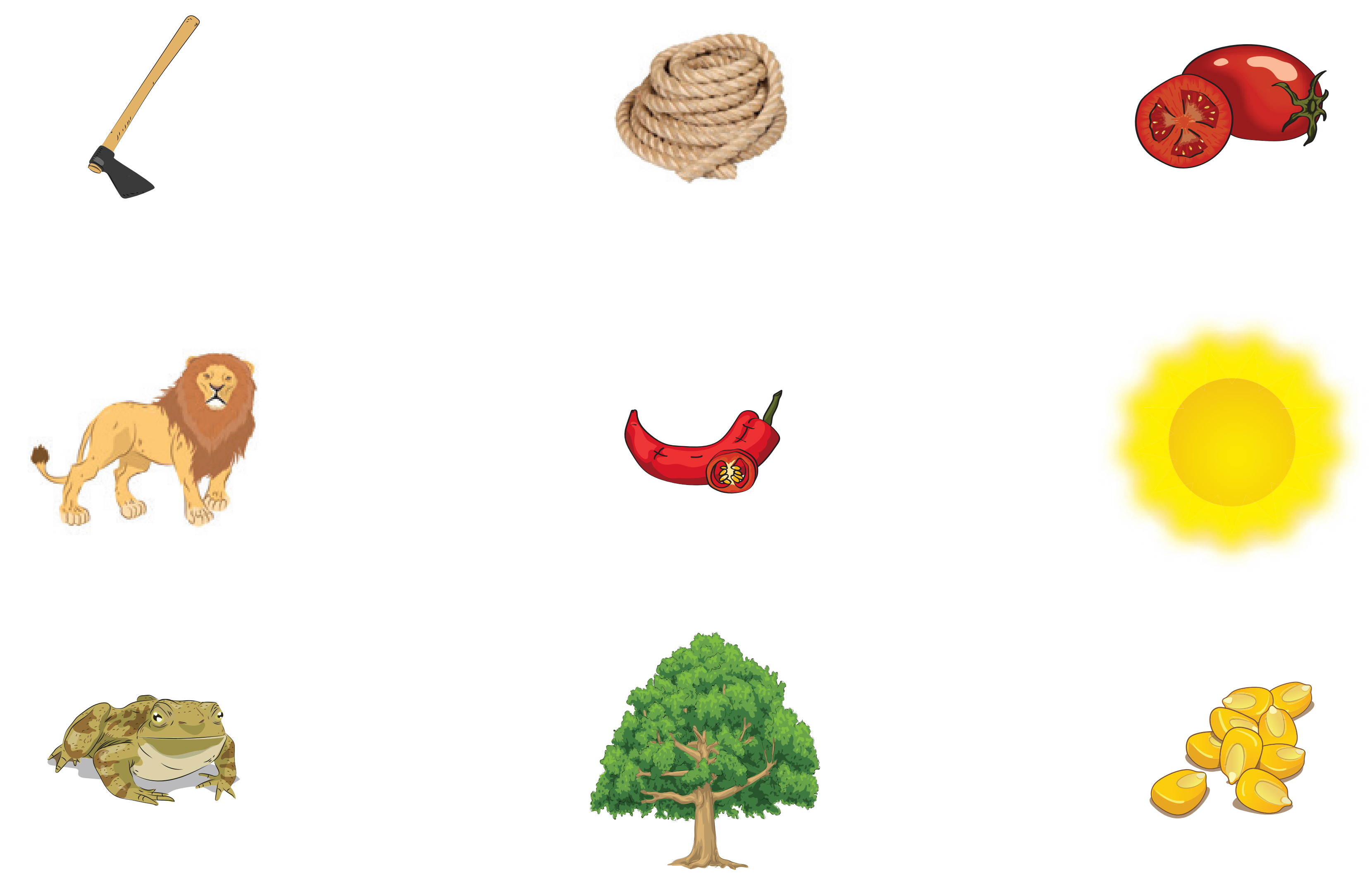

¿Naq ti ko'l na: qamama' q'iij, qati't iik' owi qaatee' ruwach'uleew?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja qamama' q'iij nim na chi keewach konojeel ja raal q'iij. Ja qati't iik' ko'l na chuwach ja qaatee' ruwach'uleew.

Waaqii' muul nim na ja ruwach'uleew chuwach ja iik'. Tib'ij tziij chi ee waaqii' iik' neruub'an ja ruwach'uleew.

Tino'y rutz'ajtiik ja qaatee' iik' chuwach ja ruwach'uleew, xar waari' nim chaqajaa'. Xa tino'y nqaatz'at opoon rumaal chi najt k'o wa'.

Naatzij nuub'eey chaaq'a' xa jani' achapoon nuuq'a' ch'ajch'oj k'in jab'el wati't iik' atk'o chi kaaj xa jani' k'ol aaxiik'.

- Tatz'ata' rachib'al ja ruwach'uleew k'in ja waaqii' iik' k'o chi paam. ¿Naach'ob' naq nb'iij?
- Ruk'iin awajtiij, tab'iij k'iy muul ja pajch'un tziij k'in tawojtaqiij. Katq'a'x kuk'iin chik julee' awachib'iil chi rub'iixiik chi paam jar awajtijaal.
- Tab'ana' setesaq pa ruxulaa' juyu' chi re aaq'a'. Ja wi nb'iij jar awajtiij "ruwach'uleew" ja setesik nim naab'an chi re. Ja wi nb'iij "Iik'" tino'y ja setesik. K'aari', tacha'a' jun tz'ajatz'ijb'ab'al k'in tajuxu' riij jar achib'al rixiin ja ruwach'uleew k'in iik'. Chi re aaq'a' tab'ana' wi' najb'eey, k'aari' tamaja' eel rujujxiik ruk'iin ti q'aqachuq', tatz'ata' b'aar nb'e wi' ja taq k'utub'al. Toq xtaak'is, taka'muluuj chi paam chik jun ruuxaaq wuuj.

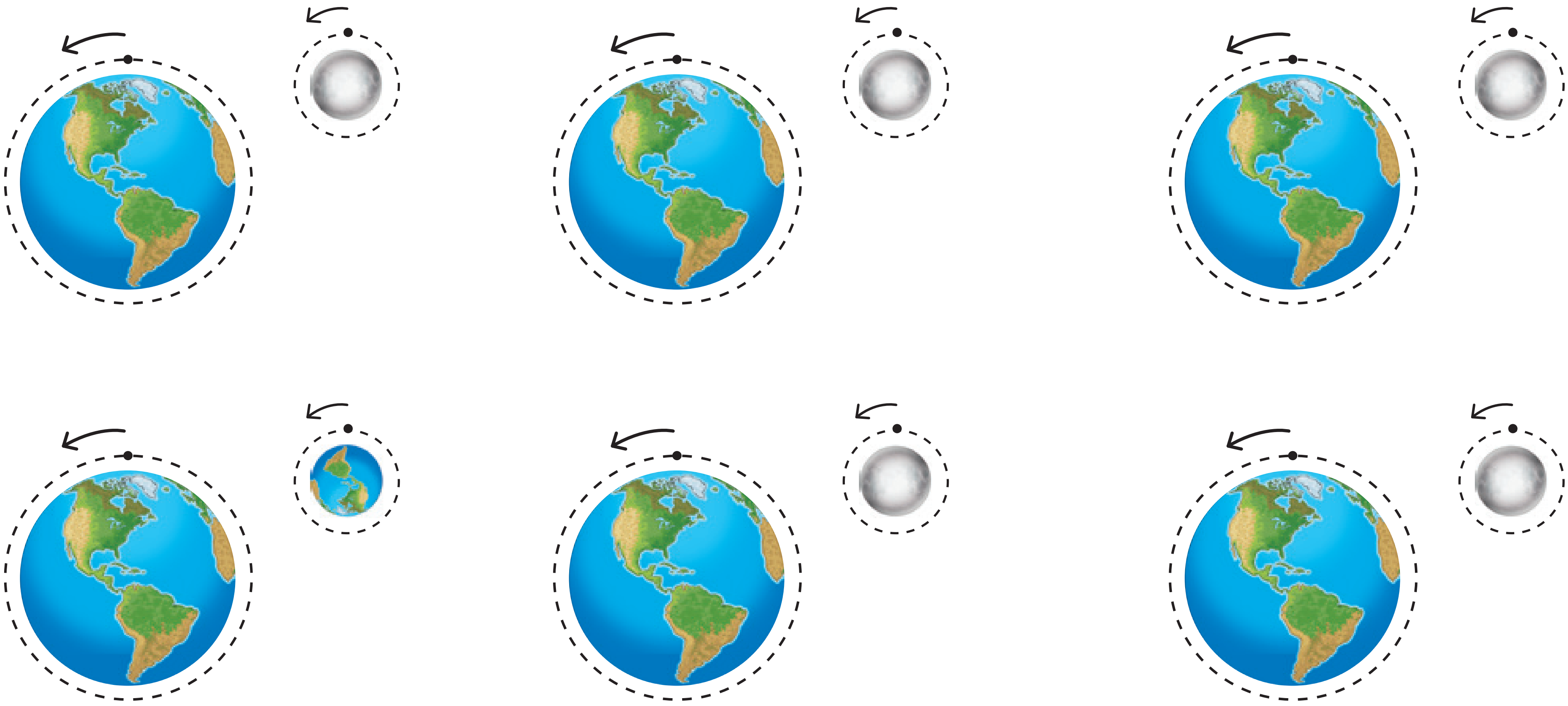

Chi paam ja ruwach'uleew k'o teew laj taq k'ojlib'al. ¿Naq ak'aaxaan chi riij?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja k'ojlib'al maxko' wi' teew nuub'an nb'i'x chi re ruusuut k'in ruuxee' ruwach'uleew. Ja k'o pa ruuwi' rub'ina'aan ruusuut ruwach'uleew. Juun chik k'o chi ruuxee' nb'i'x chi re ruuxee' ruwach'uleew. Rumaal chi k'a pa ruusuut k'in ruuxee' ruwach'uleew k'o wi', ma qas ta nopooni ja ruuch'aab' q'iij, rumaal ari' maxko' teew. Ja ruusuut k'in ruuxee' ruwach'uleew k'o'xaya' kuchunaq rumaal maxko' teew.

Maxko' na k'iy teew nuub'an pa ruuxee' ruwach'uleew, rumal xa jutz'iit ruuch'aab' q'iij nopooni. Ja pa ruusuut ruwach'uleew k'iy na jutz'iit ruuch'aab' q'iij nopooni. Waari' ee k'o wi' julee' winaqii' Inwit keeb'ii'. Ja pa ruuxee' ruwach'uleew ma ee k'o ta winaqii'. Waari' ee k'o wi' ja saq'aqlow k'in ja pa ruusuut ruwach'uleew ee k'ooli ja osos.

- Tatz'ata' jar achib'al. Tak'utu' ja Ruusuut Ruwach'uleew k'in ja Ruuxee' Ruwach'uleew. Tacholo' naq xaab'an xawijli. ¿La ana'oon ja k'o'xaya'? Nij keeri' ruteewaal ja julee' k'ojlib'al. ¿Utz naatz'at ja teew? ¿Naq chi re? ¿Naq naab'an toq maxko' teew naana'?
- Tak'aaxaaj chi utz ja tziij "teew". Ejqaal taka'muluuj. ¿Naq ruuqul numajb'ej eel? Ja najb'eey ruuqul jaari' /t/,/t/,/t/. Tak'aaxaaj ja julee' tziij ri' k'in toq xtak'aaxaaj ja ruqulaal /t/,/t/,/t/ pa runajb'eyaal, natpa'e'a: tap, jaay, teem, awan, chaaj, tuulul, tokaan, sanik. Kaamiik jar awajtiij pan ajninaq nka'muluuj. Ja wi xkatsajchi, ma taq'iisaj ta aawii', tz'aaneem naab'an k'in najiini nawojtaqiij.
- Tach'uupiij ja taq ko'lawuuj. Tab'ij ruub'ii' chi jun jun achib'al. Ja wi' nuumaj eel ruuqul /t/,/t/,/t/ tanak'ab'a ja ko'lawuuj chi paam ja kajparaaj. Ja wi ma jaa' ta ruuqul numajb'ej eel, chi riij tanak'ab'a' wa'.

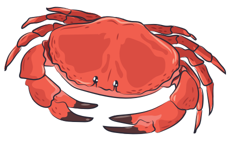
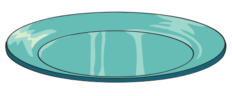
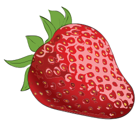

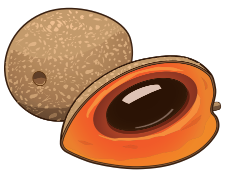

¿Naq naach'ob' atet okenaq ja kaaj?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja ruwach'uleew kuchuun rumaal jun taas ruxulaa' juyu'. Jaawa' taas ruxulaa' juyu' nqab'ij chi re kaaj. Nojelaal ja k'o chuwach uleew rajawaxiik ja ruxulaa' juyu' chi re: winaqii', chikopii', juyu', ya'. Ma ki ta k'ooli ja ruxulaa' juyu', ma ti tz'ujkar to nix ta jun aweex.

Ja jun taas ruxulaa' juyu' kuchunaq ja ruwach'uleew, chaqajaa' nuuto' chuwach ruuch'aab' q'iij. Ja wi xa ta nq'a'x to ja ruuch'aab' q'iij, nojruk'ajtisaj, rumaal chi nim ja ruchojq'aaq'. Nlatz'ux to chi kaaj, nub'ij tziij chi nq'a'x to jalaal, xar ma nojelaal ta. Xa jani' jun latz'ub'al.

Ja ruxulaa' juyu' ma qojkowiini nqaachap, xar nqaana' ja toq nqajijq'aaj quxulaa'. Ja wi ntz'iloxi ja ruxulaa' juyu', chaqajaa' ntzi'loxa ja qaatee' ruwach'uleew k'in nojelaal ja k'o chi paam. Ja sib' kixiin ch'ijch k'in samajib'al jaay nkitz'iila' ja ruxulaa' juyu'.

- Katel eel chi' jaay k'in tatz'ata ja kaaj. Tacholo' naq naatz'at. Tach'ob'o'. ¿Naq chi re nk'aatzin ruxulaa' juyu' chi ke ja winaqii'? ¿Naq chi re nk'aatzin chi ke ja peepe' k'in ajxik' chikop?
- Taka'muluuj ja tziij "kaaj". Kaamiik taka'muluuj ja julee' tziij ri': naqaaj, ramaaj, saamaaj, aqanaaj, ichaaj. ¿Naq ja juunaam wi' ruqulaal? Ja ruqulaal jaari' /aaa/. Ja toq juunaam ruqulaal ja tziij nqab'ij chi re chi npajch'uj rii'.
- Tatz'ata' julee' achib'al ri' k'in tatunu' chi re jun jikajux ja juunaam ruuquul ruk'iin kaaj, ja k'o pa niik'aaj.

Taka'muluuj k'iy muul ja jun pajch'un tziij ri':

Xaar rutz'ajtiik ja kaaj,
jani' k'o wuk'iin naqaaj.
K'iy suutz' k'o chi paam
nwaajo' nenuuxim pa k'aam.

Saamaaj rixiin chi jaay...

Tacholo' chi keewach amokaj alaxik ja xawojtaqij chi riij ja kaaj k'in tab'ij chi ke ja pajch'uun. Tatz'ata' ja kaaj k'in takanoj achib'al pa suutz'. Tacholo' chuwach jar awajtiij naq achib'al xawijli.

¿Jani' nkeeb'an ja suutz' toq nkeenuk' kii'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja ruuch'aab' q'iij nuumaq' ja ya' rixin rokorik taq ya', raqan ya' k'in palow. Rumal ruk'atanariik nok eel sib'. Keeri' nuub'an toq nk'atanar ya' pa b'ojo'y. Ja sib' nel to pa b'ojo'y jaari' rub'ukuw ya'.

Ja toq nk'atanari ja ya' rixin raqan ya', rokorik ya' k'in palow, ja sib' njote' chi kaaj k'in nok suutz'. Toq k'iy chik ja ya' ruk'aan ja suutz' k'in ntewuri, ntzajt to k'in nuub'an jab'. Ja toq nqa'j jab', ja ya' nmeloj chik pa taq raqan ya', rokorik ya' k'in palow.

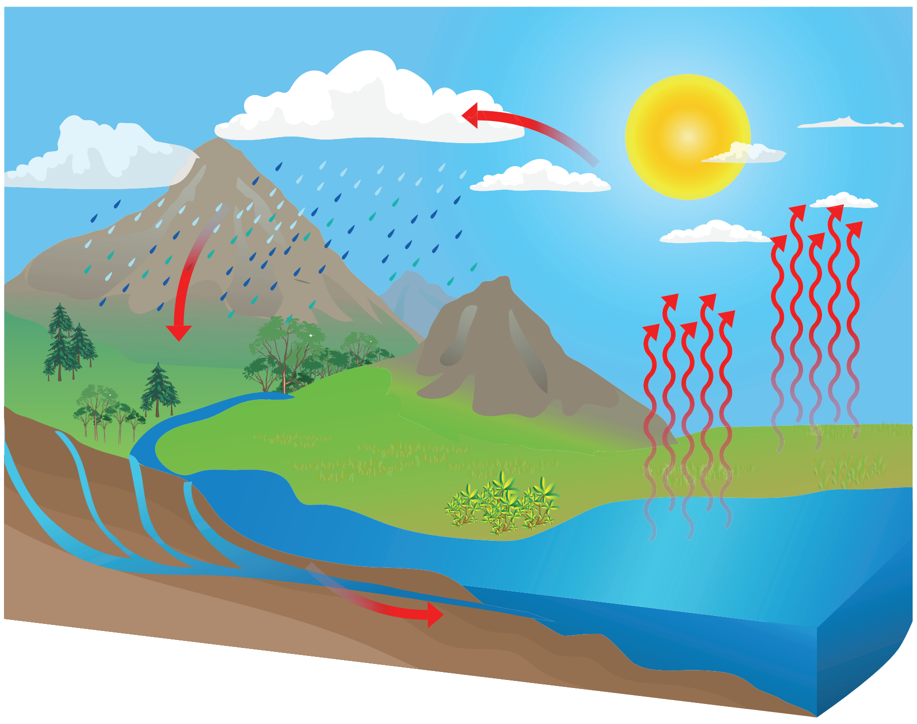

- Tatz'ata' jar achib'al. Tak'utu' b'aar jotol to wi' ja sib' rixin ya' k'in b'aar xulan wi' ja ya' toq jab' chik. ¿Naq nb'iij ja kaqak'utub'al k'o pan achib'al? Tacholo' ruk'iin atzijob'al jani' nuub'an ntz'ujkar to ja suutz'.
- Tak'aaxaaj ja tziij "suutz". Kow taka'muluuj. ¿Naq ruqulaal nuumaj eel wi'? Ja ruqulaal jaari' /sss/. K'o chik julee' tziij keewa' ruuqul nuumaj eel, tak'aaxaaj: su't, sokaaj, sanik, salk'um, sii', sootz'. Tach'ob'o' chik julee' k'in tab'iij chi re awajtiij.
- Tatz'ata' jar oxi' achib'al k'o pa jun jun cholaaj k'in tab'ij keeb'ii' chi jun junal. Tak'aaxaaj chi utz ja ruqulaal nuumaj eel wi'. Tatz'ajpij pa jun setesik jar achib'al nkeemaj ruk'iin ruqulaal /sss/.

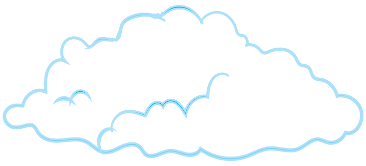

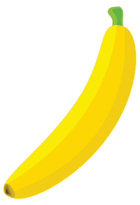 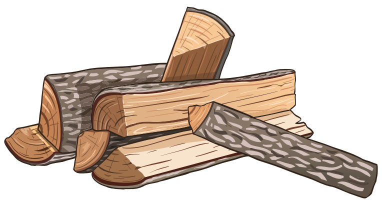

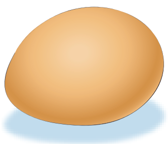

- Tatz'ata' jar achib'al rixiin suutz'. Ja najb'eey nuuk'ut rusib'eel ya' njote' eel rumal ja k'atan rixiin q'iij k'in jaari' nok suutz'. Juun chik jaari' toq nmeloj to ja ya' pan uleew, jab' nok to wi'. Ja k'isib'al jaari' toq njote' eel chik jun muul ja ya'.
- Tab'ana' ja juxuuneem najotob'a to k'in naxulub'a' to, jani' nuuk'ut ja k'utub'al, xaar rub'ooniil taya'a'.

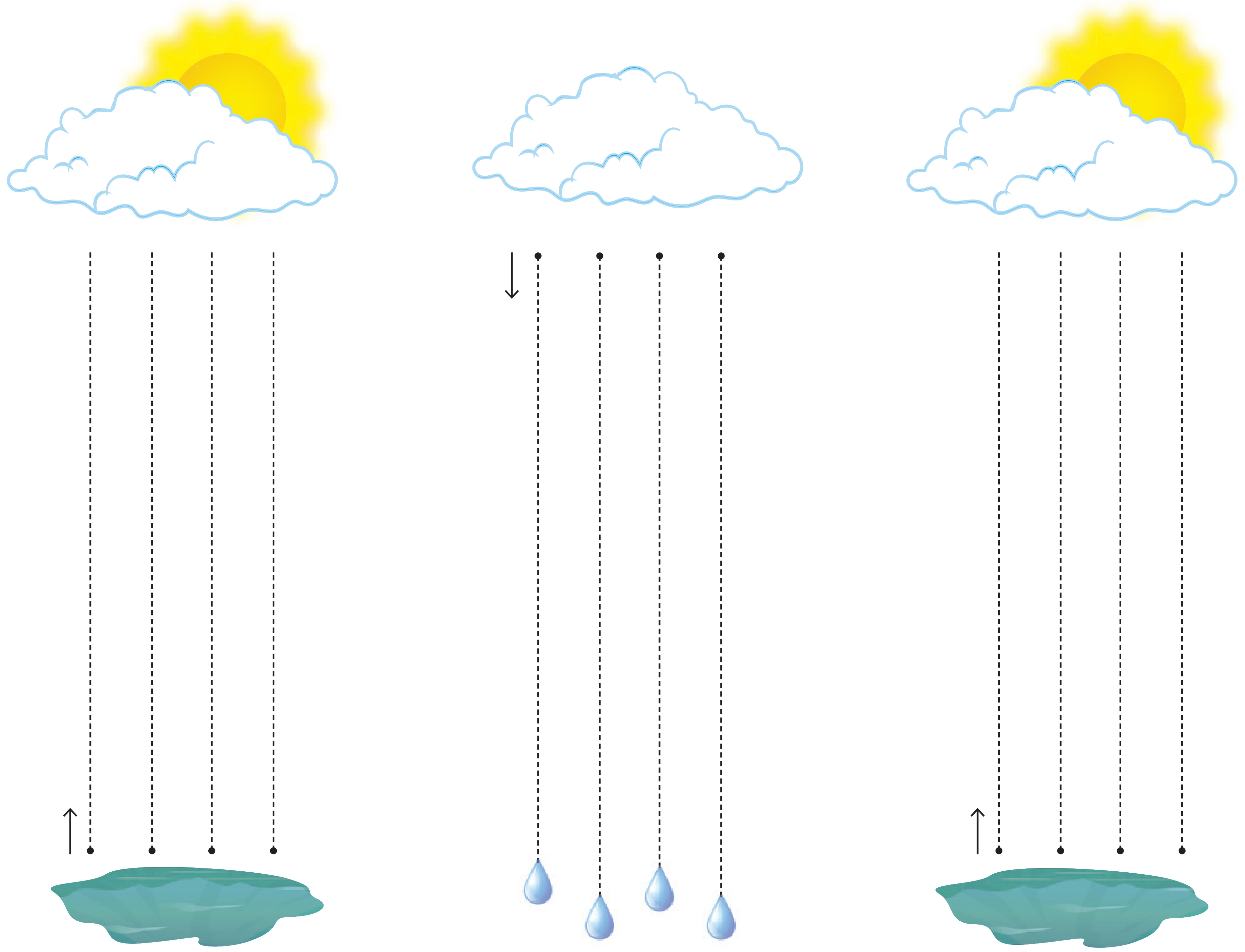

Chi paam ja kajatzuk' tab'ana' rachib'al jun k'ojlib'al maxko' jab' nuub'an chi paam.

¿La atz'atoon jun ixkon q'a'? ¿Jani?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar ixkon q'a' nel to toq nkaje' qaaj ja jab' owi toq k'a rumajoon. Jar ixkon q'a' nq'alajin to rumaal chi ja ruuch'aab' q'iij nok chi kikojol ja tz'uuj rixin jab'. Rumaal k'aari' nq'alajin to wuquu' rub'ooniil: kaq, kaqasaq, q'an, rax, raxasaq, xaar k'in kaqaxaar. Jaala' rub'ooniil chi jun jun ruuch'aab' ja q'iij, xar ma q'aalaaj ta, ja tz'uuj rixin ya' nojruuto' utz k'a nqaatz'at.

Ja raxak'asleemaal nojruq'ijla' chi paam jar ixkon q'a': nb'ij chi qe ja wi k'o jab' chi paam ja q'iij, ja wi xa jutz'iit, owi ma k'o ta. Ja qati't qamama' nekowiini nkeesol riij ruuwach ja piixaab'. Jar ixkon q'a' nim ruuq'iij chi paam ja raxak'asleemaal, rumaal ari', qas pan ajob'en ri'iil k'in ki'koteemaal qatz'ata'.

Tatz'ata' jar achib'al. ¿K'o jun muul atz'atoon jun ixkon q'a'? ¿B'aar chi ri? ¿Naq q'iij xaatz'at? ¿Naq rub'ooniil jar ixkon q'a' qas utz naatz'at? ¿Naq chi naquun aal keeri' rub'ooniil? Tak'utu' chi paam jar ixkon q'a' ja b'ooniil xtib'iij jar awajtiij. Ja wi ma awojtaq ta, ma taq'iisaj ta aawii', jar awajtiij natruuto'.

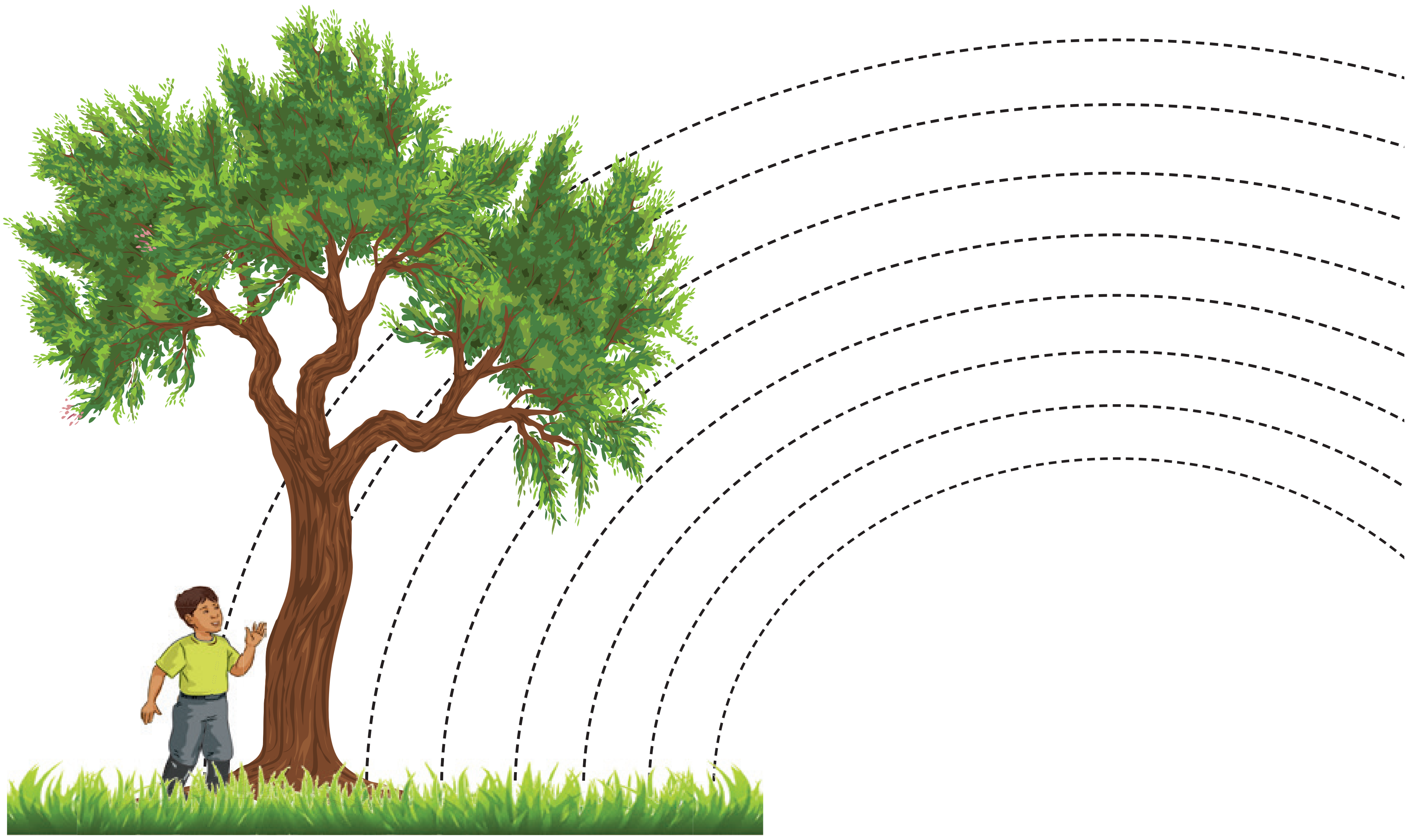

Ja Junajpu xb'e pa k'astaaneem chi' raqan ya'. Xuumaj jab' k'in xuuto' rii' chuuxee' jun chee'. Toq xkaje'e ja jab', xka'y najoj chi kaaj k'in qas k'ask'o' xuutz'at jun ixkon q'a'. Ajninaq xb'e pa roochooch xerub'ij chi ke rach'aalaal.

¿Naq xuub'an ja Junajpu?
¿Naq chi re k'ask'o' xuuna'?
¿Naq naach'ob' atet qas utz xuutz'at chi re ja k'astaaneem?

- Tak'aaxaaj chi utz ja cholon tziij k'in tak'ulub'a' jar ak'axaaneem.
- Tab'ana' jun ixkon q'a', katejtz'a'n chi k'axoj rub'ooniil. Xa naq ta chi rub'ooniil tawokisaaj. Utz naaya' k'iy rub'ooniil jun ti k'ojlib'al. Tak'utu' chi keewach awachib'iil jani' xaab'an chi re jar awixkon q'a'.

Tach'ob'o', jutiij chik tach'ob'o' ¿B'aar chi ri' utz nk'eje' wa'?

Nki'kooti ja b'anol achib'al nuuya' rub'ooniil ja ka'yib'al, nuutz'at chi kaaj jun ixkon q'a', ntzeb'eeni xuuk'ut chi re ruuq'a'.

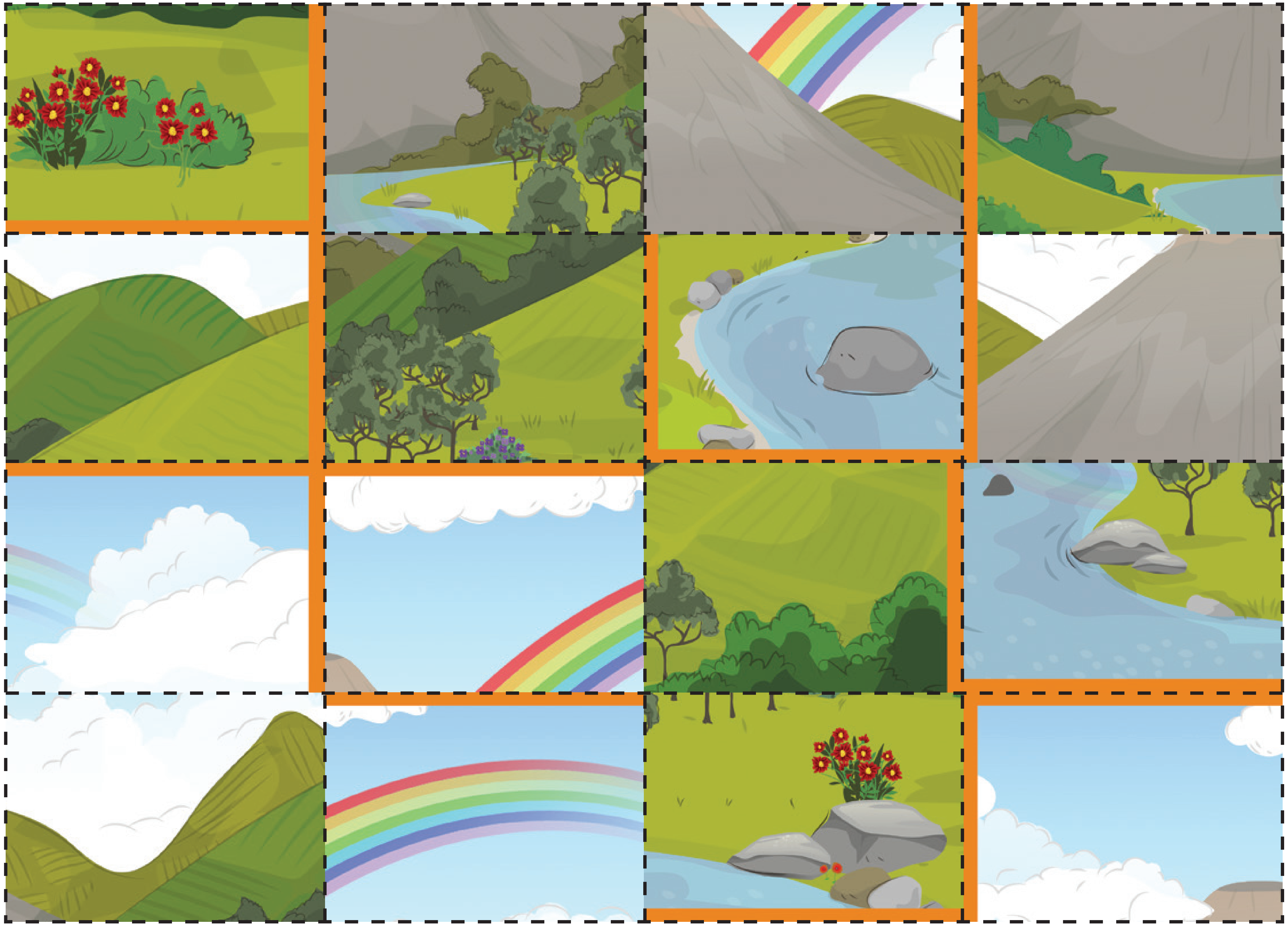

- Tach'uupiij ja paxilwii'aaj b'aar k'o wa' ja taq k'utub'al k'in tanuk'u' jani' ja qatzij achib'al. K'iy muul tab'ana' utz k'a natkowiini naanuk'.
- Tatz'ata' jar achib'al k'in tab'iij naq xuupo' wi' rii'. Tawinaqarisaaj jun cholon k'asleemaal chi riij jar ixkon q'a'.
- Taka'muluuj k'in tawojtaqiij ja pajch'uun tziij rixiin ixkon q'a'.

Saamaaj rixiin chi jaay...

Tak'ama' eel chi awoochooch ja paxilwii'aaj k'in tanuk'u' kuk'iin jar amookaaj alaxik.

¿La atz'atoon jun nimajuyu'? ¿Jani?

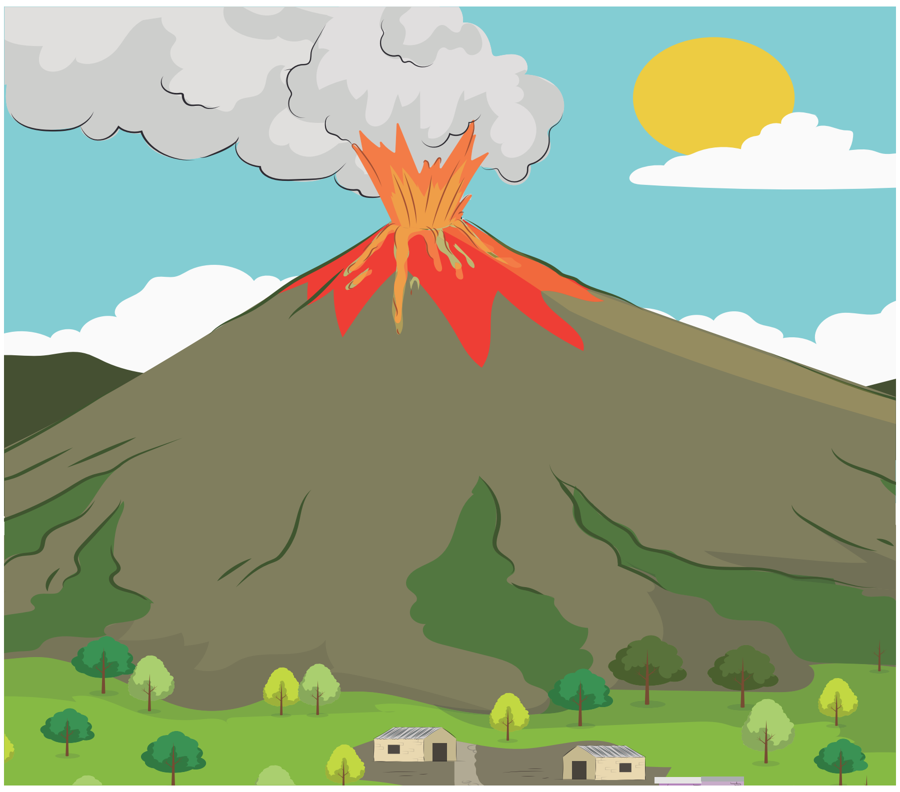

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Chi paam ja qaatee' ruuwach uleew, k'iy nimajuyu' k'ooli. Ja nimajuyu' k'o jul chi paam b'aar nel to wi' q'ool, ja q'ool jaari' k'atan laj ch'ab'aq, aab'aj, chaaj k'in sib' okenaq. Nojelaal ja q'ool nel to pa jun jul rub'ina'aan ruuwi' juyu'. Ja toq nb'anataji nb'i'xi chi ja nimajuyu' pujb'aaneem nuub'an.

Maxko' ruchojq'aaq'iil ja nimajuyu'. Toq ma k'o ta pujb'aaneem nuub'an, ja ruchojq'aaq'iil nuumol rii' pa ruuwi' k'in jani' jun jik'ejtab'al nsamaji rumaal chi nuujach ja ruchojq'aaq'iil chi paam ja raxak'asleemaal. Toq nuub'an pujb'aaneem k'o k'aari' ja ma utz ta rub'anoon, rumaal ari' nrelesaj to ja chojq'aq'iil.

Nojelaal ja nimajuyu' taq yutz'uyaq ruuwi'. Keeri' rub'ajniik rumaal chi toq npujb'aani, ja q'ool nuusep rii' chi ruuchii' k'in nqa'j to. Toq ntewuri ja q'ool, aab'aj nok wa'.

- Tatz'ata' jar achib'al. Tak'utu' b'aar k'o wi' ja ruuwi' juyu'. Tacholo' pan atzijob'al naq ari' jun pujb'aaneem.
- Taka'muuluuj pan ejqaal ja tziij "nimajuyu'". Tab'ij chik jun muul, katb'ijni ja toq nab'iij. Taya'a' rejtaal b'aar xatopon wa'. Katmeloj to pan ak'ojliib'aal b'aar xatel eel wa'. Pan ejqaal k'in pa b'ijneem taka'muluuj ja tziij "pujb'aaneem". Taya'a' rejtaal b'aar xatopon wi'. ¿Naq chi tziij aal nim na raqan? Keeri' tab'ana' ruk'iin ja julee' tziij ri': q'ool k'in k'atan. Toq xtitzuri xtab'ij chi re awajtiij naq ja tziij ko'l na raqan.
- Tawelesaj rachib'al jun nimajuyu' najiini npujb'aani, tajuxu' ja taq jikachuq'. Taq'oomaaj ja nimajuyu' chi re q'aqq'oj k'in ja q'ool chi re kaq.

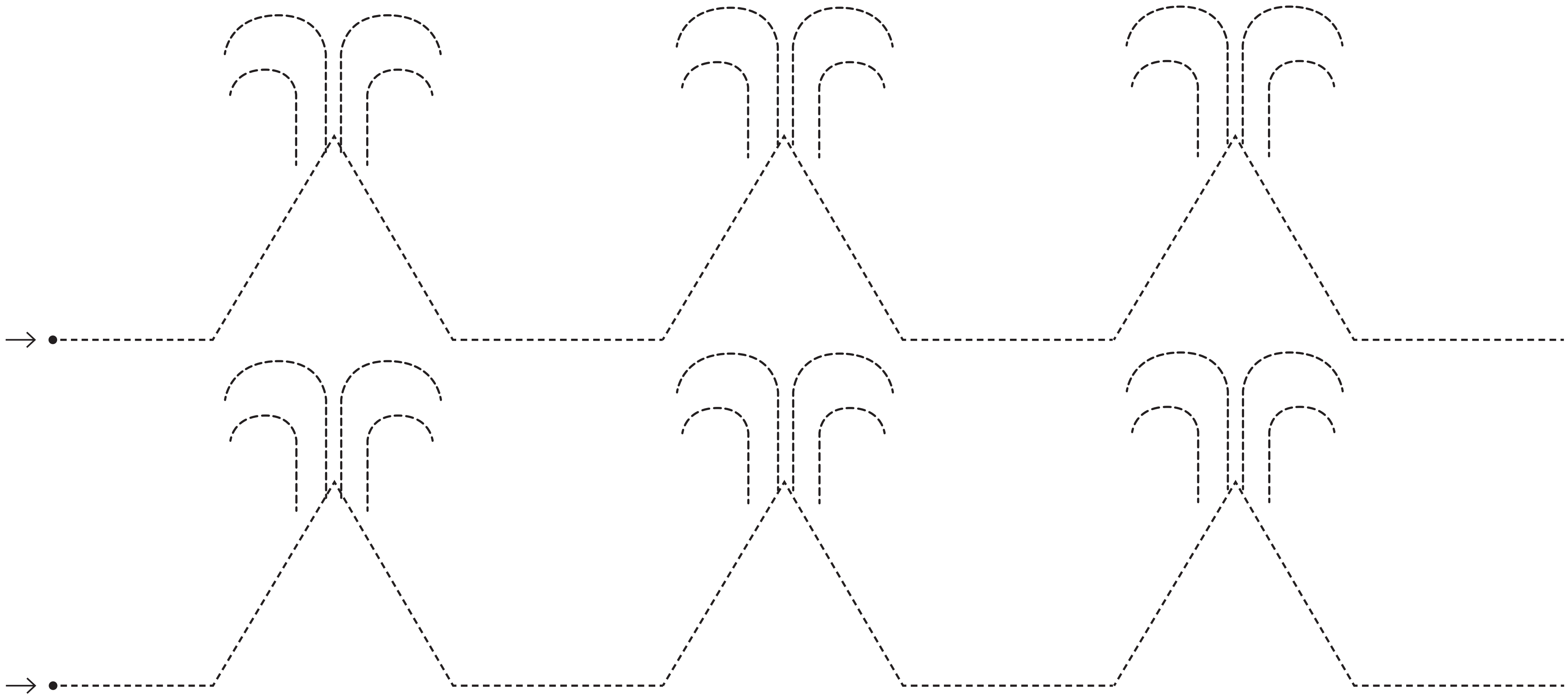

Tak'axaaj ja cholon tziij rixiin ja chajineel raxak'asleemaal

Jaawa' cholon tziij ruub'ii' "ja chajineel raxak'asleemaal". Najb'eey tak'ulub'a' ¿Naq anaa'ooj chi re ja tziij chajineel? ¿Naq naach'ob' nb'iij chi qe ja cholon tziij?

Ja chajineel raxak'asleemaal

Ajtz'ijb': Claudia Ma. González Alvarez

Pa jun najt tinaamit, k'o jun nimajuyu' rub'ina'aan Kayapa'. Xar waari' ja winaqii' ee k'o chi runaqaaj qas eruya'oon pa xib'iineem. ¿Naq chi re naach'ob' nkixib'ej kii' ja winaqii'? Keeri' kib'anoon rumaal chi ja nimajuyu' Kayapa' nij maxko' wi' jun sik' nuub'an. Keewa' nuub'an ri' rrrru, rrrru, rrrru, chi pa q'iij k'in chaaq'a'.

Ja najiini nb'anataj chi re ja nimajuyu' Kayapa' jaari' maxko' jun ti'ooneem rixin ruupaam, maxko' julee' ruxulaa' juyu' rumoloon rii' chi ruupaam k'in maxko sik' nuub'an ja toq nel to juun. Xa jani' toq nel to jun ti aakiis, xar waari' maxko' chik na nim ja ruuqul k'in ja sik' nuub'an. ¡Naach'ob' qaaj!

Xuub'an jun q'iij maxko' nim jun sik' xk'axaxi, qatziij chi maxko' ta na nim: pprrb'um, pprrb'um. Ja toq xkeetz'at opoon ja nimajuyu', pujb'aaneem xuub'an. ¿Awojtaq naq ari' jun pujb'aaneem? Ja pujb'aaneem jaari' toq nel to q'ool k'in chaaj pa nimajuyu'.

Ja toq xpujb'aani, ja nimajuyu' Kayapa' qas ki'iil xk'eje'e, xwelesaj to nojelaal ja maxko' sik' nuub'an chi ruupaam. Kaamiik ja nimajuyu' qas ki'iil nwari, ma k'o chik ta sik' nuub'an. Konojeel ja winaqii' qas ki' keek'u'x. ¡Kaamiik konojeel qas pa jororeem k'in ki'koteemaal newari!

- Tak'ulub'a': ¿La utz xak'aaxaaj ja cholon tziij? ¿Naq chi re? ¿Choq rumaal nb'i'x chajineel chi re ja nimajuyu'? ¿Ee jaru' nimajuyu' ee k'o naqaaj? ¿La k'o jun muul aq'ijlo'oon atet jun nimajuyu'?
- Ejqaal taka'muluuj ja tziij "nimajuyu'". ¿Naq ruqulaal numajb'ej eel? Nuumaj eel ruk'iin ja /nnn/. Tatz'ata' ja julee' achib'al k'in taq'oomaaj ja setesik ja juunaam ruuqul nuumaj eel wi' ruub'ii'. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

Saamaaj rixiin chi jaay…

Tak'ama' eel ja taq ko'lawuuj chi awoochooch k'in tacholo' chi keewach amokaj alaxik ja cholon tziij "ja chajineel raxak'asleemaal"

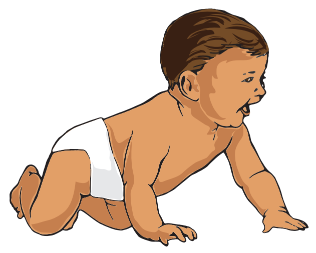

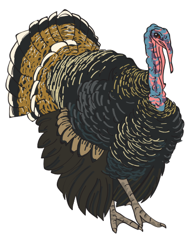

Tach'uupiij ja ko'lawuuj k'ol achib'al ruk'aan jani' nb'iij ja cholon tziij. Taya'a' rucholaajiil ja ko'lawuuj jani' xb'anataji najb'eey, ruukaab' k'in roox.

¿B'aar chi ri' nqijl wi' ya' chi paam ja qaatee' ruwach'uleew?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

K'iy k'ojlib'al k'o wi' ya' chi paam ja ruwach'uleew. Nqijli pa taq palow, raqan ya' k'in chooy. Ja pa taq palow tzay ja ya', xar waari' ja pa taq raqan ya' k'in chooy utz naatij. Ja pa ruuwi' k'in chuuxee' ruwach'uleew k'o ya' chaqajaa', xar waari' k'oxaya' chik.

K'iy ja tzayaya' k'o chuwach uleew k'in ma utz ta naatij. Ja ya' utz naatij k'o pa taq raqan ya' k'in chooy. Ma utz ta naatij ja tzayaya', xar nuuya' k'asleemaal, ja palow njosq'iij ja ruxulaa' juyu'. Chaqajaa', nuuya' k'asleemaal chi ke chikopii' k'in chee' ee k'o pa palow.

K'asleemaal ja ya' k'in neruutzuq winaqii', juyu' taq'aaj, tijko'm. Rumaal ari' nloq'oloxi. Ja wi ma k'o ta ya', ma k'o ta k'aari' chaqajaa' ja k'asleemaal chuwach uleew.

- Tatz'ata' jar achib'al: ¿Naq naatz'at? Jun chooy k'o pan Iximuleew. Ja ruub'ii' "Atitlán" pa nimatinaamit Sololá k'o wi'. Ja chooy jaari' ya' rsuutiin rii' uleew chi riij. ¿Awojtaq jun palow, chooy owi raqan ya'? ¿Jani'? ¿Naq chi k'ojlib'al aal k'o wi'?
- Taka'muluuj ja tziij "chooy". Kaamiik ejqaal taka'muluuj. ¿Jani' ruqulaal nuumaj eel wi'? Ja najb'eey ruqulaal jaari' /ch/,/ch/,/ch/. Tak'axaj chik julee' tziij juunaam ruuqul: chakach, chee', chiij, chupub'al, chaaj, chuum.
- Tab'ij ruub'ii' chi jun jun achib'al k'in wi nuumaj eel ruk'iin ruqulaal /ch/,/ch/,/ch/, Tajuxu' chi re jun X ja kajtzuk' k'o chi ruuxee'.

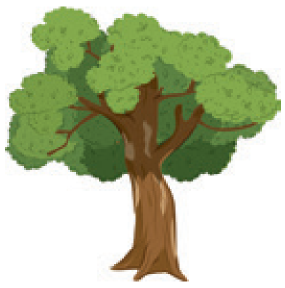 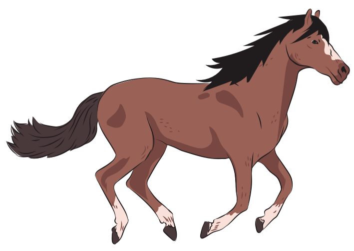 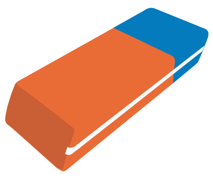

¿Naq taq nk'atziini ja ya' chi ke?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja ya' jun sijpaaneem rixin qaatee' uleew. Konojeel ja k'o kik'asleemaal nk'aatzin chi ke utz k'a nek'ese'a, rumaal ari' rajawaxiik nqachaajiij.

Ja chikopii' k'in winaqii' rajawaxiik chi ke nkeetij ya' nojelal q'iij. Ja chee' kik'aamaal njik'owi ja ya' nkeetij nkijli pan uleew. Ee k'iy chikopii' k'in chee' pa ya' ee k'as wi'. Julee' chik, nk'aatzin chi ke nkiyaab'ej saqmo'l k'in alaaneem.

Ja toq tz'iiloon ja ya' ntz'ilooxi rutzil keewach ja winaqii', chikopii', tijko'm k'in nojelaal ja k'o chuwach'uleew. Ja k'asleemaal k'o pa tz'iil taq raqan ya', palow k'in chooy nekami k'in ejqaal nek'i'si. Julee' chik nekami, ja toq nkeetij ja tz'iil kik'aqoon kaan winaqii' chi paam ja k'ojlib'al. Jani' chi ke ja winaqii', jaari' neyawaji toq nkeetij ja tz'iil laj ya'.

- Tatz'ata' rachib'al ja raqan ya': ¿Naq nekojowi ja ya' rixin raqan ya? ¿Naq najiini nk'aatzin wi' chi ke? ¿Naq naach'ob' atet nuukoj wi' jar ak'aal k'in ruutee'? ¿K'ol aayaa' chi awoochooch? ¿Naq naakoj wi'? ¿Naq utz nkeeb'an ja winaqii' nkichajib'eej ja ya'?
- Tatz'ata' jar oxi' achib'al k'ol ikom. Achib'al rixin kuku', raqan ya' k'in ya'. Tach'uupiij k'in tanak'ab'a' natz'aqatisab'eej ja nimatziij. Jar awajtiij nsiik'iij ja nimatziij chi jun junal. Taya' ook jar achib'al nok rutz'aaqaat.

Nkeetij ya' ja chikopii' pa...
Ruk'amoon eel ya' jar ixoq pa jun...
K'asli ja chee' rumaal ja...

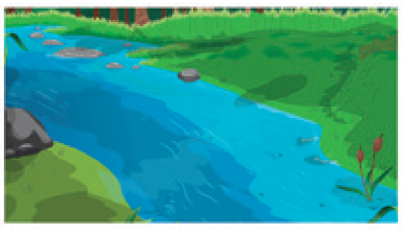

¿Jani' taq ja raqan ya'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja raqan ya' jaari' chojq'aq'iil rixin ya' nalax to pa taq juyu'. Chi paam jaari' ya' k'in chi ruuchii', eek'as k'iy chikopii': ch'uu', ixpeq, ko'k, ib'ooy, ajxik' chikop, ch'ooyaa', sootz', xa'n, maalaax k'in julee' chik. Chaqajaa', ja raqan ya' k'iy chee' nuuya' kik'asleemaal.

Jaljoxnaq ruuwach ja raqan ya', k'o nimaq raqan k'in k'o ko'koj. K'ooli ajninaq nb'ijni ja ruuyaa', julee' chik ejqaal. K'o raqan ya' k'iy ya' ruk'aamon eel chuwach chik julee', nb'ij tziij, nimaq na ruuwach k'in ruupaam. Jun raqan ya', pa jun jun k'ojlib'al k'ooli k'ol ruuwach k'in k'oola nimaq.

Ja raqan ya' k'o ruxajaniil. Ja ya' rixin raqan ya' jaari' jun sijpaneem nulqa'j chuwach'uleew nuuya' k'asleemaal, nultzuqu' ja juyu' taq'aaj, tijko'm, chikopii' k'in winaqii'.

- Tatz'ata' jar achib'al rixin raqan ya' k'in nojelaal ja k'o chi ruuchii'. Ke'awila' konojeel ja chikopii'. Tatzijoj ruk'iin jun awachib'iil jar awojtaq chi kiij ja chikopii' ra'. Tak'ulub'a' jar akaxaneem ri': ¿Naq raqan ya' ewojtaq? ¿Naq ruub'ii' ja raqan ya' k'o pan atinaamit?
- Tach'upiij nojelaal ja ko'lawuuj k'o kachib'al chikopii' chuwach. Ke'akojo' pan achib'al rixin raqan ya' k'in tachojmij ruk'ayeewaal xtisik'iij jar awajtiij. Jaawa' jani' jun tz'aneem b'aar natki'kot wa'. Utz nachojmij julee' ruk'ayewaal kaamiik k'in julee' chik pa jun q'iij. Chaqajaa', utz nawoksaj chi awoochooch k'in nattz'aana kuk'iin amokaj alaxik.

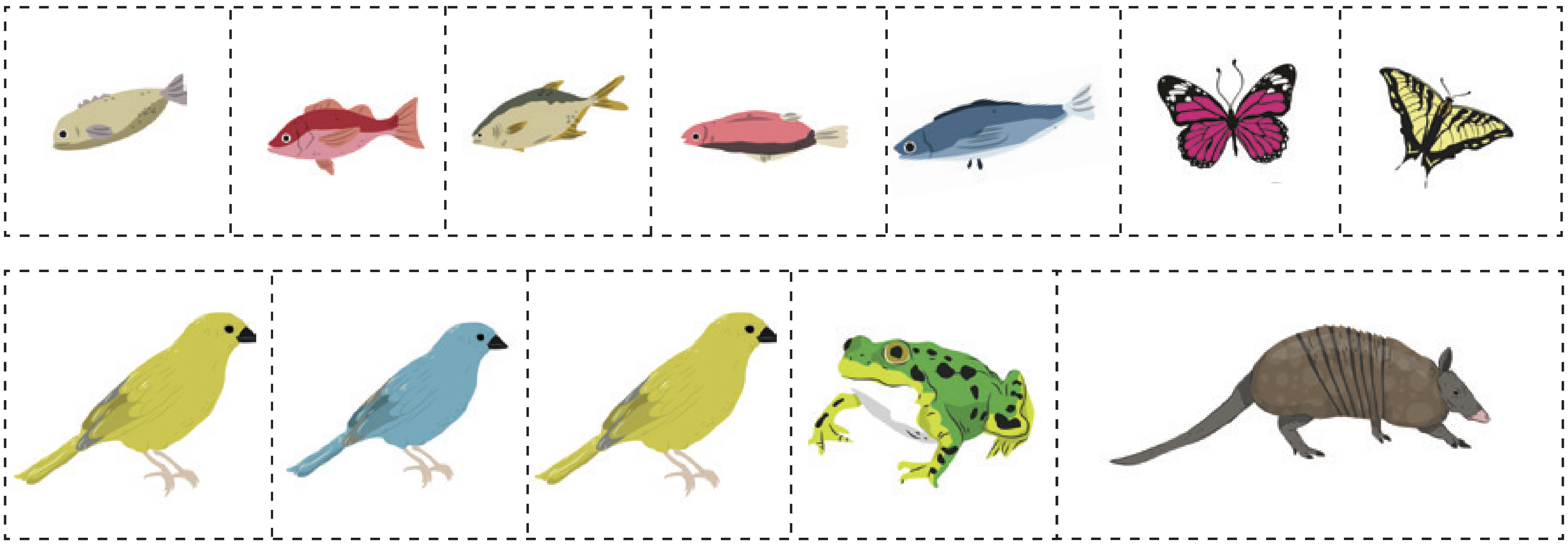

¡Qojejtz'aana nqachojmij ruk'ayewaal!

1. Jun ixpujtzin xuutzaq raanaa' k'in pa b'iis xe' jun chee' xk'eje' kan wi'. ¿Naatz'at b'aar k'o wa' ja b'isoneel ixpujtzin? Jun q'iij qas xki'koota ja ruuk'u'x, rumaal chi ja raanaa' xilitaji k'in jun kow laj q'ejteneem xuuya' chi re. ¿Ee jaru' chik ixpujtzin kaamiik?

2. Jun jab'el peepe' xb'e'opon pa raqan ya' k'in xkeek'ul kii' kuk'iin chik ee ka'i' k'o chi ri'. ¿Ee jaru' chik peepe' ee k'o pa raqan ya' kaamiik? ¿Jani' kibooniil?

3. Oxi' taq ajxik' chikop xexik'an eel pa jun ruuq'a' chee' k'in junaam xkeeb'an jun b'iix. Juun chi ke xko'sa k'in pa jun ruuq'a' chee' chik xxik'an eel xb'a pa waraam. ¿Ee jaru' ajxik' chikop xek'eje' kan chi b'anoj b'iix?

4. Pa ruuq'a' jun chee' jun ti ajxik' chikop xpa'ee'a k'in k'a chi ri' xuutz'at opoon ja q'iij. Rumaal qas ki' ruuk'u'x xuumaj b'iix. K'anajt, ee ka'i' taq ajxik' chikop xkik'axaj to. Qas jab'el nb'ixaani k'in ja ka'i' taq ajxik' chikop pa rixkin xe'ulk'eje' wa' k'in xkipaq'apa' keeq'a' chi riij.

5. Oxi' taq ch'uu' xkeech'ob' nkeepaj kii' utz k'a nkeetz'at naq ajninaq na nsi'owa. Juun chi ke xuuch'ob' eel xb'e chik pa jun raqan ya', xpeeti ruyewaal rumaal k'a chi kiij xk'eje' kan wa' k'in xch'ejki. ¿Jaru' ch'uu' xek'eje' kaan?

6. Ka'i' ib'ooy kachib'iil kii' nij ne'ejtz'an wi' pa raqan ya' k'in k'iy nak'achikop nekeechap. Juun chik ib'ooy xulqa'j pa raqan ya'. Qas utz xuutz'at ja k'ojlib'al k'in chi ri' xk'eje' qaj wa'. ¿Jaru' chik ib'ooy ee k'ooli kaamiik?

7. Jo'oo' ch'uu' k'iy kib'ooniil pa raqan ya' ne'ejtz'an wa'. Ee ka'i' xeq'i'taj eel k'in pa jun raqan ya' chik xeeb'e wa' pa si'oweem. ¿Jaru' ch'uu' xek'eje' kaan?

¿Naq ari' jun k'icheelaaj?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Chuwach ja ruwach'uleew k'iy k'ojlib'al no'jnaq chi chee'. Jaawa' k'ojlib'al k'icheelaaj ruub'ii' k'in nojelaal ruwach'uleew k'o wa'. Jaljoxnaq ruuwach ja k'icheelaaj rumaal ja k'atan o teew nuub'an k'in ja chee' nuumaj. Ja pa tewak'ojlib'al, neek'ijy chee' jani' Tz'inchaj k'in Chaj, qas nimaq kaqan. Ja pa k'atank'ojlib'al, neek'ijy chee' jani' Kaqachee' k'in Kischee'. Ja k'icheelaaj nojruuto' nuuya' qaayaa', kow nuub'an chi re uleew, nb'ij tziij, ma tuutzaq ruchojq'aaq', utz laj uleew.

Ja pa k'icheelaaj ee k'as k'iy keewach chikop k'in chee' k'in nojelal kixamal. K'iy chee' pa ruuq'a' nimaq taq julee' chee' chik neek'ijy wa'. Ja k'icheelaaj no'jnaq chi k'asleemaal k'in b'ooniil, rumaal ari' rajawaxiik nqachaajiij.

- Tatz'ata' jar achib'al rixin k'icheelaaj. ¿Jani? ¿Naq chikopii' naach'ob' ee k'as chi paam? ¿Naq nk'aatzin wa' chi qe ja k'icheelaaj? ¿K'o k'icheelaaj pan atinaamit? ¿Awojtaq juun? Tacholo' chi re awajtiij.
- Tab'ij k'iy muul ja tziij chee'. ¿Naq ruqulaal nuumaj eel wa'? Jaara' ruqulaal /ch/,/ch/,/ch/. Tak'aaxaaj ja ka'i' tziij nkeemaj eel ruk'iin ja ruqulaal: chaaj, chikop. Kaamiik tab'ij k'iy muul ja tziij k'icheelaaj. ¿Naq ruqulaal nuumaj eel wi'? Jaari' ruqulaal. /k'/,/k'/,/k'/. Jaawa' ka'i' tziij chaqajaa' nkeemaj eel ruk'iin ja ruqulaal: k'ayib'al, k'ooy.
- Tatz'ata' chi jun jun achib'al k'ol ikom k'in tab'ij ruub'ii' k'iy muul. Taq'omaj chi re kaq ja setesik kixiin jar achib'al juunaam nuumaj eel wi' ruqulaal ruk'iin chee'. Chi re q'an taq'oomaaj ja juunaam nuumaj eel wi' ruqulaal ruk'iin ja k'icheelaaj.

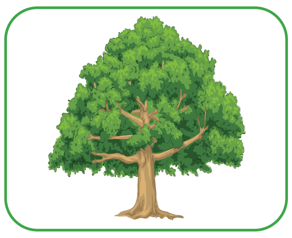

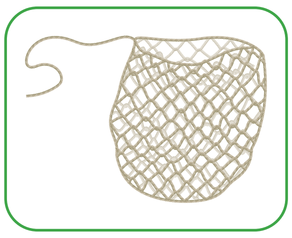

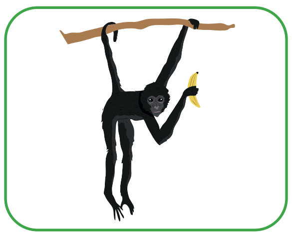

¿Naq nb'anataj k'aara' ma ki ta ee k'oola ja chee'?

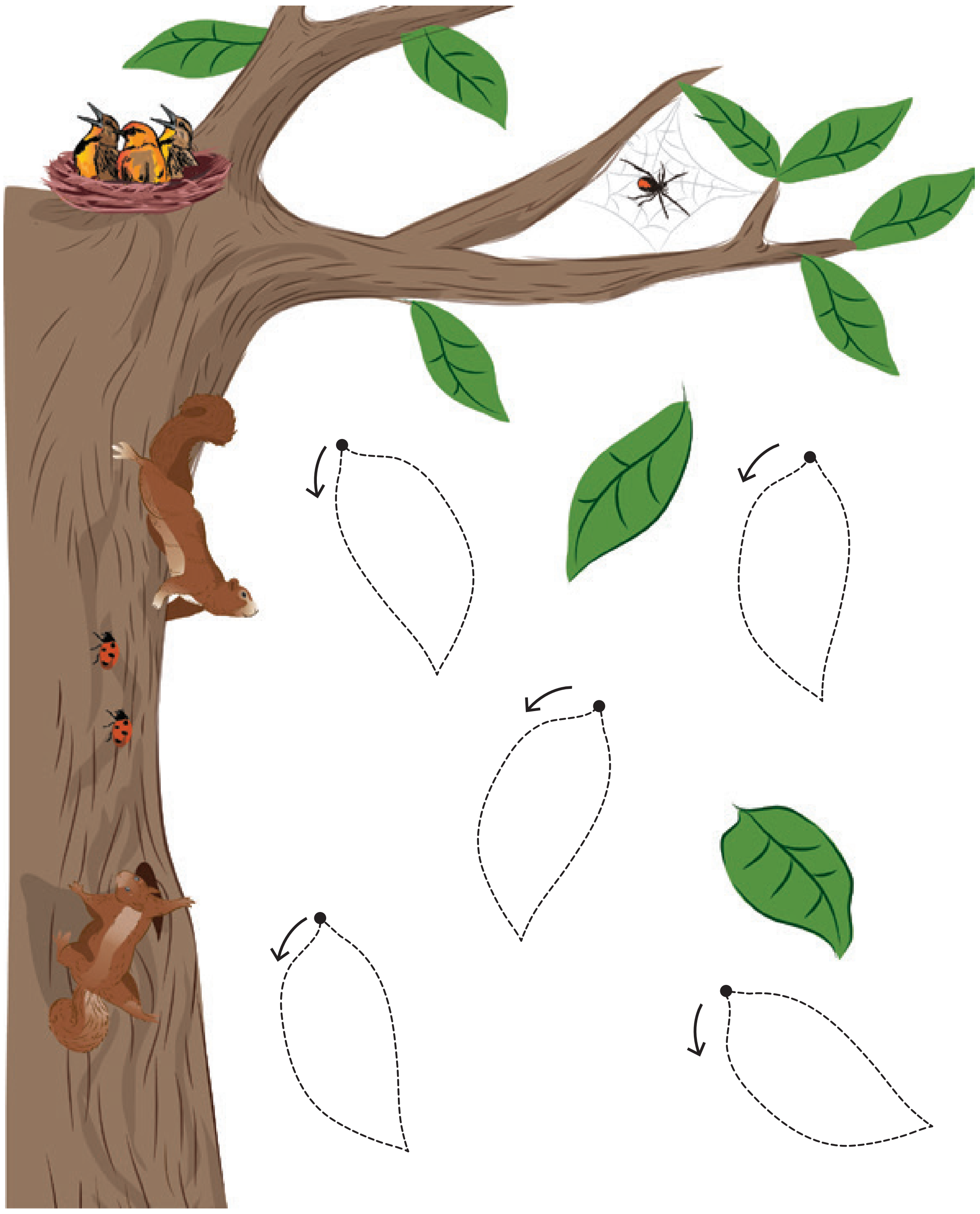

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja chee' maxko' nk'atziini: nto'oona nuub'an ch'ajch'oj chi re ruxulaa' juyu' nqajijq'aaj k'in nk'aatzin chi qe nojk'ese'a. Chaqajaa', nuuya' ruuwach nqatzuqub'ej qii' k'in jaari' koochooch k'iy chikopii'. Pa ruuwi' chee' ee k'o kuukaa', ajxik' chikop, k'ooyaa', am k'in nak'achikop. Rumaal ari' rajawaxiik nqachajiij ja chee' k'in ma keqaachoy. Ja wi rajawaxiik nqaachoy juun, qatika' chik k'a julee'.

Toq nchojy jun chee' nk'utux na rub'eyaal chi re ja juyu' taq'aaj. Jaari' nb'ajni rumaal chi najiini nelesax ruk'asleemaal jun rutz'aaqaat.

- Tatz'ata' ja chee': ¿Ne'aatz'at ja chikopii' ee k'as ruk'iin? ¿Naq nuub'an k'aari' nchojy ta ja chee' rumal jun winaq? Ke'awijlaaj konojeel ja chikopii' ne'aatz'at k'in tab'iij ee jaru' chi jun junal ee k'oola. ¿Ee k'iy na kuukaa' owi ajxik' chikop?
- ¿Naatz'at ja ruuxaaq chee' ntzajq to? Tawijlaaj jaru'. K'aari', ruk'iin ruuwi' aaq'a', pa ruxulaa' juyu', tab'ana' jani' nuub'an ja ruuxaaq chee' ntzajq to. Kaamiik, ruk'iin ruuwi' aaq'a' k'aari' ruk'iin raxache'ka'yib'aliil, naka'muluj rujujxiik ruuchii' ja ruuxaaq chee'.

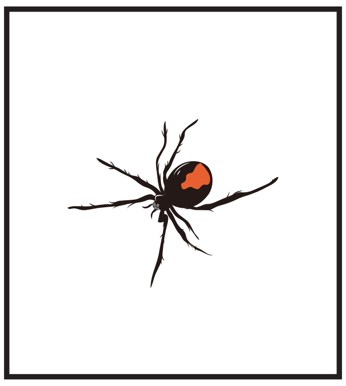 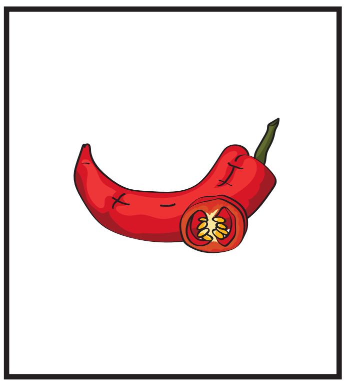 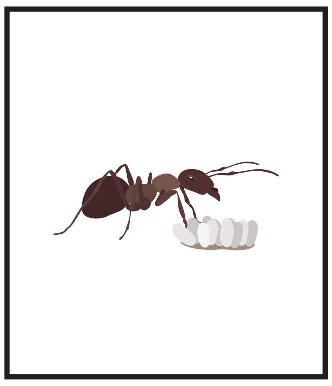 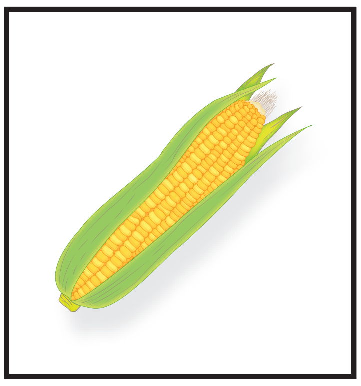 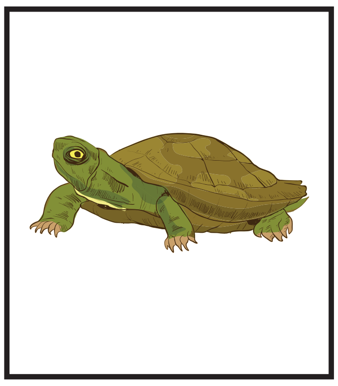

Tab'ij k'iy muul ja tziij kuuk. ¿Naq ruqulaal nk'isib'ej wa'? Jaara' ruqulaal /k/,/k/,/k/. Tab'ij ruub'ii' chi jun junal jar achib'al. Ja wi nuuk'am eel ruqulaal /k/,/k/,/k/ pa ruk'isib'aal, tatz'ajpij pa jun setesik.

¡Qacholo' jun cholon tziij!

- Ja ruub'ii' cholon tziij ri' jaari' "Jar ati't Iik' k'in ja mix". Ja Ajtz'ijb' rixiin ja cholon tziij jaari' Claudia González Álvarez.
- Tach'uupiij ja ko'lawuuj rixiin ja cholon tziij ri'. Taya'a' pa rucholaajiil ja nuumaj utz k'a naanuk' ja sik'iwuuj rixin cholon tziij. Jar awajtiij natruuto'.
- Tatz'ata' ja najb'eey ko'lawuuj: ¿Natkowiini naachap jar ati't iik' naach'ob' atet? ¿Naq chi re? Tak'aaxaaj ja cholon k'asleemaal.
- Toq xtisik'itaji tak'ulub'a': ¿Naq xb'anataj chi re ja mix? ¿Naq chi re keeri' xuub'an? ¿Naq xb'anataji pa ruk'isib'aal? Tab'iij ja cholon tziij ruk'iin atzijob'al, nab'iij naq nb'anataji pa jun jun ko'lawuuj.

"Jar ati't iik' k'in ja mix"

Ajtz'ijb': Claudia González Álvarez

K'o jun muul jun jab'el saq riij mix. Toq seteli ja iik' njote' pa ruuwi' jaay nerutz'ata' chi utz. Pa jun chaaq'a' xraajo' xuuchap k'in najt xuuyuq rii'.

1

Cha qa jalaal xuutzaq rujiikaal k'in xtzajq to pa ruuwi' chee'. Xtz'aat opoon rumal jun ak'aal k'o pa roochooch k'in ajninaq xb'a chi rutz'ajtiik. Xuuch'ob' qaaj chi xuusok rii'.

3

Jar ak'aal xuuk'am qaj chi re ruuq'a'. Xuumes riij utz k'a nb'ojchi'iij. Ja ti mix toq najiina nq'ejtex rumal ak'aal, xuuyuq opoon raqan k'in xuuchap ruuch'aab' ja iik'. ¡Miyaaw xkowiini!

4

Rumaal chi ma ti opoon najoj, xjote' eel pa ruuwi' jun chee' k'o pa rixkin. Xjote' eel k'a ajsik. Xuuyuk rii' chi utz, xar ma xkowin ta xuuchap.

2

¡Qejtz'ab'eej ruqulaal taq tz'iijb' rachib'iil taq tziij!

Tatz'ata' ja ko'lawuuj rixin achib'al. Tab'ij ruub'ii' chi jun jun achib'al. Ja wi ma awojtaq ta ruub'ii' juun, tak'axaja chi re awajtiij. Chi riij ja ruuxaaq wuuj ri', nawijl rub'eyaal saamaaj nuuya' jar awajtiij, utz k'a nawejtz'ab'eej ruqulaal ja tziij. ¡Qas ki'iil!

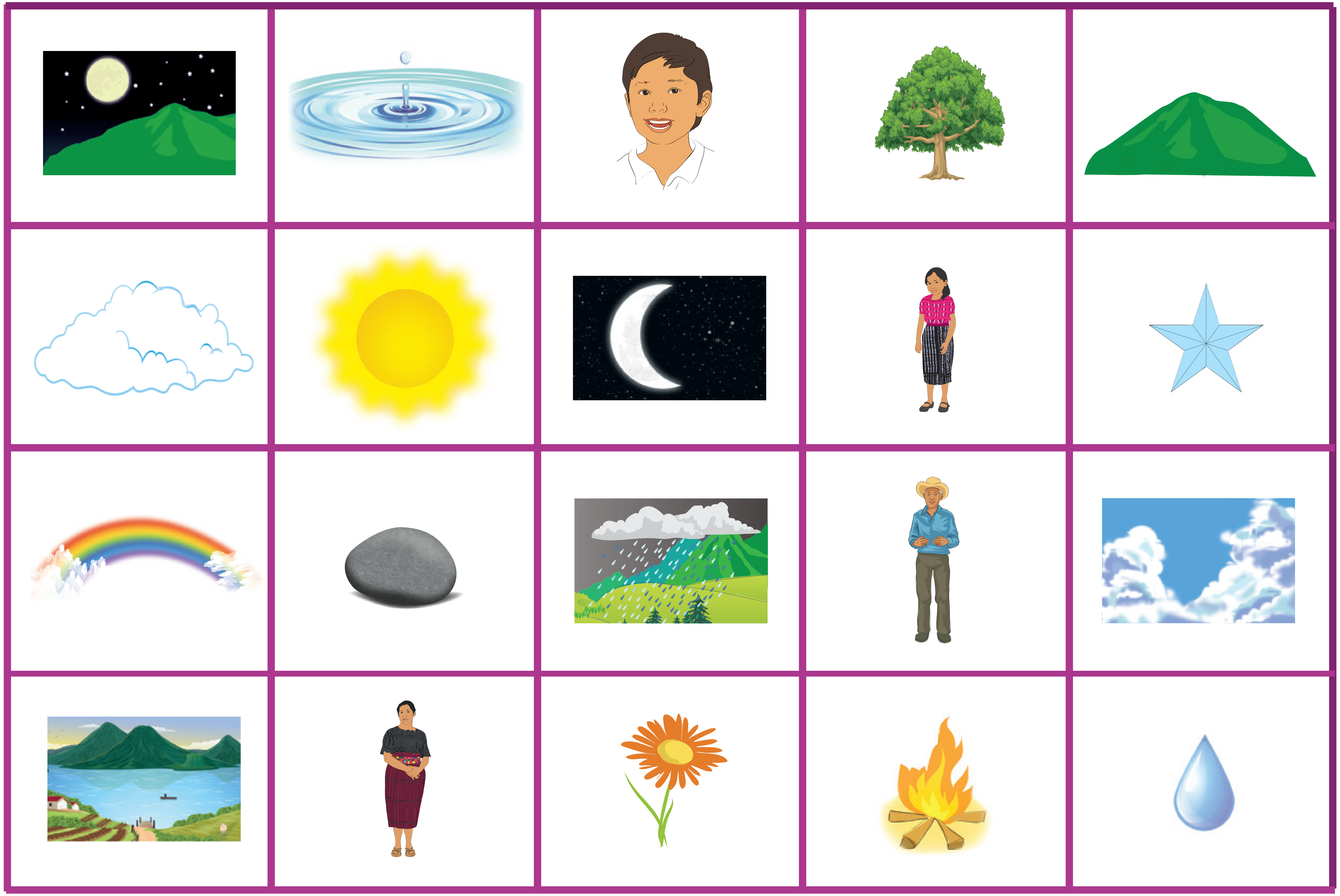

¡Qojejtz'aana ruk'iin ja qulaal k'in tziij!

- **Najb'eey ruqulaal**
  Takanoj achib'al juunaam ruqulaal nuumaj eel wa' ruub'ii'. ¿Naq achib'al xawijli? Takanoj achib'al nuumaj ruqulaal ruk'iin /iii/. Taka'muluuj ja ruqulaal. ¿Naq achib'al xawijli? Takanoj chik julee' achib'al nuumaj eel ruk'iin /aa,aa,aa/. Kaamiik, takaanooj ja nuumaj eel ruk'iin /k/,/k/,/k/. Takanoj achib'al nuumaj eel ruqulaal ruk'iin /jjj/; /q/,/q/,/q/; /ch/,/ch/,/ch/; /sss/.

- **K'isib'al ruqulaal**
  Takanoj achib'al juunaam ruqulaal nuk'isib'ej wa' ruub'ii'. ¿Naq xawijli? Takanoj achib'al nuk'isib'ej ruqulaal ruk'iin /jjj/. Taka'muluuj ja ruqulaal. ¿Naq achib'al xawijli? Takanoj achib'al nuk'isib'ej ruk'iin, /a'/,/a'/,/a'/; /lll/. Kaamiik, tekanooj ja nuk'isib'ej ruk'iin /nnn/; /b'/,/b'/,/b'/.

- **Ko'koj k'in nimaq tziij**
  Tatz'ata' jar achib'al. Takanoj juun ko'l raqan k'in juun yuquyik. Qatz'ata' jun k'amab'al tziij: Q'iij jaari' jun tziij ko'la. Palow jaari' jun yuquyik tziij. Tab'ana' k'iy k'ulaaj tziij ko'koj k'in yuquyaq.

- **Qulaal nqjili chuwach ja qatee' ruuwach'uleew.**
  Chuwach ja ruwach'uleew nij nqak'axaj wi' k'iy qulaal. Nqak'amab'ej tziij, ja ruqulaal q'ii'q nuub'an: juuuu, juuuu. Ja rixin q'aaq' k'ajteem nuub'an jaari'. /q/,/q/,/q/, ¿Naq chik julee' qulaal ak'axaan? Katq'a'x chi keewach awachib'iil k'in tab'ana' ja ruqulaal ya', jab', jun nimajuyu' toq maxko' ruqulaal nuub'an, rixin ruuxaaq chee' ntzajq to, rixiin taq tz'ikin. Ja wi k'o chik julee' qulaal nulqa'j chi aawe utz naab'an chaqajaa'.

- **Jachon ri'iil chi ke tziij**
  Tacha'a' jo'oo' achib'al k'in taka'muluuj ruub'ii' pa ya'oj xaak, k'aari' tak'aqa' aawii' k'in pa ruk'isib'aal, napaq'ij aaq'a'.

- **Q'ijin tziij**
  Qojejtz'aana chi re q'ijin tziij. Tak'axaaj ja k'utub'al rixin achib'al rajawaxiik nakanooj. Toq xtawijli, tak'utu' k'in kow tab'iij.

  - ✓ Nojelaal ja k'o chuwach'uleew rajawaxiik ruuch'aab' rixiin utz k'a nk'ase'e.
  - ✓ Rusib'eel ya' okenaq k'in chi kaaj k'o wa'.
  - ✓ Nwinaqari toq ja ruuch'aab' q'iij nq'axaj ruupaam jun tz'uuj ya'.
  - ✓ K'ooli juwi' ruxamal k'in ruka'yib'aliil k'in chaaq'a' nqaatz'at.
  - ✓ Jaari' koochooch k'iy chikopii' k'in nuuya' ch'ajch'oj ruxulaa' juyu' chi qe.
  - ✓ Jun mulumik uleew, k'iy chi ke kuchuun rumal chee'.
  - ✓ Maxko' ruuqul nuub'an toq npujb'aani k'in nrelesaj q'ool.
  - ✓ Qas nrachib'ilaaj ja qaatee' uleew k'in chaaq'a' nqaatz'at.

- **Tzijooneem ¿Jani'?**
  Tacha'a' oxi' achib'al k'in tab'iij jar awojtaq chi kiij. Nk'amb'ax tziij: Ja kaaj ruxulaa' juyu' okenaq.

Cortar aquí

¿Naq qojtaq chik?

Tatz'ata' jar animawuuj. Ke'akanooj konojeel ja chikopii' ee k'o chi paam. Ke'awila' jun jun ee ko'koj k'in julee' chik kiwawaan kii' pa jun kojlib'al. Tatzijoj ruk'iin jun awachib'iil ja chikopii' xe'ewijli. Chaqajaa', ke'etzijooj ja chikopii' ewojtaq keewach ja nij etz'atoon k'in naq ja xa ruyoon chuwach wuuj owi pa taluwach. Ke'ek'utu' ja chikopii' ma ewojtaq ta keewach. K'aari', ke'etzijoj chik julee' chikopii' ewojtaq keewach xar ma ee k'o ta chuwach nimawuuj.

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja chikopii' ee jun nimalaj mokaj alaxik. Ee juwi' na chi keewach chik julee' k'asleemaal chuwach uleew, rumaal chi neb'ijn k'iy k'ojlib'al chi rukanoxiik keewaay.

Nojelal k'ojlib'al chuwach'uleew ee k'o chikopii': pa palow, pa k'icheelaaj, pa k'ojlib'al kuchuun rumal k'o'xaya' k'in chuuxee' uleew. Ja k'ojlib'al ee k'o wi' chikopii' nb'i'x chi re xoralajaay.

Jun jun xoralajaay k'o chuwach uleew, nb'i'x chi re rixin uleew, jani' k'icheelaaj k'in ja k'ojlib'al kuchuun rumal k'o'xaya'. Julee' chik k'o pa ya' k'in nb'i'x chi ke rixin pa ya', jani' raqan ya', chooy k'in palow. Nk'amab'ax tziij, ja ch'uu' k'o pa jun ya' xoralajaay, ja raqan ya'. Ja keej k'o pa jun uleew xoralajaay, ja k'icheelaaj. Ja pa kixoralajaay, ja chikopii' nkijli ja nk'aatzin chi ke rixin kik'asleemaal.

Chi jun jun xoralajaay, ja chikopii' nkeeb'an koochooch nkichajib'ej kii' chuwach jab', teew, q'iij k'in kamisanelaa', nb'ij tziij, chi keewach chik julee' chikopii' netijo kixiin. Chi jun jun chikop k'o roochooch.

Nk'amab'ax tziij, ja koochooch ajxik' chikop jaari' sokaaj. Ja kixin umul, jaari' julajaay. Jaari' jul owi yuqujul nkeek'ot chuuxee' uleew.

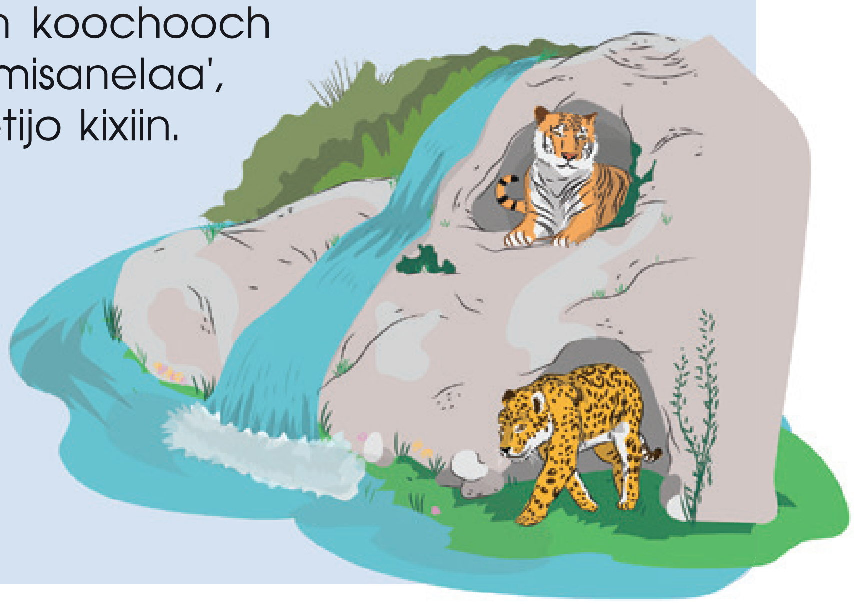

- Tak'utu' naq chikop qas utz naatz'at k'in tacholo' chi ke awachib'iil naq chi re utz naatz'at.
- Ke'ak'utu' ja chikopii' maxko' ee nimaq k'in jar ee ko'koj.
- Ke'ak'utu' ja chikopii' ee k'o chuuxee' uleew.
- ¿Ee jaru' ajxik' chikop naatz'at? ¿Jaru' keej ee k'oola? ¿Ee k'iy na kuukaa' owi k'ooyaa'? ¿Ee jaru' ko'k xe'awijli?
- ¿Awojtaq naq keeb'ii' ja julee' chikopii' q'aq kiij ee k'o chuuxee' uleew? Ja keeb'ii' jaari' *topos* k'in k'o taq kaqan k'in kixk'aq qas kow.
- Tacha'a' jun chikop k'in tab'ana' rachib'al pa roochooch. Tak'utu' jar achib'al chi keewach awachib'iil k'in tacholo' jani' ja k'ojlib'al k'o wa'.

Pegar aquí

¿Naq nq'alajiini k'in nsajchi?

Ajtz'ijb': Marlene Grajeda

Jun q'iij, pa k'icheelaaj, xe'alax oxi' jab'el raal jun koj rub'ii' Tula.

Toq xok'o k'iy q'iij, ja raal koj xkeejaq keewach, qas ee nik'ooneel. Xeeka'y najb'eey muul chi riij jul b'aar ee k'o wa' ruk'iin ja Tula. Chi ri' xkeemaj eel wa', jar oxi' raal koj qas neki'kooti nkitaralb'eej ja nojelaal nuusil rii'.

Xkeeb'an jun muul, qas xkeenaq jun ko'l kumatz najiini nq'a'x chi ri'. ¿Naq naach'ob' xb'antaj chi ke?... Ja kumatz xko's rumaal ja naqoneem xb'ajn chi re, ejqaal xeruk'opij kaan k'in xerumin eel.

Jun q'iij, ja raal koj b'ijneem nkeeb'an pa k'icheelaaj toq xkeetz'at jun ko'l chikop najiini nuub'an jun jul chi re reey pa jun chee'. Ma xkeech'ob' ta na, chi ee oxi' ajninaq xeeb'e chi riij. Toq xeruutz'at kaan ja ti chikop, ajninaq xajnimaj eel, cha qa jalaal, xsajcha k'in juwi' k'ojlib'al xq'alajin chik wa'. Xkisaluj chik jun muul k'in xsajch chik chi keewach.

¿Naq chi chikop aal ja nq'alajiini k'in nsajchi? –keeri' nkik'axaaj jar ee oxi' taq raal koj k'ask'o' nkeetz'at.

–¿Naq xb'anataj waari'? – xk'axaj chi ke ja Tula.

–Elee' ja, xqasaluj jun chikop ja nq'alajiini k'in nsajchi ¿Max ta jun mayb'al?

Ja Tula xtzeb'eeni k'in xuuchol chi keewach: –Ma jun mayb'al ta, ja chikop xeetz'at jaari' jun ch'u'j laj *topo* k'o pa taq yuqujul nuuk'ot chuuxee' uleew. Rumaal chi ja yuqujul k'iy reeleem, nkowiini nok pa jun jul k'in nel chik pa juun.

–¡Ahhhhh! Keeri' xkib'iij juunaam ja raal koj. Qojejtz'a'n k'a ojoj jani' jaa' chi re awan ri'iil. Chi ri' k'a xkeemaj to wi' tz'aneem nojelal q'iij chi re awan ri'iil chi rukojol taq ruuxaaq chee' k'in aab'aj pa k'icheelaaj k'in qas ki' keek'u'x.

1. Tatzijoj kuk'iin awachib'iil ja waari':
- ¿Utz xak'aaxaaj ja cholon tziij? ¿Naq chi tasaaj aal qas utz xaak'axaaj? ¿Naq chi re?
- Naq chi re ja toq cholon tziij rub'ina'aan naq nq'alajiini k'in nsajchi?

2. Taka'muluuj toq xtitzur rumaal awajtiij, ja jun jun ruub'ii' achib'al toq. Tatunu' chi re jun jikajux jar achib'al npajch'uj rii' ruub'ii', nb'ij tziij, ja ruk'isib'aal juunaam ruqulaal. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

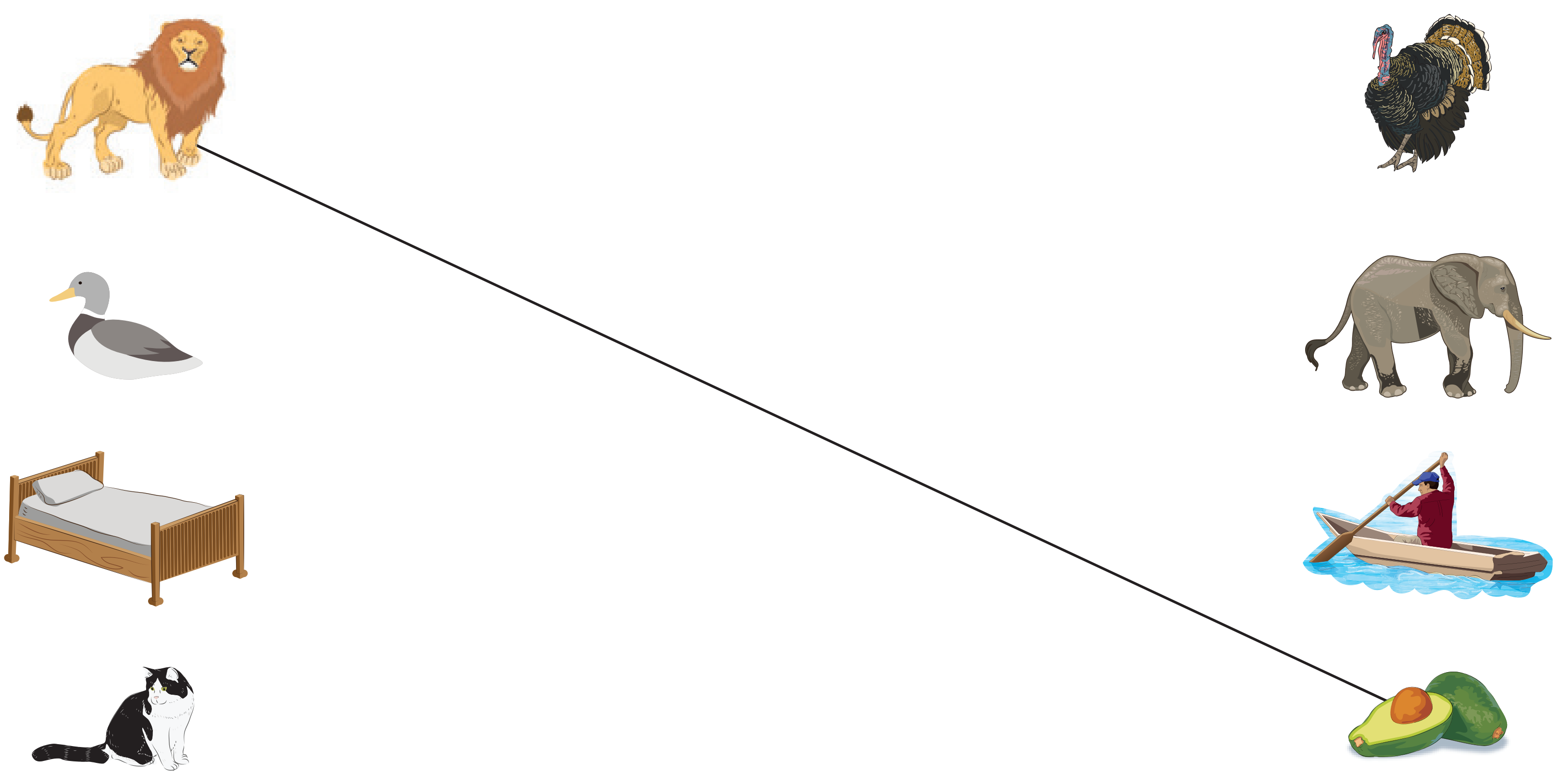

¿Awojtaq naq k'aara' jun k'icheelaaj?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja k'icheelaaj jaari' jun k'ojlib'al maxko' nimaq chee', chikopii' k'in kotz'i'j k'o chi paam. K'iy k'icheelaaj jun junaa' nqa'j jab' chi paam k'in maxko' k'atan nuub'an. Chaqajaa' k'o k'icheelaaj teew ruupaam. K'iy chikop ee k'o chi paam ja ma keqaatz'at pa taq tinaamit, jani' kumatz, ko'k, ayiina, ixpeq, k'ooyaa', b'ajlam, koj, tix k'in juxakeej. Chaqajaa' ee k'o ch'uu' k'in nak'chikop, jaawa' qatziij chi ee k'iy.

Ja k'asleemaal pa k'icheelaaj maxko' silooneem k'in sik' ruk'aan. Ja chikopii' ee k'o chi paam, pa b'ijneem nkikanoj keewaay, nesaluuni, netz'aani, nkeeb'an koochooch k'in k'iy keequl nkeeb'an nkiq'ijlob'ej kii' pa q'iij k'in chaaq'a'.

- Tatz'ata' jar achib'al. ¿Utz naatz'at ja k'icheelaaj ri'? ¿Naq k'o chi paam? ¿Awojtaq keewach ja chikopaa' ri'? ¿Naq awojtaq chi kiij? Kaamiik, tatz'ajpij aawach k'in tach'ob'o' jani' ja k'asleemaal pa k'icheelaaj. Ja wi nawaajo, utz naachol ja xaach'ob'.
- ¿Awojtaq jani' ruuqul nuub'an ja k'ooy, b'ajlam k'in tz'ikin? Ja k'ooy nawawuuni, ja b'ajlam nruqruta, ja tz'ikin nch'iplooji. Tawelesaj na k'a rachib'al keequl. Tatz'ata' jani' nuub'an jar awajtiij.
- Tach'uupiij ja ko'lawuuj. Ja wi ma katkowiini naab'an ayoon, tab'ij chi re awajtiij, jaa' natruuto'. Ruk'iin chik jun awachib'iil, teniik'ooj ja ko'lawuuj k'in tek'ulub'a': ¿Naq ruub'ii' chi jun jun chikop? Tak'utuj chi re awajtiij nb'ij keeb'ii' chi aawe ja ma awojtaq ta. Tajotob'a' ja ko'lawuuj xtib'iij jar awajtiij chi aawe k'in ejqaal tab'ij ruub'ii'. Ruk'iin jar awajtiij, pa paq'oj q'ab'aaj taka'muluuj ruub'ii' jar achib'al. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij: /b'aj/-/lam/. Tak'axaj ruuqul nk'is wi' ruub'ii' ja jun jun chikop. Xa juun ke'aya'a' wi' ja ko'lawuuj juunaam nk'i's wi' keequl.

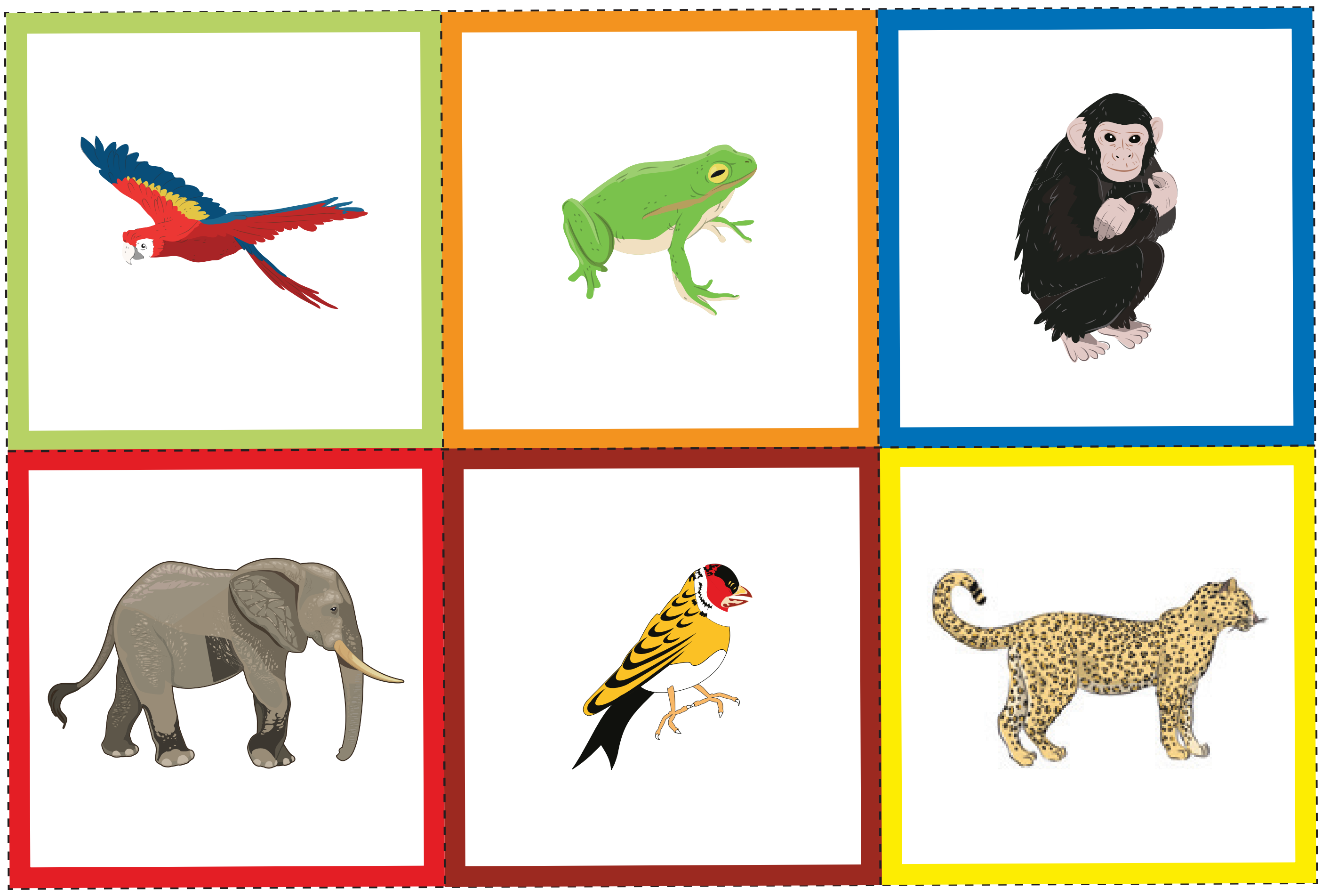

¿Naq kijaloon wi' kii' jar ixpeq k'in ixpujtzin?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar ixpujtzin k'in ixpeq xa jun mokaj alaxik epejtinaq wi', xar waari' ee juwi' na. Jar ixpujtzin ch'uuch'uj k'in ch'ab'aq rutz'uumaal; jar ixpeq k'iix k'in chaqiij. Jar ixpujtzin ee ko'koj k'in jar ixpeq ee nimaq. Jar ixpeq ee choom k'in jar ixpujtzin ee xaax. Jar ixpujtzin yuquyaq kaqan, jar ixpeq xa ko'koj. Jar ixpujtzin ki' nkeena' nek'eje' pa ya' k'in ch'ab'aq, jar ixpeq utz nkeena' jar uleew k'in b'aar chaqiij wi'. Jar ixpujtzin nim nkeek'aq kii', jar ixpeq neb'ijni k'in nkeeqi' kii'.

- Tatz'ata' jar achib'al. ¿Jani' kik'ojlib'aal ee k'o wi' jar ixpujtzin? ¿Jani' kik'ojlib'aal ee k'o wi' jar ixpeq? ¿Naq ee juunaam wa' jar ixpujtzin k'in jar ixpeq? ¿Naq ee juwi' wi'?
- Tab'iij k'iy muul ja tziij "ixpeq". Tak'aaxaaj ja ruuqul nuumaj eel wi' /iii/ k'in ja nuuk'is wi' /qqq/. Kaamiik tab'iij k'iy muul ja tziij "ixpujtzin". ¿Naq ruuqul nuumaj eel wa'? ¿Naq nuk'isib'eej? ¿Naq ruuqul tz'ijb' juunaam toq naamaj eel rub'iixiik ja ka'i' tziij ixpujtzin k'in ixpeq? Takanoj chik julee' tziij ja numajb'ej eel ruuqul ruk'iin ja tz'ijb' /iii/
- Katejtz'aana k'in tasila' aawii' jani' ixpujtzin k'in ixpeq. Kattz'ub'e'e jani' jun ixpeq owi ixpujtzin. Toq xtib'iij jar awajtiij "ixpujtzin" naak'aq aawii'. Toq xtib'iij "ixpeq" naaya' jun aqanaaj chi aawach. Nuumaj eel pan ejqaal, k'aari' pan ajninaq, ja wi xkatsajchi nat eel opoon.

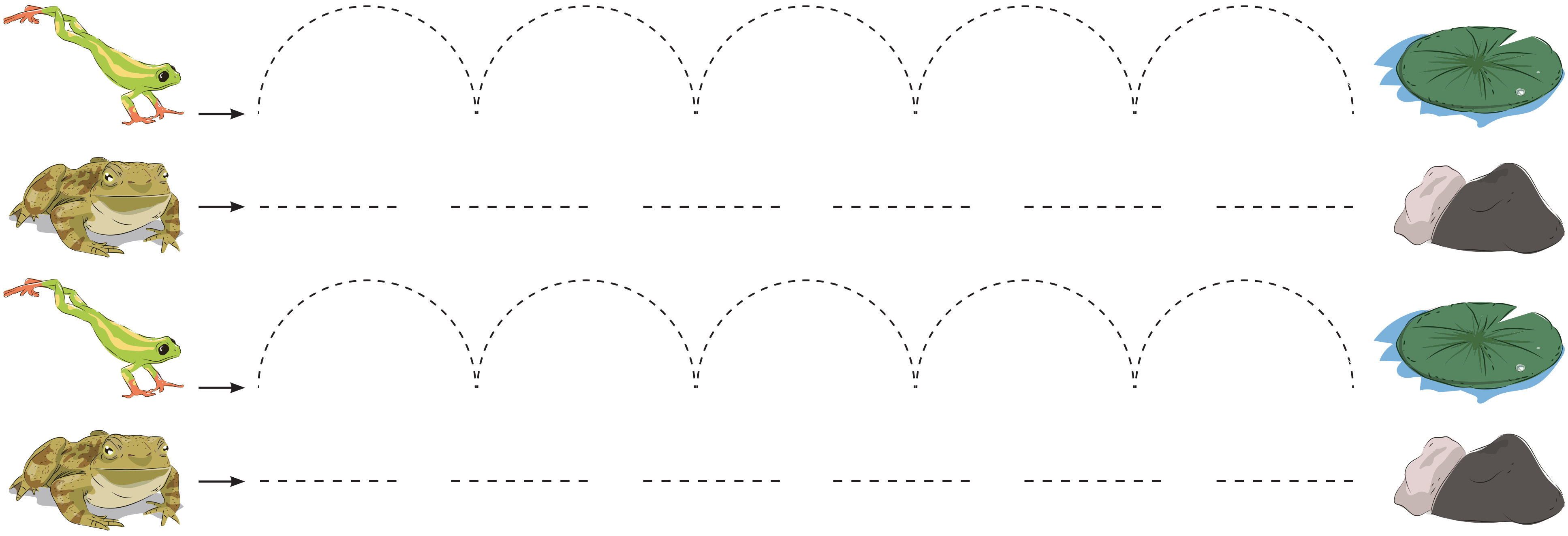

Tato'o' jar ixpeq k'in jar ixpujtzin nopoon chik jun paraaj. Tajuxu' k'iy muul ja taq jikachuq' chi re k'iy b'oniil tz'ijb'ab'al.

¿Awojtaq keewach ja k'ooyaa'? ¿Ee jani' taq k'in naq nkeeb'an?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja k'ooyaa' qas utz nkeena' nkachib'ilaj kii'. Nkeetij tz'uumaaj ja toq ee taq ch'uuch'aa'. Yaloj nek'eje' kuk'iin keetee' toq ne'alaxi. Ejqaal nkojtaqij rukanoxiik keewaay ja toq nek'ijyi, nejote' pa ruuq'a' chee' k'in nek'eje' kimokaj alaxik.

K'iy keewach ja k'ooyaa'. K'ooli ee ko'koj, nimaq kaqan, ajl, nimaq kisumaal. Ma juunaam ta rub'ooniil kisuumaal chaqajaa'. Ee k'o k'ooyaa' kow nkeeraq keechii'. Nb'i'x chi ke k'ooyaa' raqol keechii', najt ee k'o wi', xar q'anij naqaaj ne'ak'aaxaaj.

Ja k'ooyaa' jo'oo' ruuwi' keeq'a'. Nekowiini neb'ijni, nejote' pa ruuwi' chee' k'in ne'ejtz'aani. K'iy chi ke qas ki' keek'u'x nejote' pa ruuwi' nimaq taq chee'.

Chi paam ja Mayab' Cholq'iij k'o jun q'iij nnaatax wa' ruchojq'aq'iil ja k'ooy. Ja pa mayab' b'ajnikiil ja k'ooy jaari' rachib'aliil ja xojooj, b'anoj achib'aliil k'in b'iix.

- Ke'atz'ata' ja k'ooyaa' ee k'o chuwach achib'al. ¿Jaru' ee k'oola? ¿Naq taq jar ee nimaq? ¿Naq nkeeb'an? ¿Naq nk'aatzin wi' chi ke ja keejeey? Tab'iij naq ari' ja tz'umaaneel chikopii'. ¿Naq chi chikopii' aal netz'umaani awojtaq keewach?
- Ke'atz'ata' jar achib'al k'ol ikom. ¿Naq chi chikopii' aal? Kow tab'ij keeb'ii', tapaq'ij aaq'a' chi re jun jun ruuqul nab'iij. K'iy muul katejtz'aani napaq'ij aaq'a' ruk'iin ja jun jun tziij. Toq naaya' jun paq'in q'ab'aaj naq'omaj jun kajparaaj. Ja tziij "k'ooy" noksaxa k'amab'al tziij.

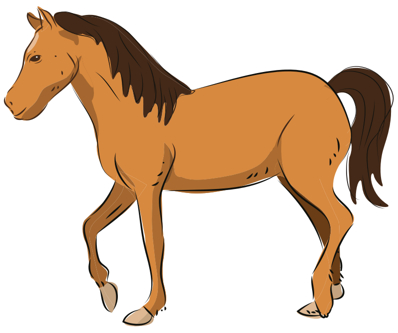

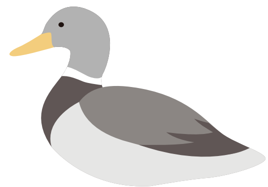

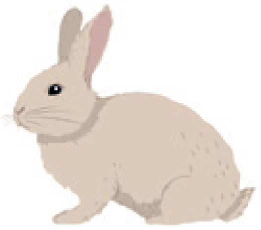

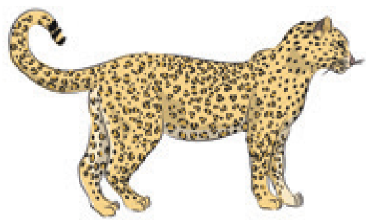

Jar aqaaj jaari' koochooch kaab' ¿Naq okenaq naach'ob'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja ruub'ii' koochooch kaab' jaari' aqaaj. Maxko' kaab' ee k'o pa jun jun aqaaj. Ja kaab' neti'ooni ja wi nenajqi. Keri' nkeeb'an nkitoob'ej kii' k'in nkichajib'eej ja keewaay k'in taq kaal, ee k'o chi paam jar aqaaj.

Jar aqaaj xka' okenaq. Je'ee' nenuk'uwi. Maxko' julee' taq ko'koj jul kib'anoon chi re. Qas taq ko'koj jani' jun awixk'aq rixin tino'y ruuwi' aaq'a'. K'iy chi ke ja taq jul no'jnaq rumaal kaab', julee' chik ja taq jul koochooch kaal owi ruk'ojlib'aal kisaqmooloo'.

Jaawa' ruxamal ja ti jul ri'.

- ¿Atz'atoon jun aqaaj? ¿B'aar atz'atoon wa' jar aqaaj? ¿Ee jani' taq? ¿La keeri' jani' jar achib'al? ¿Atijoon kaab'? ¿Naq nokisax wa'? ¿K'o jun muul atruti'oon jun kaab'? ¿Natkowiini nab'iij chi re atzijob'al naq ari' jun ti jul rixin kaab'? Tatz'ata' jar achib'al: ¿Ee jaru' kaab' ee k'o chi riij jar aqaaj?
- Ke'atz'ata' ja kaab', najiini nkikanoj jun kotz'i'j nkimolb'ej keewaay. Tatunu' chi re jun jikajux chi jun jun kaab' ruk'iin rukootz'i'j, utz k'a pa k'ulaaj nek'eje'a. ¿Pa k'ulaaj xkachib'ilaj kii'? ¿La k'o na kotz'i'j owi kaab' xeruuto' kaan? ¿Ee jaru'?

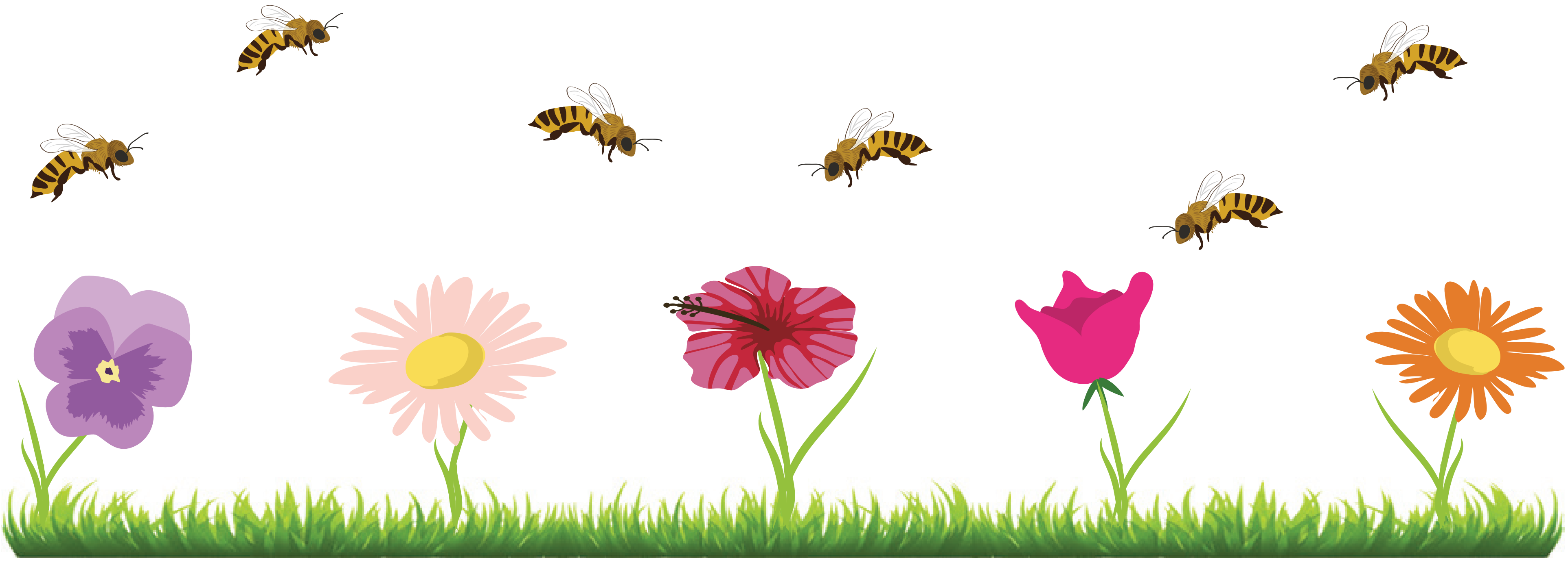

Tatz'ata' jani' rutz'ijb'axiik ja tziij "aqaaj", jaari' k'o pa ruuwi' achib'al. Ja pa kajtzuk' k'iy tziij k'ooli, takaanooj ja juunaam ruk'iin ja tziij "aqaaj" k'in taq'omaj chi re b'onil tz'ijb'ab'al.

aqaaj

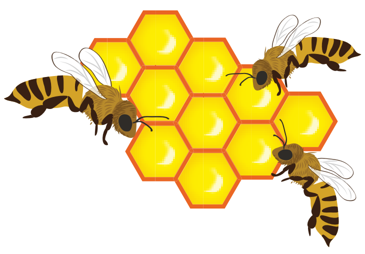

palaj	**aqaaj**	**paraaj**
aqaaj	**jupaaj**	**aqaaj**

¿Naq awojtaq chi ke ja mix?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja mix ee rixin jun nim laj mokaj chikop kib'ina'aan b'ajlamii'. Ja b'ajlamii' ee saluneelaa' k'in ti'ij nkeetij. Pa k'icheelaaj ee k'o wi'. Ja b'ajlamii' qojtaq keewach jaari': koj, mixab'ajlam, ko'lab'ajlam, b'ajlam, mix, k'in julee chik.

K'ask'o' ruk'axaxiik, xar waari', ja mix chaqajaa' ee saluneelaa'. Ch'ooyaa' nekeechap, xar waari' ma nojelal muul ta nekeetij, xa ne'ejtz'a'n kuk'iin. Ja mix ee k'o pa jaay xkojtaqiij nek'eje' kuk'iin ja winaqii'. Chaqajaa' ee k'o mix rixin juyu', ee k'a'nii' k'in ekik'uleel ja winaqii'.

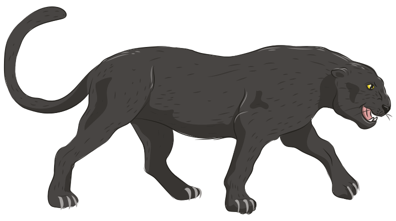
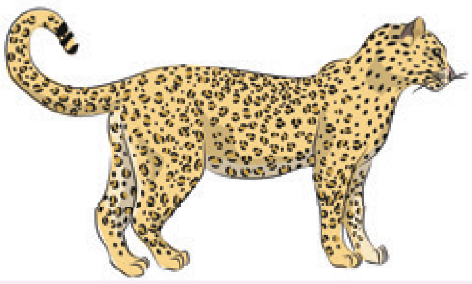

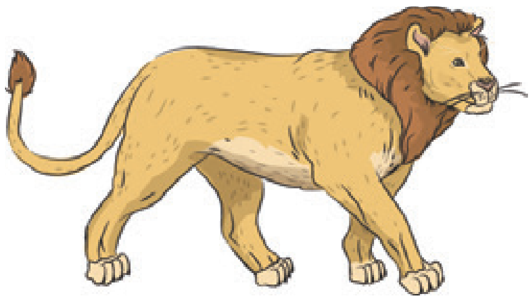

- Ke'atz'ata' ja chikopii'. ¿Awojtaq ee naq chi chikop aal? Ja najb'eey jaari' jun q'aqab'ajlam, ja ruuka'b' jun b'ajlam, ja pejtinaq chik jun mix k'in ja k'isib'al jun koj. ¿Naq ee juunaam wa'? ¿Naq ee juwi' wi'? ¿Naq nim na chi ke k'in naq ko'l na? ¿Naq utz naatz'at chi ke? ¿Naq chi re?
- Tab'iij k'iy muul ja tziij mix. ¿Naq ruqulaal k'o najb'eey? Taka'muluj kuk'iin awachib'iil: /mmm/. Tak'axaj chik julee' tziij juunaam ruqulaal nuumaj eel wa': moliich, muuch', mama', malaax, mesab'al, mi'x, muxu'x. Takanoj chik jun tziij juunaam ruuqul nuumaj eel wi' k'in tab'ij chi re awajtiij.

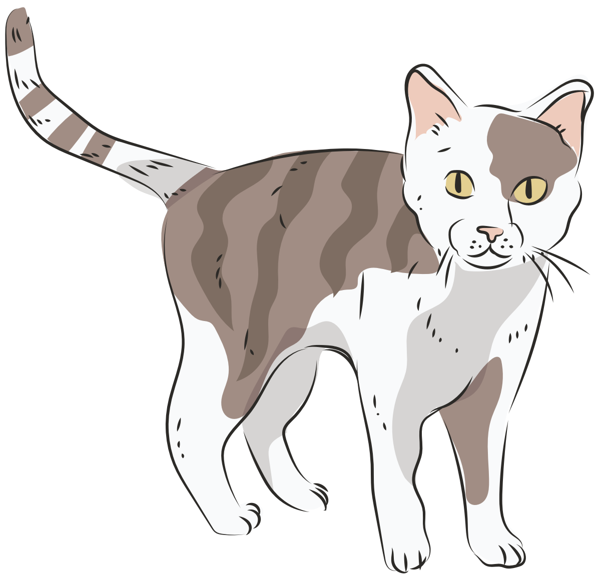

Tatz'ata' ja ka'i' achib'al kixin mix. Ja k'o pan ijkiq'a' juwi' na. Takaanooj naq juwi' wa' k'in tajuxu' chi re jun X ja waaqii' jalon ri'iil k'o chi re.

Tak'aaxaaj ja cholon tziij: "Ja ti mix k'in ja ti koj"

Tak'aaxaaj ja cholon tziij: "Ja ti mix k'in ja ti koj". Najb'eey tak'ulub'a' ja julee' ak'axaaneem ri': ¿Nulqa'j chi aawe naq ari' ja b'ajlamii'? ¿Naq ee juunaam wa' ja mix k'in koj? ¿Naq naach'ob' nb'anataj chi paam ja cholon tziij rixin mix k'in koj?

Ja ti mix k'in ja ti koj

Ajtz'ijb': Marlene Grajeda de Paz

Xuub'an jun muul jun ti jab'el mix q'an rij k'o chi koochooch rajawaal pa tinaamit. K'i ruuk'u'x rumaal chi nojelaal k'o ruk'iin.

Xuub'an jun q'iij, ja rajawaal xeeb'e pan uxulaaneem k'in xkeek'am eel. Xeb'e'opon pa jun k'ojlib'al chi runaqaj jun k'icheelaaj.

Nojelaal nraajo' nrojtaqiij, ja ti mix xel eel pa b'ijneem. Najiini nsaluj jun ti umul, ja toq xka'y chuwach, k'o chik jun chikop. Chi ee ka'i xkeemaj tz'atoj kii', ma ti keesil kii'. ¿Naq chi chikop aal naach'ob'?

Ja ti mix xuuk'ul rii' ruk'iin jun ti raal koj. Chi ee ka'i' xa juun xek'eje' wi' xkeemaj tz'atoj kii', ma k'o ta jun muul kitz'atoon kii'. K'aari' xkik'axaj jun ruqruteem k'in xkixib'ej kii'. Chi ee ka'i' ajninaq xeeb'e chi keewach q'anij xkipaq'ij kii'.

K'aari' ja ti mix xb'iij: -¡Kinakuyu'! In jun ti mix k'in k'astaaneem nb'an-.
Ja ti raal koj xb'ij chi re: -In jun ti koj-.

Ja ti mix k'in ti koj xkeech'ob' chi ee alaxik, rumaal chi q'anij ee juunaam, xar juun chi ke ko'la k'in juun maxko' nim.

Jaari' q'iij q'anij xe'ok to kachib'iil kii'. Toq xmeloj to ja ti mix chi roochooch, xsijpaj kaan ruq'ajq'a'l chi re ja ti koj. Ja ti koj xuuya' to chi re ja ti mix jun ti aab'aj jani' k'u'xaaj nuuk'ut jar ajob'eneem.

- ¿Utz xak'aaxaaj ja cholon tziij? ¿Ee naq taq ja ruwinaaqiil?
- Nulqa'j chi aawe ja xb'anataj pa cholon tziij. Tab'iij naq xb'anataj najb'eey. Tacholo' jani' xk'isib'eej.
- Tach'uupiij ja taq ko'lawuuj ruk'aan achib'al xb'antaj pa cholon tziij. Tanuk'u' k'in taya'a' rucholaajiil xb'anataj najb'eey, ruuka'b' k'in k'isib'al.

Saamaaj rixiin chi jaay...

Tak'ama' eel ja taq ko'lawuuj chi awoochooch k'in tacholo' chi ke jar amokaj alaxik ja cholon tziij "Ja ti mix k'in ja ti koj".

¿B'aar ee k'o wi' jar ajxik' chikop?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar ajxik' chikop pa saqmooloo' ne'alax wa', k'o keetzoop, keexiik', ka'i' kaqan k'in kisuumaal chi kiij. Ee k'iy nexik'aani rumal chi majun kajlaal. Ja julee' nexik'aani, neb'ijni, nkeek'aq k'in nkisaluj kii'.

Nojelal k'ojlib'al rixin ruwach'uleew ee k'ol ajxik' chikop. Ee k'ooli pa taq maq'an k'ojlib'al k'in ee k'ooli pa taq teew. Ee k'ooli pa kicheelaaj, chi' ya', tijko'mib'al, palow, chooy k'in chi' raqan ya'. Ee k'ooli xa jun k'ojlib'al ee k'o wi' chi juun kik'asleemaal. Ee k'ooli chaqajaa' nkeek'ax kik'ojlib'aal, chi rukanoxiik ti keewaay owi toq nuujal rii' saq'iij k'in jab'.

Ee k'oola ajxik' chikop rixin pa jaay, jani' ak' k'in paatux. Ee k'ooli rixin juyu', jani' xijk k'in nimapi'y.

- Tatz'ata' jar achib'al kixin ajxik' chikop, ke'ak'utu' jar awojtaq keewach k'in tab'ij keeb'ii'. Tak'axaj keeb'ii' chi jun junal ja xtib'ij awajtiij k'aari' taka'muluuj.
- Tacha'a' juun chi ke jar awojtaq ruuwach k'in tacholo' chi re jun awachib'iil naq jar awojtaq.
- Tamolo' aawii' kuk'iin awachib'iil k'in tak'ulub'a': ¿Naq kijaloon wi' kii' jar ajxik' chikop chi keewach jar achib'al? ¿Naq ee juunaam wi'? ¿Naq ajxik' chikop qas utz naatz'at? ¿Naq chi re?
- Taka'muluuj ja tziij xijk k'in xkin: ¿Naq ruuqul nuumaj eel wi'?

- Tatz'ata' jar achib'al k'o pa nik'aaj. Jun ajxik' chikop. Taka'muluuj k'iy muul ja tziij xiik'. ¿Naq ruuqul tz'ijb' nqak'aaxaaj najb'eey? Taka'muluj kuk'iin awachib'iil: /xxx/. Tak'axaj chik julee' tziij nuumaj eel ruk'iin ja ruqulaal /xxx/: xaax, xuub', xaq'ap, xnakat, xk'uub'. Tab'ij chik juun chi re awajtiij jar awojtaq.
- Tasutij riij jar achib'al juunaam ruuqul nuumaj eel wi' ruk'iin ja k'o pa nik'aaj.

Saamaaj rixiin chi jaay...

Tak'utuj atoo'iik chi re amokaj alaxik, utz k'a nakanoj to oxi' tziij nuumaj eel ruuqul ruk'iin /xxx/. Chuwaaq nab'ij chi ke awachib'iil k'in awajtiij.

¿Atz'atoon keesook jar ajxik' chikopii'? ¿Jani'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar ajxik' chikop ee k'o pa keesook. Nkeenuk' keesook chi re ruuq'a' k'in ruuxaaq chee'. Chi re keetzoop nkeek'am to wi' k'in nkichojmiij chi re kaqan.

K'o ko'koj, nimakoola k'in nimaq sokaaj. Jun sokaaj qas tino'y jaari' rixin tz'unun. Jaari' ajxik' chikop qas tino'y k'o chuwach'uleew. Tatz'ata' ja sokaaj qas ti ko'la k'o pa cholaaj ikom. Keeri' k'a ruxamal ja ruusook tz'unun. Ja sokaaj maxko' nim jaari' rixin nimapi'y, jar ajxik' chikop nim na chi keewach konojeel. Ja ruusook jaari' jun jul pan uleew b'aar nuuya' wi' junk'al rusaqmooloo'. Chi jun jun jani' jun k'olaaj rixin aqanaj tz'aaneem.

- Tatz'ata' jar achib'al k'in tacholo' ja naatz'at. Tach'ob'o': ¿Nqa'j jun ak' pa ruusook jun tz'unun? ¿Naq chi re? ¿ Nqa'j jun ak' pa ruusook jun nimapi'y? ¿Naq chi re? ¿Jaru' saqmooloo' k'o pa jun jun sokaaj? ¿Naq sokaaj k'iy k'o chi paam?
- Taka'muluuj k'iy muul ruk'iin awajtiij ja pajch'un tziij "Ja maq'an sokaaj". Tawojtaqiij k'in tab'ij chi keewach awachib'iil.

"Ja maq'an sookaaj"

Jun ti ch'iip pa ruusook
qas ti maq'an k'ooli
kaamiik juun chik xok ook
xewari, xewari.

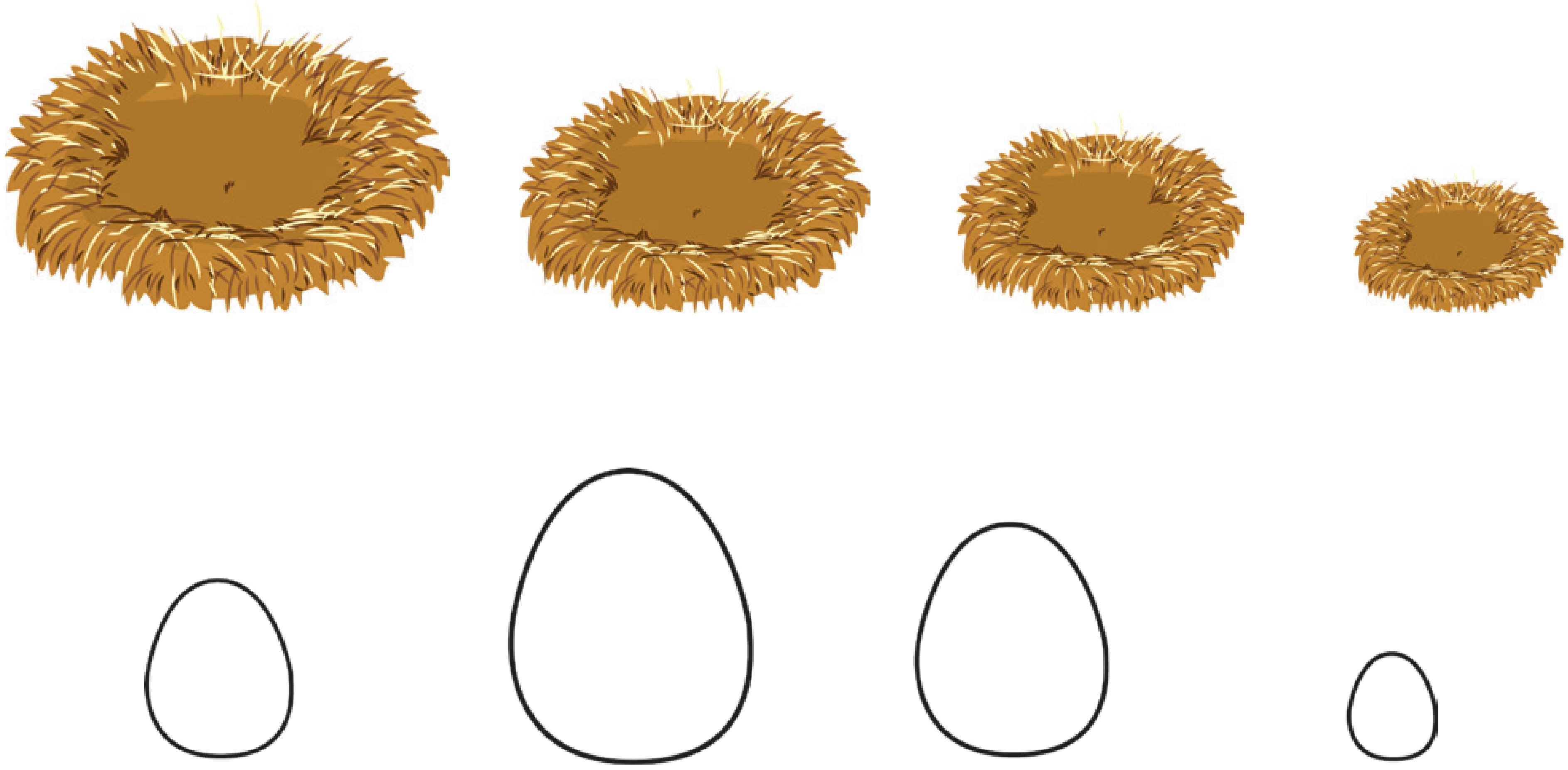

Tatz'ata' ja kachib'al sokaaj k'in saqmooloo', juwi' kixamaliil. Tajuxu' k'in tatunu' ja saqmooloo' ruk'iin ja sokaaj ruk'ulaaj wi' rii'. Najb'eey tab'ana' chi re aaq'a', k'aari' ruk'in aq'omatz'ijb'ab'al. Taq'omaj kiij ja saqmooloo'.

¿Nexik'aani konojeel jar ajxik' chikop?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ee k'iy jar ajxik' chikop nexik'aani. Xa ee jun jun ma kexik'aani rumal kajlaal. Ee k'ooli nimaq kixamaliil k'in maxko' ee ajl. Ja toq nim kajlaal ma keruuch'ij ja keexiik'. Ja ak', jaari' jun k'amab'al tziij, k'o ruuxiik' xar maxko' ajl, ma tuuch'ij rii'. Ja ruuxiik' ma tuuch'ij ja rajlaal. Ee k'o jun jun ak' nkeech'ij jutz'iit kii', xar waari' ma yaloj ta nexik'aani, ajninaq neqa'j chik pan uleew. Ma jani' ta nech'i'j rumaal ja keexiik'.

Ja nimapi'y, jaari' nim na chi keewach konojeel jar ajxik' chikop, chaqajaa' ma ti kowiini nxik'aani. Utz k'a nxik'aani rajawaxiik julee' nimaq k'in kow laj ruuxiik', utz k'a nuuch'ij rii' pa ruxulaa' juyu'.

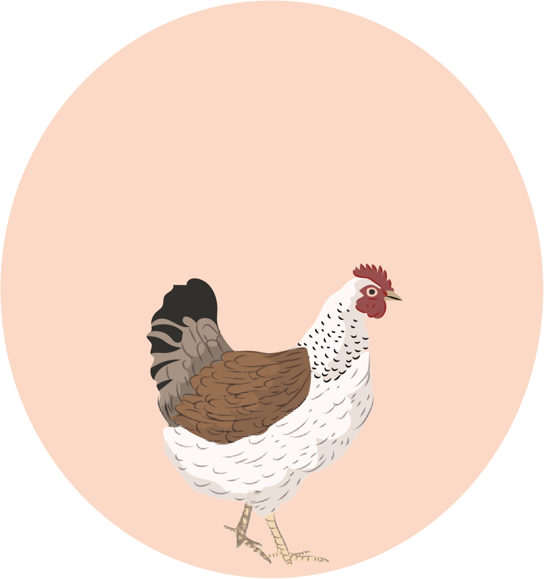

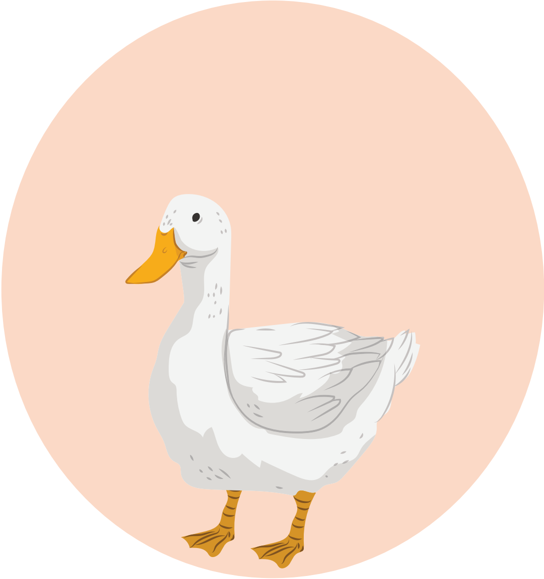

- Tamolo' aawii' pan ox ox kuk'iin awachib'iil. Chi jun junal nuucha' jun ajxik' chikop chi paam jar achib'al: paatux, ak' owi nimapi'y k'in nuuchol jani' ari' ja chikop.
- Tatz'ata' jar achib'al: ¿Naq kijaloon wi' kii' ja paatux k'in ak'? ¿Naq juwi' ruk'aan naatz'at ja nimapi'y chuwach ja ak'? Tawelesaj rachib'al jani' nxik'aani ja ak' k'in katb'ijn pan atijob'al jaay jani' nkeeb'an ja paatux.

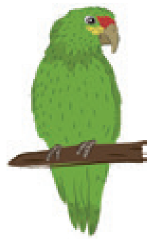
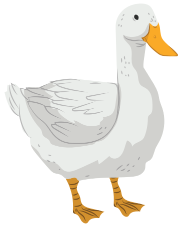

- Ejqaal tab'iij ja tziij xik'. Tak'axaj ruuqul ja tziij. Kaamiik ejqaal chik na tab'iij /x/-/i/-/k'/. Ja tziij nya' ruk'asleemaal rumal ruuqul.
- Ke'atz'ata' jar achib'al k'ol ajsik, ejqaal tab'iij keeb'ii' jar achib'al k'in tawila' jani' ruuqul ja ruub'ii'. Chi ruxee' jar achib'al k'o jun setesik rixiin ja jun jun ruuqul ja tz'ijb'. Pa jun junal tab'ij ruuqul ja tz'ijb'. Ja wi k'ayeew naana', ma taq'iisaj ta aawii', jar awajtiij natruuto'.

Ja q'aaxnaq laj paatux

Tak'aaxaaj ja cholon tziij "Ja q'aaxnaq laj paatux". Najb'eey, tak'ulub'a' jar ak'axaaneem: ¿Awojtaq naq nb'iij ja tziij q'aaxnaq? Jaari' jun tziij nb'i'x chi re jun winaq ja nuub'an owi nb'ij jun achinaq nya'b'ej wi' ruuq'iij. ¿Naq k'a nuuchol awa' ja cholon tziij?

Ja q'aaxnaq laj paatux

Ajtz'ijb': Olga Orellana

Jar aa B'eto qas utz nuutz'at ja Panchita, jun jab'el paatux k'o jun ruuyaay chi riij ruutzoop.

Nraajo' nq'ijla', rumaal ari' nojelaal nuub'an utz k'a najob'exi. Qas nuuyuq ruuxiik', q'anij ma ti tz'ajt to rumaal ja Panchita. Nuuk'aq to rii' chuwach jun aab'aj, ma titz'ajt wi'.

Xuumaj kitzojpiik chik julee' paatux, utz k'a ntzajti, ja Panchita ma tuutz'at to.

Nq'iisaj rii' jar aa B'eto. Qas nuuch'ob' naq nuub'an chik.

Ja Panchita ki'iil atiineem nuub'an, ma ti ka'y to wi'.

Xuub'an jun q'iij, ko'snaq chik, xk'eje' chi' ya' k'in xuumaj b'iix. Ja Panchita xtzeb'eeni k'in qas utz xk'aaxaaj ja b'ii'x. Jar aa B'eto xrojtaqiij chi ma utz ta q'aaxnaq naab'an chi keewach ja julee' chik.

- Tak'ulub'a': ¿Utz xaak'axaaj ja cholon tziij? ¿Naq chi re? ¿Jani' ja Panchita? ¿Jani' jar aa B'eto? ¿Naq chi re q'aaxnaq laj paatux ruub'ii' ja cholon tziij?
- Tatz'ata jar achib'al rixin cholon tziij k'in tab'iij naq nkeeb'an.

- Taka'muluuj k'iy muul ja tziij "paatux". ¿Naq ruuqul nk'isib'eej? Ja ruuqul jaari' /xxx/. Tach'ob'o' chik julee' tziij juunaam ruuqul nk'isib'eej ruk'iin ja: /xxx/.
- Tab'iij chik jun muul ja tziij "paatux". Kamiik tab'iij chik, xar waari', tawelesaj k'isib'al ruuqul. Ja wi nqawelesaaj ja ruuqul /xxx/ nb'iij: paatu.
- Taq'omaj rachib'al jar aa B'eto k'in Panchita. K'aari', chi re xaar taq'omaj wa' ja b'olooj rixin ya'.

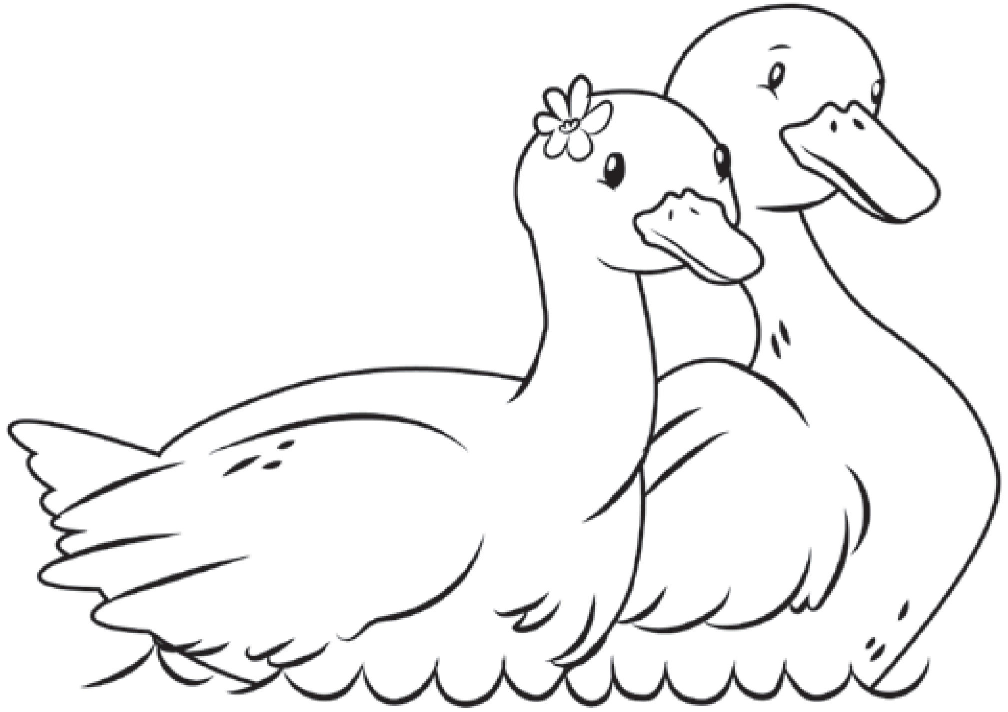

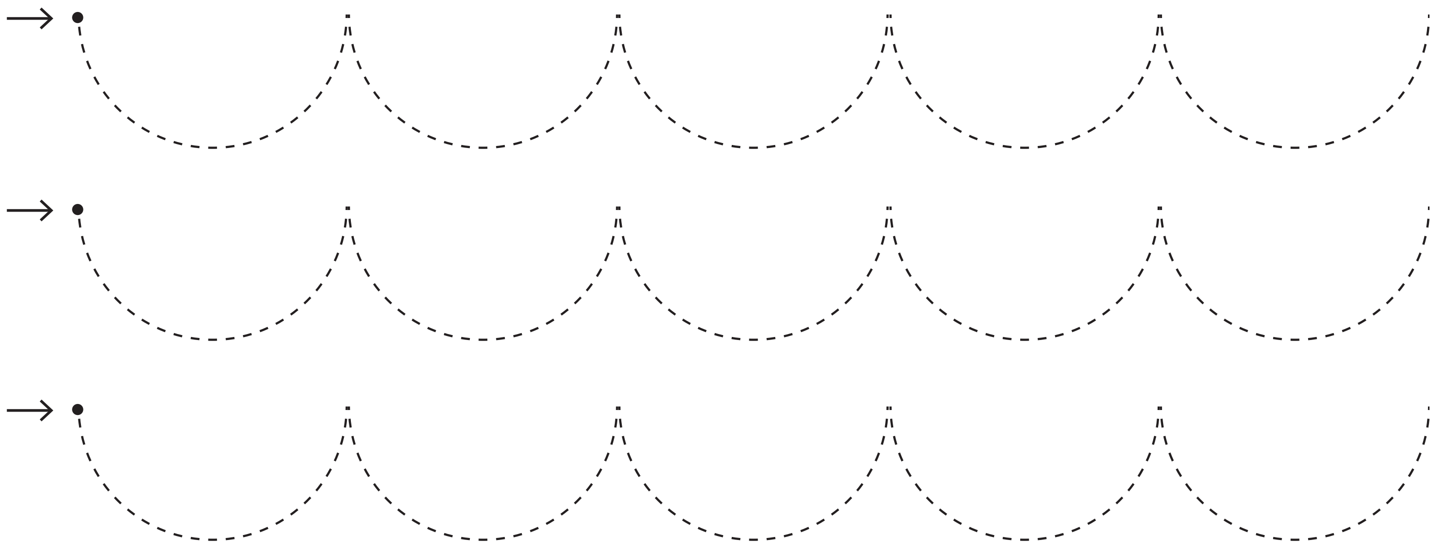

¿Naq chikopii' rixin pa ya' awojtaq keewach?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Chikopii' rixin pa ya' nb'i'x chi ke ja chikop pa ya' ee k'o wa' owi yaloj na ja nek'eje' pa ya'.

Ja chikopii' rixin pa ya' me ti keeb'an koochooch jani' julee' chik jar ee k'o chuwach uleew. Ee k'iy koochooch nkeekoj wi' ja palow. Keeri' nkeeb'an ja cho'm, tap, k'in ee k'iy ch'uu'. Ee k`o pa taq jul rixin aab'aj, chuxee' sanayi', pa nimaq taq jul rixin palow, chi kikojol q'ayiis k'in koraal. Ja taq koraal jaari' ee naak' chikop nkiwinaqarisaj ruuwi' atz'aam. Ja toq nuumol rii' ja ruuwi' atz'aam, ne'ok taq achib'al chuuxee' ya', jani' ee ko'l taq chee'.

- Tatz'ata' jar achib'al: ¿Naq chikop awojtaq keewach? ¿Naq awojtaq chi kiij? Tak'utu' b'aar ee k'o wa' ja koraal, nimach'uu', tap, cho'm k'in k'iyaq'a'. Tacholo' chi re atzijob'al ee jani' taq chi jun junal.
- Tach'uupiij ja ko'lawuuj kixin nimach'uu' k'in jaawa' tab'ana' ri'.
  1. Ke'awajilaaj ee jaru' nimach'uu' ee k'ooli.
  2. Ke'anuk'u' pa choolaaj tamaja' eel ruk'iin ko'koj k'in naak'is ruk'iin nimaq. K'aari', ruk'iin nimaq k'in naak'is ruk'iin ko'koj.
  3. Tab'ana' ka'i' mook chi ke ja nimach'uu'. ¿Naq neeb'e k'aari' pa jun mook? ¿Naq neeb'e chik pa juun? ¿Naq rumaal keeri' xaab'an chi re?

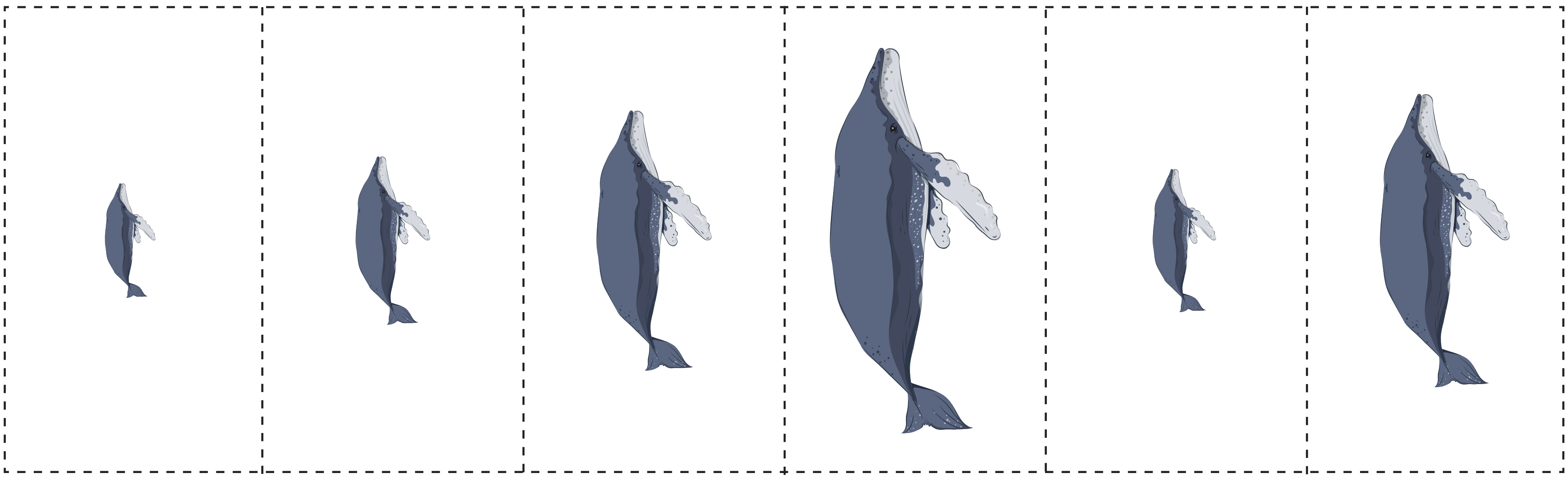

¡Qejtaaj ruuqul ja tziij!

- Tak'axaaj ja tziij ayiina. Ejqaal taka'muluuj. Tak'axaaj ja tziij ch'uu'. Ejqaal taka'muluuj. Ja wi naatz'at, juun chi ke ja tziij nim na raqan chuwach chik ja juun. ¿Naq chi ke nim raqan? ¿Naq ko'l na?
- Tatz'ata' jar achib'al k'in ejqaal taka'muluuj chi jun junal ruub'ii'. Toq najiini nab'iij tab'ana' jun jikajux chuxee' ja tziij k'in tawila' naq nim raqan k'in naq ko'li. Tamaja' eel b'aar chi ri' k'o wi' ja ti chuq'. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

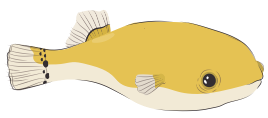

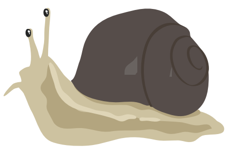

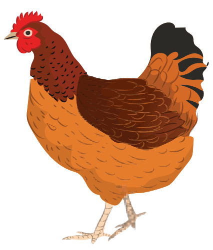

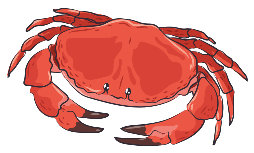
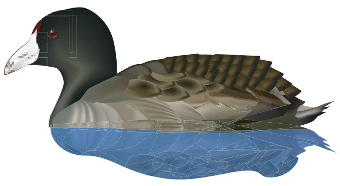

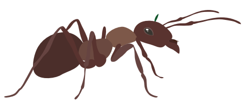
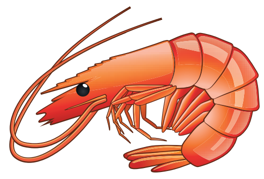

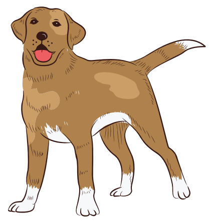
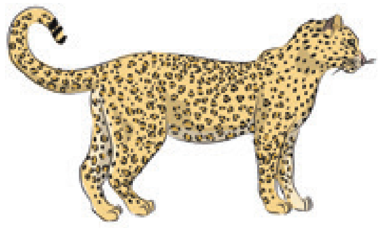

¿Naq ch'uu' awojtaq keewach? ¿Ee jani'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ee k'o ch'uu' pa palow eek'as wi', tib'ij tziij pa tzay ya'. Julee' chik, pa taq raqan ya' owi setesaq ya' ee k'o wa'. K'iy kib'ajnikiil, b'ooniil k'in xamal ja ch'uu'. Nojelal k'ojlib'al rixin ruwach'uleew ee k'o wa'.

Qas q'a'xnaq neka'yi ja ch'uu'. Keexiik' nkeekoj chi re si'oweem. Ja keejeey nuuya' ruq'ijib'aal b'aar nkajo' neeb'e wi'. K'o kisolojtaal chi kiij. Ja kisolojtaal taq setesaq k'o'x nuuto' kitz'uumaal.

Ja winaqii' k'iy ch'uu' nekeetij, ne'ok kiriikiil. Chi paam ja palow, ja nimaq taq ch'uu' nekeetij ja taq ko'koj, jaari' nkitzuqb'ej kii'. Ja wi tz'iiloon ja ya' rixin palow, setesaq ya' k'in raqan ya', ja ch'uu' nekami. Rajawaxiik ma ti qaak'aq kan ta mees pa ya' nix ta k'a jun achinaq ja ntz'iilooj ja qaayaa'.

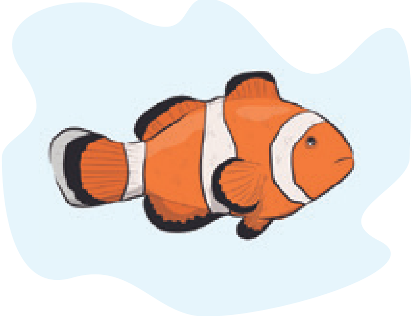

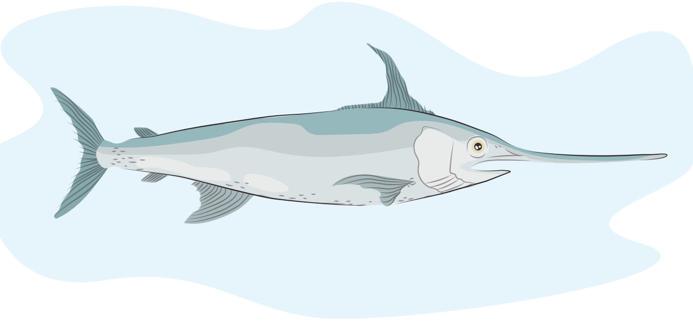

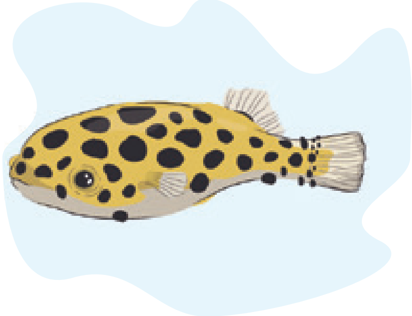

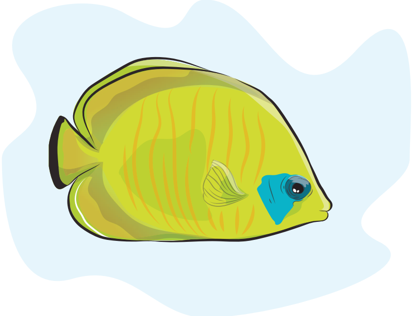

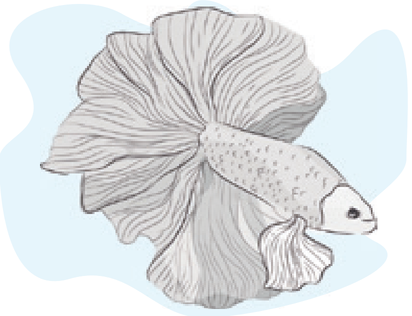

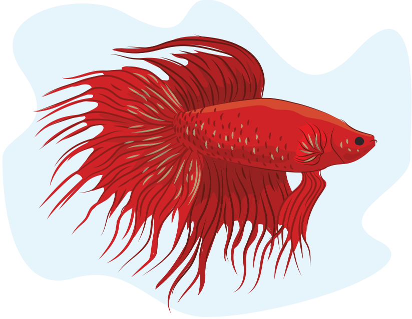

- Tatz'ata' jar achib'al kixin ch'uu': ¿Naq ch'uu' maxko' utz naatz'at? ¿Naq chi re? ¿Atz'atoon jun ch'uu' qatzij tziij?
- Ixka'i' ruk'iin jun awachib'iil, teb'ij chi re eetziij ee jani' taq ja ch'uu' ee k'o chuwach jar achib'al. Juun nb'iij jar ee k'o pa najb'eey cholaaj k'in juun chik, jar ee k'o pa ruukaab'.
- Tab'ij k'iy muul ja tziij ch'uu'. Tak'aaxaaj naq ruuqul nuumaj eel wi': /ch'/,/ch'/,/ch'/. Tak'aaxaaj chi utz ja julee' tziij ri' k'in ja wi k'oola xtak'axaj wa' ja ruuqul /ch'/,/ch'/,/ch'/ napaq'ij jun muul aaq'a': ib'och', ch'ok, kinaq', ch'iip, xojt, kach', kolo', ch'upup.
- Toq nesi'owi ja ch'uu', nkeesil chi juun kib'aaqiil. Kuk'iin jar awachib'iil tesila' eewii' jani' ch'uu', kixsi'owa pan etijob'al jaay.

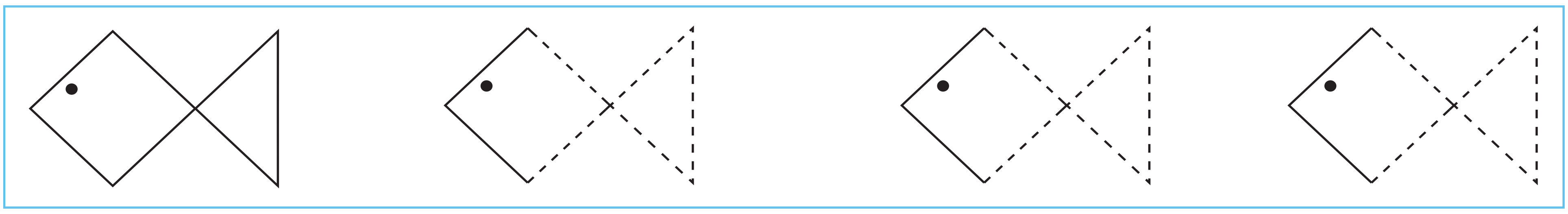

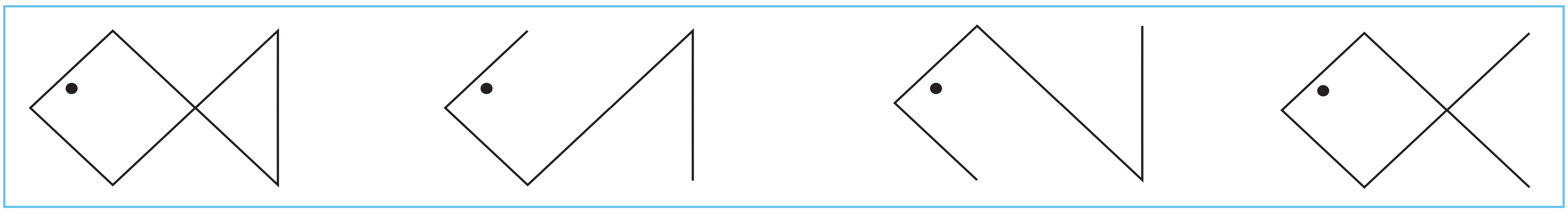

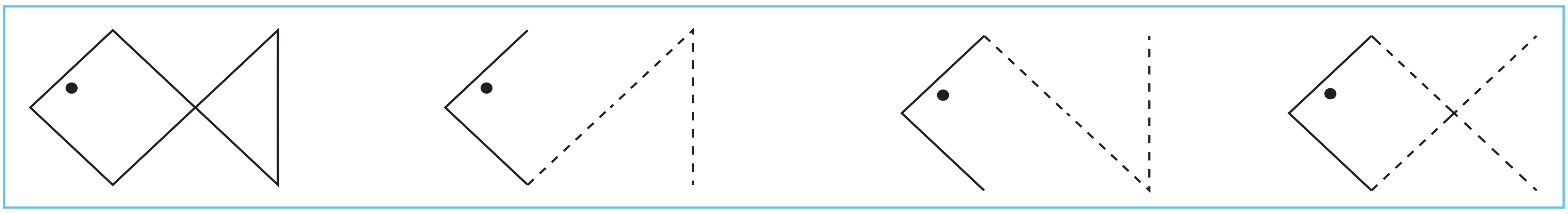

Tatz'ata' ja najb'eey ch'uu' chi paam jun jun kajparaaj. Ke'atz'aqatisaaj ja julee' chik naab'an jikajux b'aar rajawaxiik wa'. Ja wi xkatsajchi ma taq'iisaj ta aawii', tab'ana' chik jun muul.

¿Naq nk'aatzin wi' ja k'o'xako'k k'o chi kiij ja ko'k?

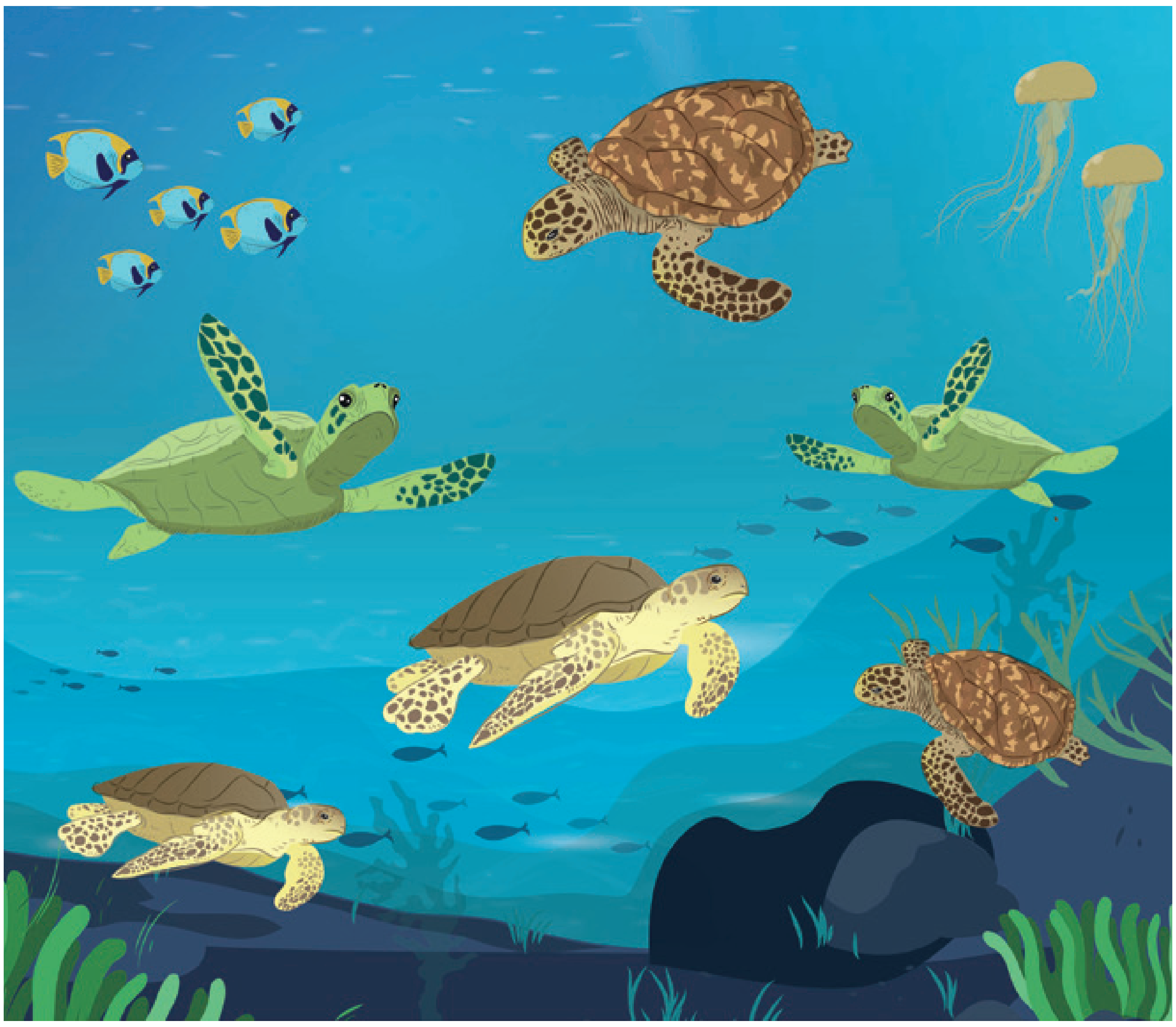

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja ko'k maxko' k'iy junaa' nek'ase'e, k'iy na chi keewach winaqii'. Ee k'o ko'k rixin pan uleew, jaari' ee k'o chuwach uleew. Chaqajaa', ee k'o ko'k rixin palow, jaari' ee k'o pa palow. Jaawa' k'o kaji' keexiik', keejeey k'in keetzoop. Chaqajaa', jun kow laj k'o'xako'k neruuto' chi keewach chikop utz k'a ma kesojki owi neti'ji. Jar ixoqii' ko'l na keejeey chi keewach jar achi'ii'.

Ja ko'k rixin palow pa saqmo'l ne'alax wi'. Chi re keexiik' nkeek'ot jun jul pa sanayi' b'aar nkeeya' kan wi'. K'aari', nkeekuch ja keesook chi re sanayi'.

K'iy keewach ja ko'k rixin palow ja xa jalaal neek'i's chuwach'uleew. Ja winaqii' nekikamisaaj rumaal chi nkeetij ruutii' k'in nkeeb'an ejtz'ab'aliil chi re ja k'o'xako'k. Chaqajaa', nekiwelesaaj ja saqmuloo' pa sookaaj uzt k'a nekeetij owi nekik'ayiij.

- Tatz'ata' kachib'al ja ko'k pa palow. ¿Jaru' ko'k ne'aatz'at? ¿Naq kijaloon wi' kii'? Ke'ak'utu' ja nimaq taq ko'k k'in ja ko'koj. ¿Jaru' ch'uu' k'iy kib'ooniil ee k'ooli? ¿Ee k'iy na ch'uu' k'iy kib'ooniil owi ko'k? Tab'iij ja naa'ooj xk'eje' kan chi aawe chi kiij ja ko'k rixin palow.
- Taka'muluj k'iy muul ja pajch'uun rixin ko'k, ruk'iin awajtiij. K'aari', kuk'iin ka'i' owi oxi' awachib'iil, katq'a'x chi keewach chi rub'iixiik. ¡Qas ki'iil!
- Chi re che'ab'ooniil, tajuxu' ruub'eey ja ti ko'k nsi'owel nb'e ruk'iin ja ruutee'. Taq'omaj kiij ja ko'k ma k'o ta kib'ooniil.

Jun ti raal ko'k nsi'owi pa palow nkanoj ruutee' jun ixoq qas kow k'a k'anajt xuutz'at opoon wi' ajninaq xb'e xeruq'ejtej ruuwi'.

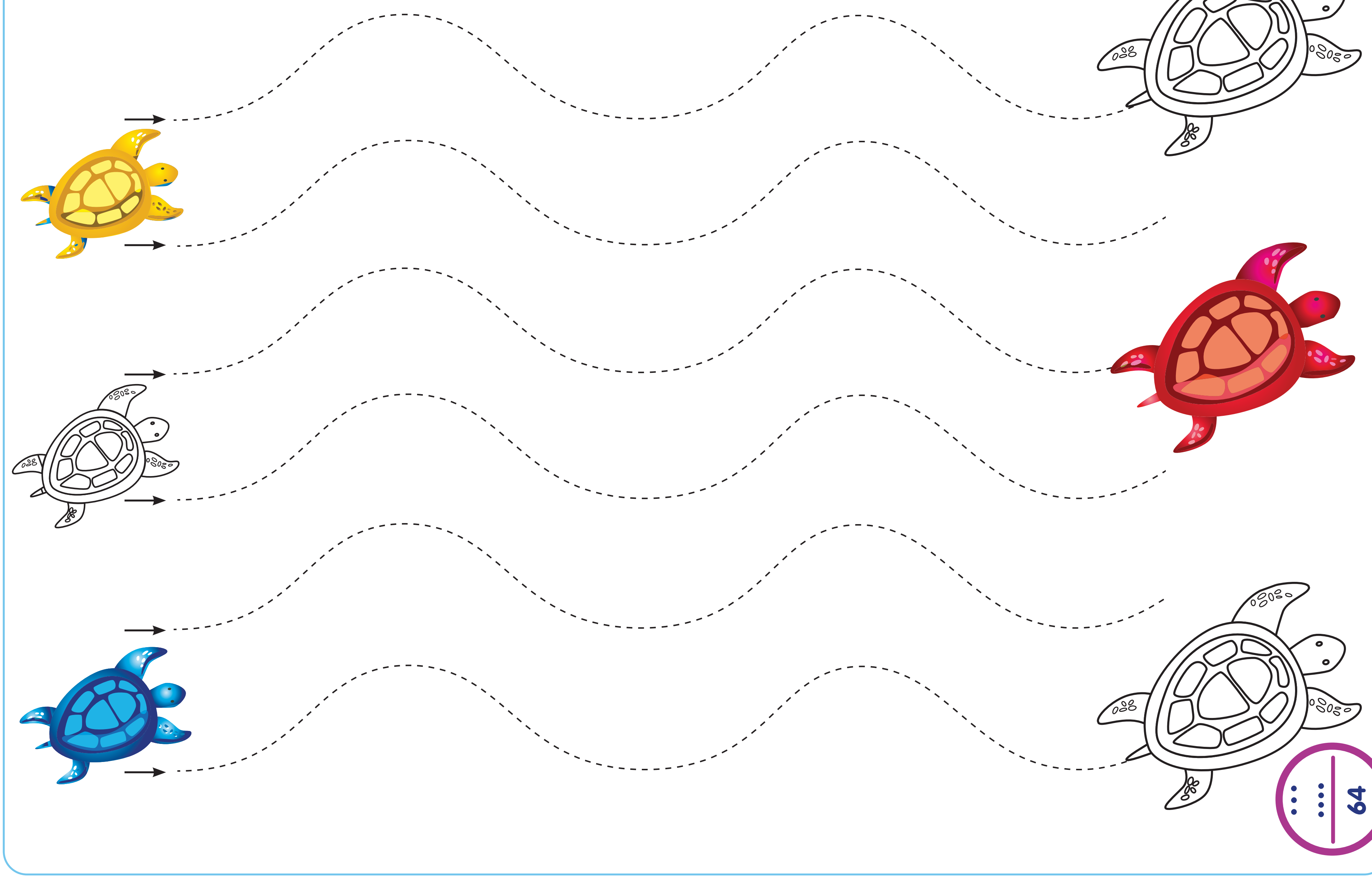

¿Naq chikopii' ee k'o chi ruuxee' uleew?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja winaqii' ma jani' ta nqaatz'at, xar ja chuuxee' uleew ee k'iy chikopii' k'o kik'asleemaal. Jun q'ejq'u'm k'ojlib'al b'aar k'o wa' k'asleemaal k'in siloj ri'iil.

Chuuxee' uleew ee k'o sanik, *topo*, ib'ooy, sijna'y k'in juut. Jaawa' chikop nkeek'ot jul nok koochooch. Ja k'otoj jul jaari' nawelesaaj owi najotob'a' uleew. Ja chikopii' chi re kaqan owi keechii' nkeeb'an wa'. Ja chikopii' nkeek'ot yuqujul, k'iy k'ojlib'al nkoksaj koochooch. Ja jun jun k'ojlib'al juwi' nkoksaj wa': rixin waraam, kiriikiil k'in chajin kaal.

Julee' chik chikopii' ee k'o chuuxee' uleew, pa jul ee k'o wa', jani' sootz'. Julee'chik chi kojol uleew ee k'o wa', jani' juut.

Teb'ana' jun mookaaj kuk'iin awachib'iil, tetz'ata' jar achib'al k'in tek'ulub'a': ¿Jani' taq ja yuqujul? ¿Naq chikopii' neetz'at? ¿Ee jani' ja chikopii'? ¿Naq chikopii' ee nimaq? ¿Naq chikopii' ee ko'koj? ¿Ewojtaq chik julee' chikopii' ee k'o chuuxee' uleew? ¿Naq rutziil ruk'aan ja k'asleemaal chuuxee' uleew?

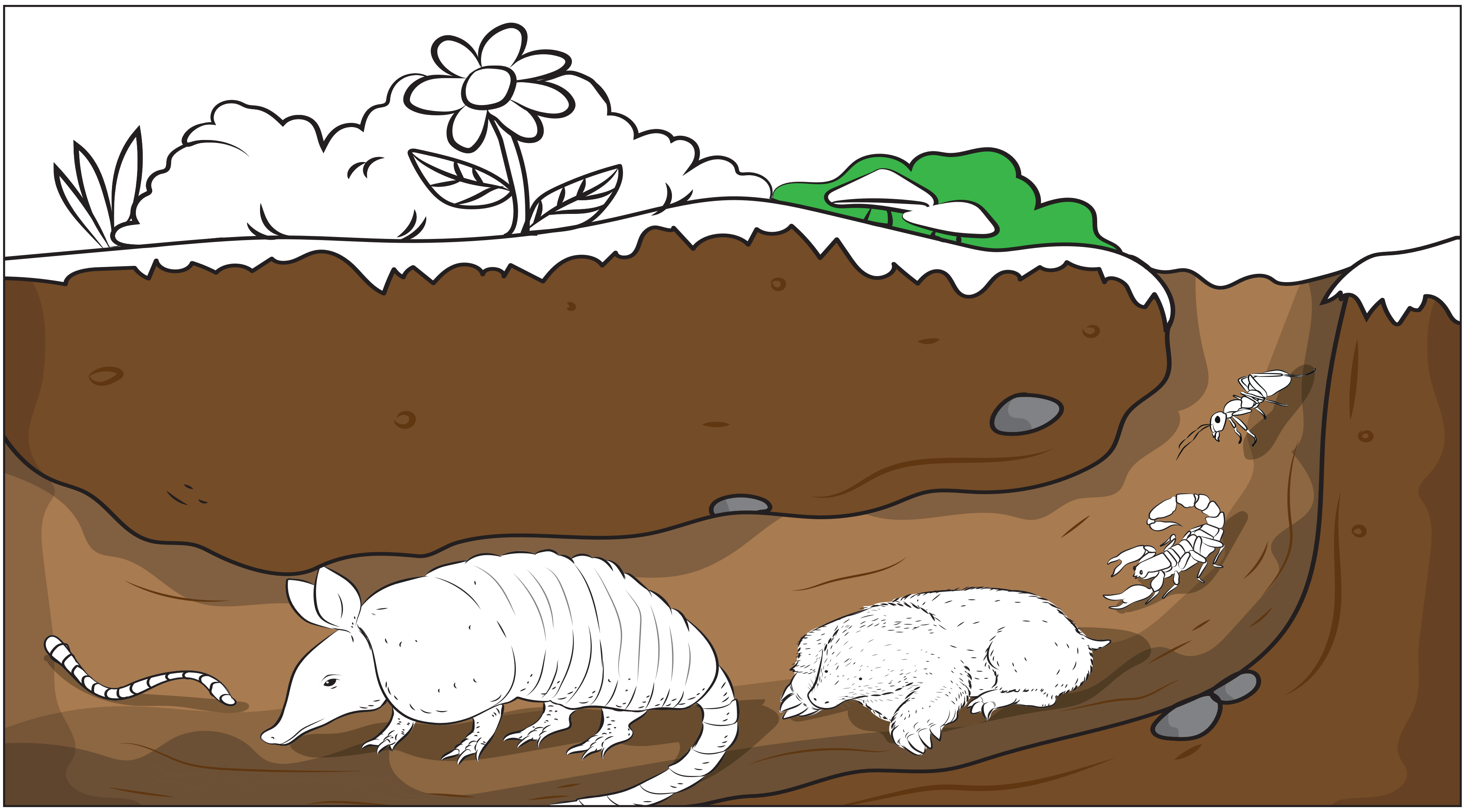

- Ja pan achib'al k'ol ajsik k'o jun yuqujul k'iy chikopii' rixin chuuxee' uleew chi paam. Ke'aq'oomaaj jar achib'al ma k'o ta kika'yib'aliil.
- Tatz'ata' k'in tak'ulub'a': ¿Jaru' chikopii' ee k'ooli? ¿Naq chikop k'o najb'eey? ¿Naq k'o k'isib'al? ¿Naq k'o pa nik'aaj? ¿Naq xaab'an xawojtaqiij?

Tatz'ata' jar achib'al rixiin *topo*
¿Jani' k'aala' qatzij tziij ja ruxamal?

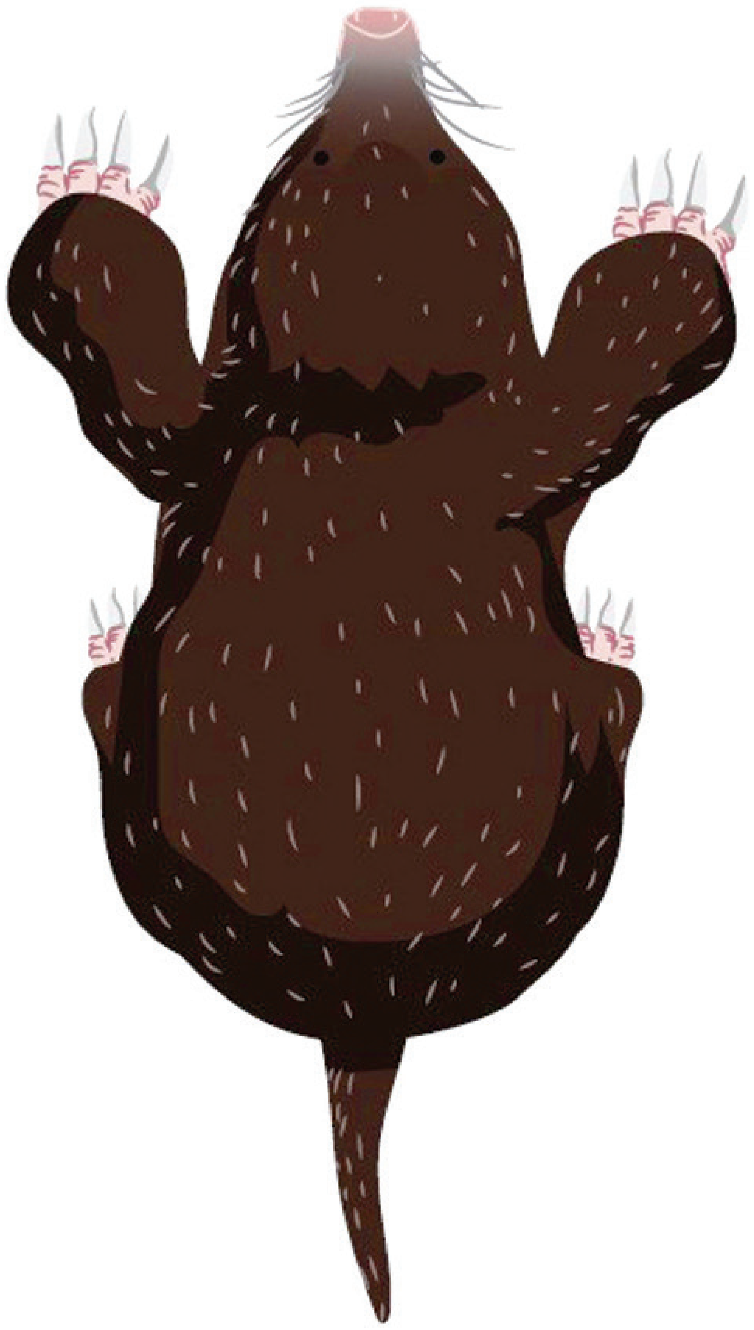

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

K'iy chikopii' ee k'o chuuxee' uleew, jani' sanik, ee jun jun am k'in juut. Juun chi ke jaari'*topo*.

Ja *topo* ee ko'l taq chikop, jani' raqan jun q'ab'aaj ripili rixin ri'j. Qas taq no'y pa ruuwach, jani' tz'apali. Q'aq rusumaal, ko'l taq raqan k'in kow k'in yuquyaq rixk'aq, nuukoj chi ruk'ojtiik jul pan uleew.

Ja roochooch *topo* nb'i'x chi re julajaay. Jaari' jul nuuk'ot chuuxee' uleew. Ja julajaay nk'aatzin chi re ntoob'ej rii' chuwach jab' k'in q'iij. Chaqajaa' chi keewach chikopii' netijo rixiin, nb'ij tziij, ee kamisaneel.

Ja riikiil qas ki' nuuna' ja *topo* jaara' juut, chaqajaa' neruutij chik julee' taq nak'achikop k'in taq ko'l ch'ooyaa'.

- Ja *topo* naatz'at pan achib'al k'ol ajsik, qatzij tziij ja ruxamaliil. Pan animawuuj ee k'o jun jun chaqajaa'. Tatz'ata' k'in tak'utu' b'aar ee k'o wa'. ¿Jaru' *topo* ee k'oola? ¿Naq nkeeb'an? ¿Ee jani' taq ja *topo* ? ¿Naq chikop ee juunaam ruk'iin? Taya'a' aaq'a' pa rixkin rachib'al ja *topo* , utz k'a nk'eje' anaa'ooj chi re ruxamaliil.
- Ikom k'o yuqujul ruk'otoon jun *topo* . Xuunaa' opoon ruxulaa' jun juut. ¿Naq naach'ob' nuub'an? ¡Nraajo' nuutij! Tajuxu' chi re che'ab'ooniil, xa naq ta ruk'ayiib'aal, ja b'eey nuuk'am eel ja *topo* nb'e'opon ruk'iin ja juut. Pa nik'aaj tajuxu' wi', ma taasil ta uleew rixin ja yuqujul. Ja wi xtaab'an, ma taq'iisaj ta aawii', najiini nawojtaqiij. Utz naajux k'iy muul ja b'eey jaljoxnaq ruk'ayiib'aal takojo'.

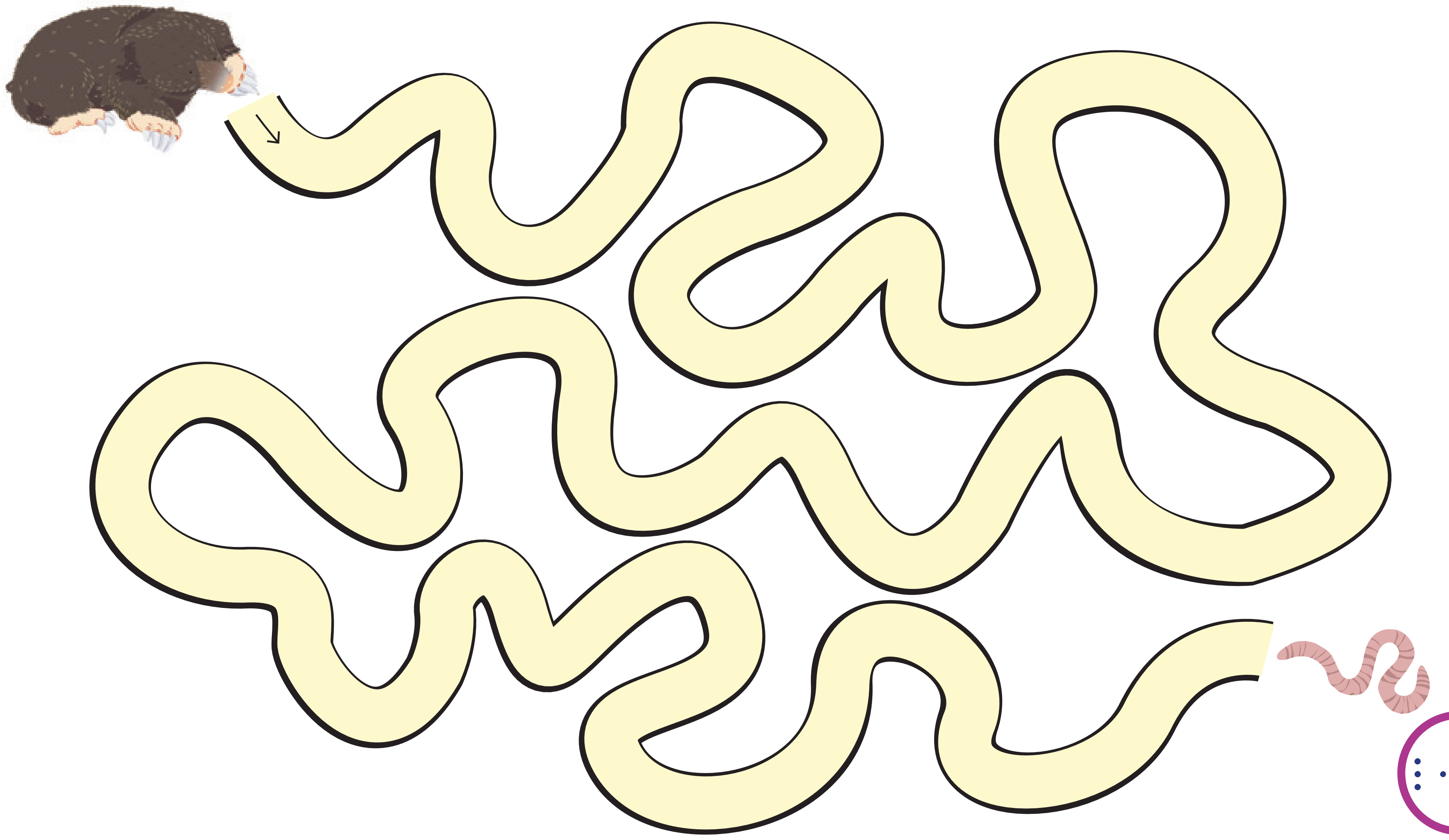

¿Ee jani' taq ja juut? ¿Naq nkeeb'an?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja juut chi juun ruwach'uleew ee k'o wa' k'in k'iy kixamaliil. Yaloj ramaaj rixiin ja q'iij nek'eje' chuuxee' uleew. Qas utz nkeena' ja k'ojlib'al teew, ch'ab'aq k'in soq'oq'. Ne'eel to pan uleew toq nuub'an k'atan k'in nmaq'e'e ja ruwach'uleew.
Ja juut ma k'o ta pa keewach, xar nkeena' ja q'iij rumaal ari' ma kek'eje' chuwach. Ma k'o ta kipispi'y, xar nkeejiq' kixulanib'al pa kitz'uumaal.
Ja juut nojelal q'iij nesamaji k'in ojoj nkeeb'an utz chi qe rumaal ja kisaamaaj. K'otoj jul nkeeb'an k'iy ramaaj chi re kik'asleemaal. Toq ee k'o chuuxee' uleew ajninaq nkeesil kii' k'in nek'otooni, nkeeb'an yuqujul. Toq kimajoon yuqujul, nkiwelesaj to nojelaal ja nuub'an itzeel owi ma ti k'atziini.
Ja kisaamaaj juut nto'ooni utz k'a jar uleew nok wachiineel, nub'ij tziij, qas ta utz chi re tijko'm k'in wachiineem.

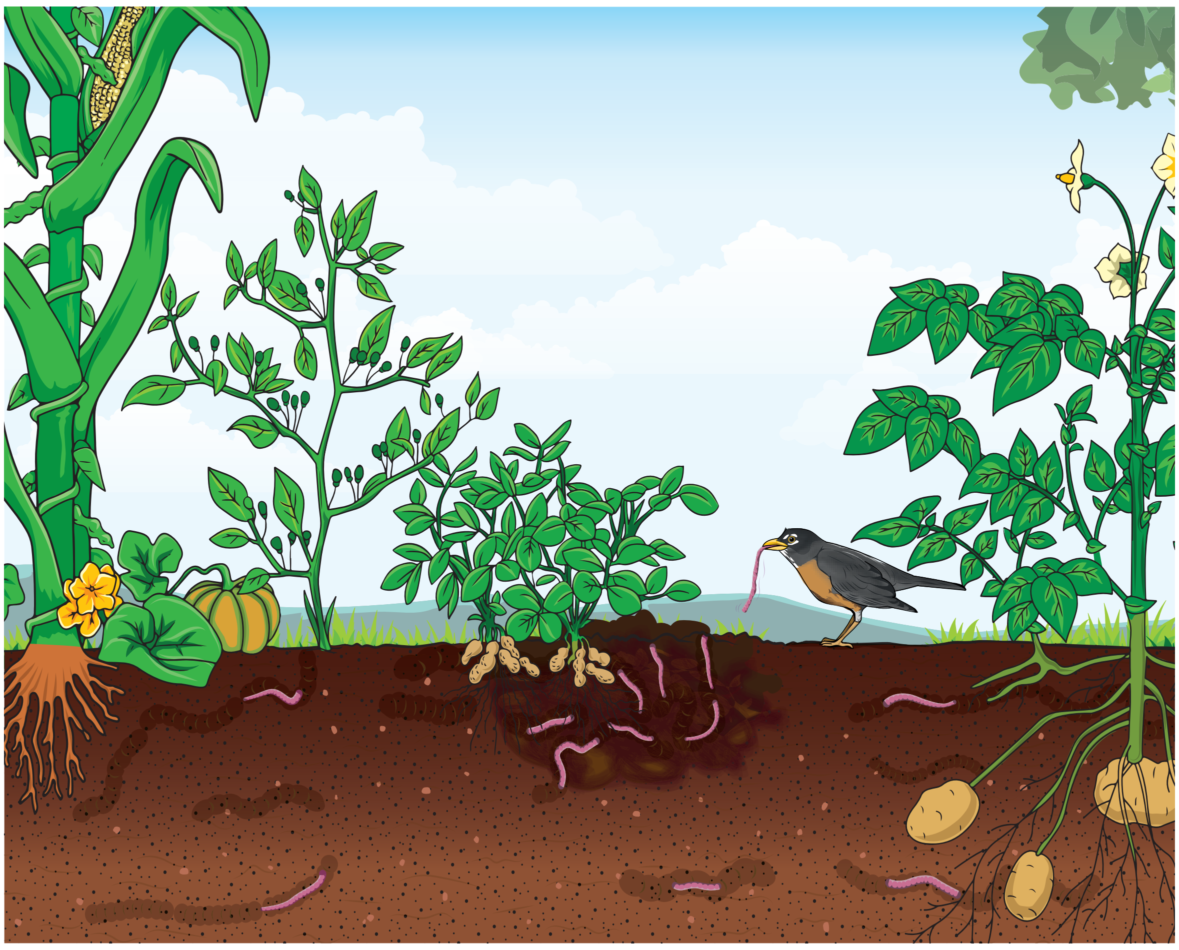

- Tatz'ata' jar achib'al: ¿Naq naatz'at? ¿Ee jani' taq ja juut? ¿Naq naach'ob' najiini nkeeb'an? ¿B'aar ee k'i wi' ja juut: chuuxee' uleew owi pa ruuwi'?
- Temolo' eewii' kuk'iin awachib'iil k'in tetziijooj: ¿Naq chikopii' awojtaq keewach nekeetij juut? ¿Naq xewojtaqij chi ke ja juut? Chi jun junal tib'ij jun nimatziij b'aar nuukoj wi' ja tziij juut. Tak'aaxaaj ja k'amab'al tziij: Ja taq juut ee ajsamajeelaa'.

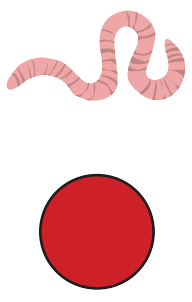

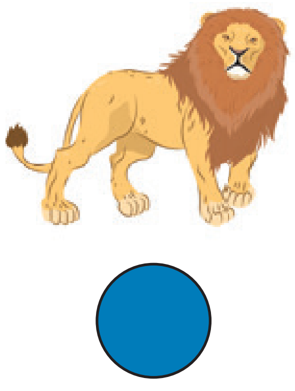

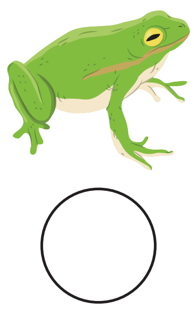

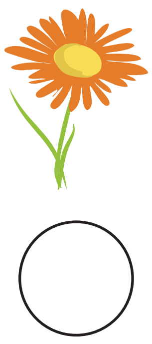

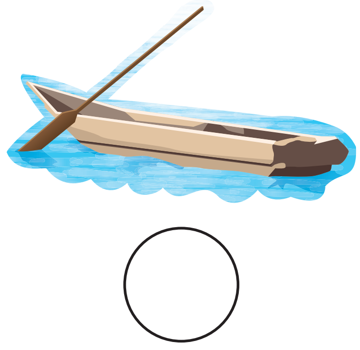

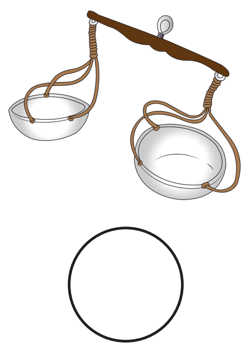

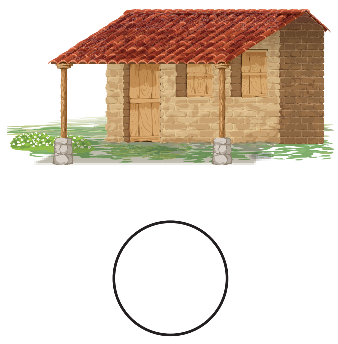

- Ejqaal taka'muluuj ja tziij juut ¿Naq ruuqul nuumaj eel wi'? ¿Ja najb'eey ruuqul jaari' /jjj/. Jaawa' ruuqul k'iy tziij k'o wa', k'ooli najb'eey k'in k'ooli chi riij opoon chik. Qatz'ata' julee' k'amab'al tziij: jul najb'eey nuuk'am eel wi' k'in b'ojo'y chi riij opoon chik.
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ajsik. K'oola ruk'aan ruuqul /jjj/ najb'eey k'in julee' chik chi riij. Tab'iij ruub'ii' chi jun jun achib'al pan ejqaal. Toq ja ruuqul /jjj/ najb'eey k'o wa', taq'omaj chi re kaq ja setesik k'ol ikom k'in toq ja ruuqul /jjj/ chi paam owi k'isib'al k'o wa', taq'omaj chi re xaar.

Ja koochooch sanik nb'i'x chi re jayasanik. ¿Jani' k'aari' naach'ob' atet?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja jayasanik jaari' nimaq taq jaay k'o chuuxee' uleew, nb'ij tziij, koochooch sanik kib'anoon chuuxee' uleew. Kib'anoon utz k'a nek'eje' chi paam, nkichajib'ej kaal ne'alaxi k'in nkik'olob'eej keewaay. Chi paam ja jayasanik k'iy keewach ja sanik ee k'ooli.

Ja toq nkeeb'an ja jayasanik, ja sanik nkeek'ot yuqujul. Chaqajaa', nkeek'am eel pa keechii', ruuk'aaj taq ruuxaaq k'in ruuq'a' chee', nkeeya' pan okeb'al koochooch utz k'a nkichajib'eej.

Ja jayasanik ne'awijli chuuxee' uleew, chuuxee' aab'aj owi pa taq nimaq ruuq'a' chee'. Ja k'o chuuxee' uleew, k'iy tasooj k'in k'ojlib'al k'o chi paam.

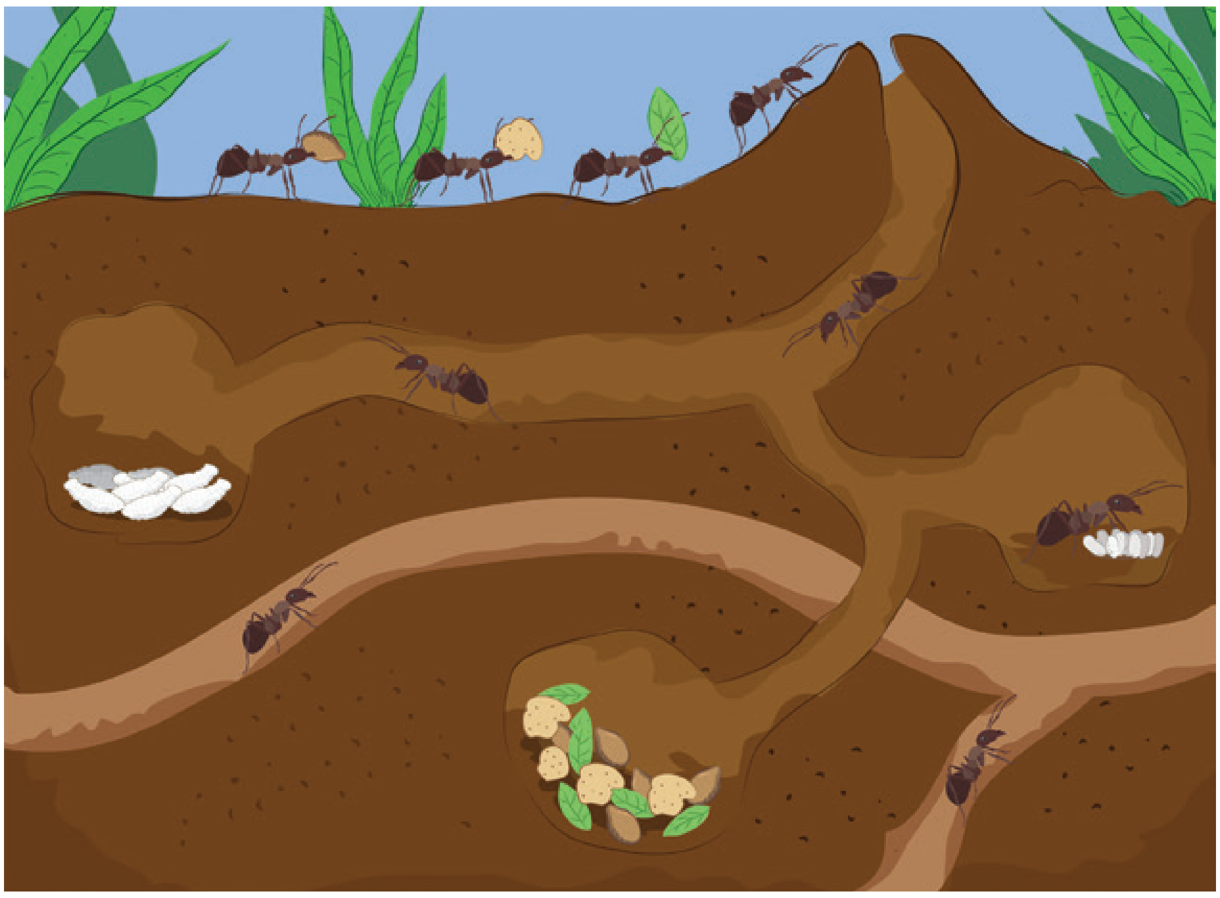

Tatz'ata' jar achib'al: ¿La keeri' ach'ob'oon jun jayasanik? ¿Naq awojtaq chi ke ja sanik? ¿Ee jani'? ¿Naq nkeetij? ¿Naq nkeeb'an? Tak'utu' ja k'ojlib'al nkeek'ol wi' keewaay k'in b'aar k'o wi' kisaqmo'l.

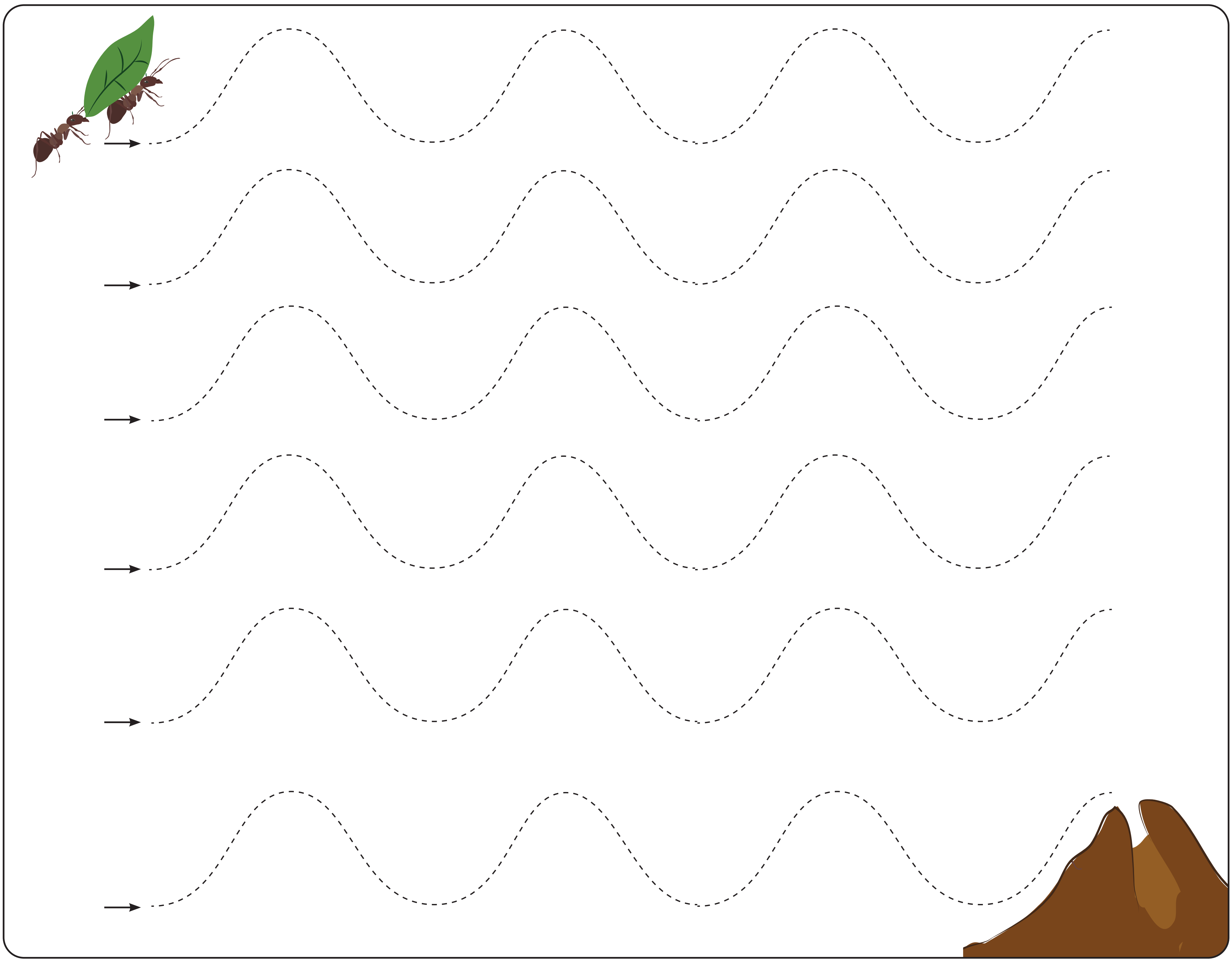

Ka'i' sanik xeeb'e chi rukanoxiik keewaay. Toq xemeloj to xkiq'axaj jun chanooj k'iy juyu' k'in xulaaneem chi paam. Tajuxu' najb'eey chi re jun ruuwi' aaq'a' ja b'eey neeq'a'x wi' ja sanik. K'aari' tab'ana' chi re jun che'ab'ooniil, xa naq ta ruka'yib'aliil. Utz naka'muluuj k'iy muul ja juxuuneem k'in k'iy ka'yib'aliil nawokisaaj.

Ee k'o chikopii' ee k'as pa taq tewak'ojlib'al. ¿Nkeena' teew naach'ob' atet?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja ruusuut ruuwach'uleew jaari' k'ojlib'al maxko' teew. Nij ruk'aan wi' t'ajt'oj ya'. Chi ri' ee k'o wi' chikopaa' jani' oxox, uk'a'chii', saqutiiw, tz'i' k'in saq'aqlow. Konojeel awa' nb'i'x chi ke chikopaa' rixin ruusuut ruwach'uleew.

Ja chikopaa' rixin ruusuut ruwach'uleew ma tikeena' teew, rumaal chi ja kixamal ruk'aan jun piim qanxo'x tz'uum neruuto' chuwach teew. Chaqajaa', ja kisamaal qas piim nuuya' kimaq'anaal, rumaal chi nuutz'am k'in nuumaq' ja ruxulaa' juyu'. Jaawa' kisamaal nij rixiin wi chi nojokopitajeel ja ya' chiutzk'ara ja kixamal nij chaqii wi'.

- Tatz'ata' jar achib'al k'in tak'ulub'a': ¿Jani' ja ruusuut ruwach'uleew? ¿Naq chikopii' ne'aatz'at? Tatz'ata' jar uk'a'chii', k'o julee' ruuk'a' qas yuquyaq. ¿Naq nukoojwi'? Tacholo' ruk'iin atzijob'al naq chi re ja pa ruusuut ruwach'uleew maxko' teew, xar waari' ja chikopii' ee k'as chi paam.
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikem. Tacholo' jani' ja jun jun chikop: ruxamal, rub'ooniil, rutz'aaqaat xamal. Chaqajaa' ta cholo' ja wi junaam ruk'iin jule' chikopaa' awojtaq keewach. Tacha'a' juun chi ke ja chikopaa' k'in ja pa saqakajtzuk' k'o pa rixkin, tab'ana rachib'al, jani' natkowiini. Tak'utu' jar achib'al chi keewach awachib'iil.

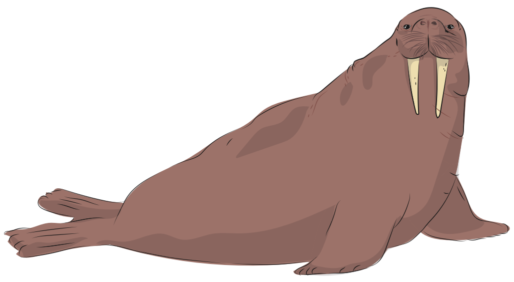

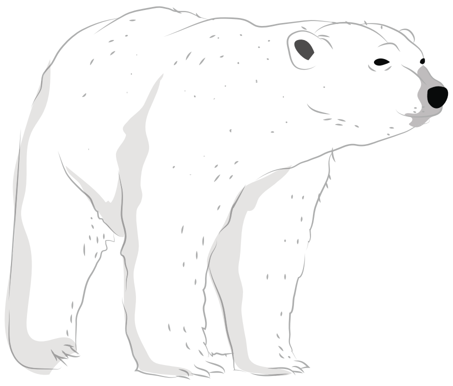

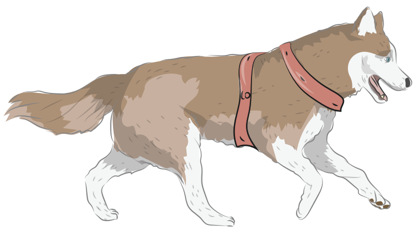

¿Naq k'a jar ee saq'aqlow?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja taq saq'aqlow jaari' ee ajxik' chikopaa ee k'o pa teew k'ojlib'al. Nim na ramaaj rixin q'iij nek'eje' pa ya'. Ma kekowiini nexik'aani, xar waari' maxko' ne'aatiini. Keexiik' nkeekoj chi si'oweem. Chaqajaa', nkeek'aq kii', neb'ijni k'in nkeejus kii' pa t'ajt'oj ya'. K'iy kiqulaal nkekooj toq nkiq'ila' kii'.

K'iy keewach ja saq'aqlow k'in juwi' kinimaqiil. Ee k'ooli jani' jun ak'aal waqii' owi wuquu' rujunaa', k'in julee' chik, ee ko'koj chik na.

Ja saq'aqlow pa saqmooloo' ne'alax wi', Jar ixoq saq'aqlow jun rusaqmoloo' nuuya'. Arjaa' k'in rachajiil nkichaajiij ja ti aalaj. Ja toq nalaxi ja ti ko'l saq'aqlow, ja ruutee' k'in rutata' nkeejal kii' chi rukanoxiik ruuwaay k'in nkeetzuq.

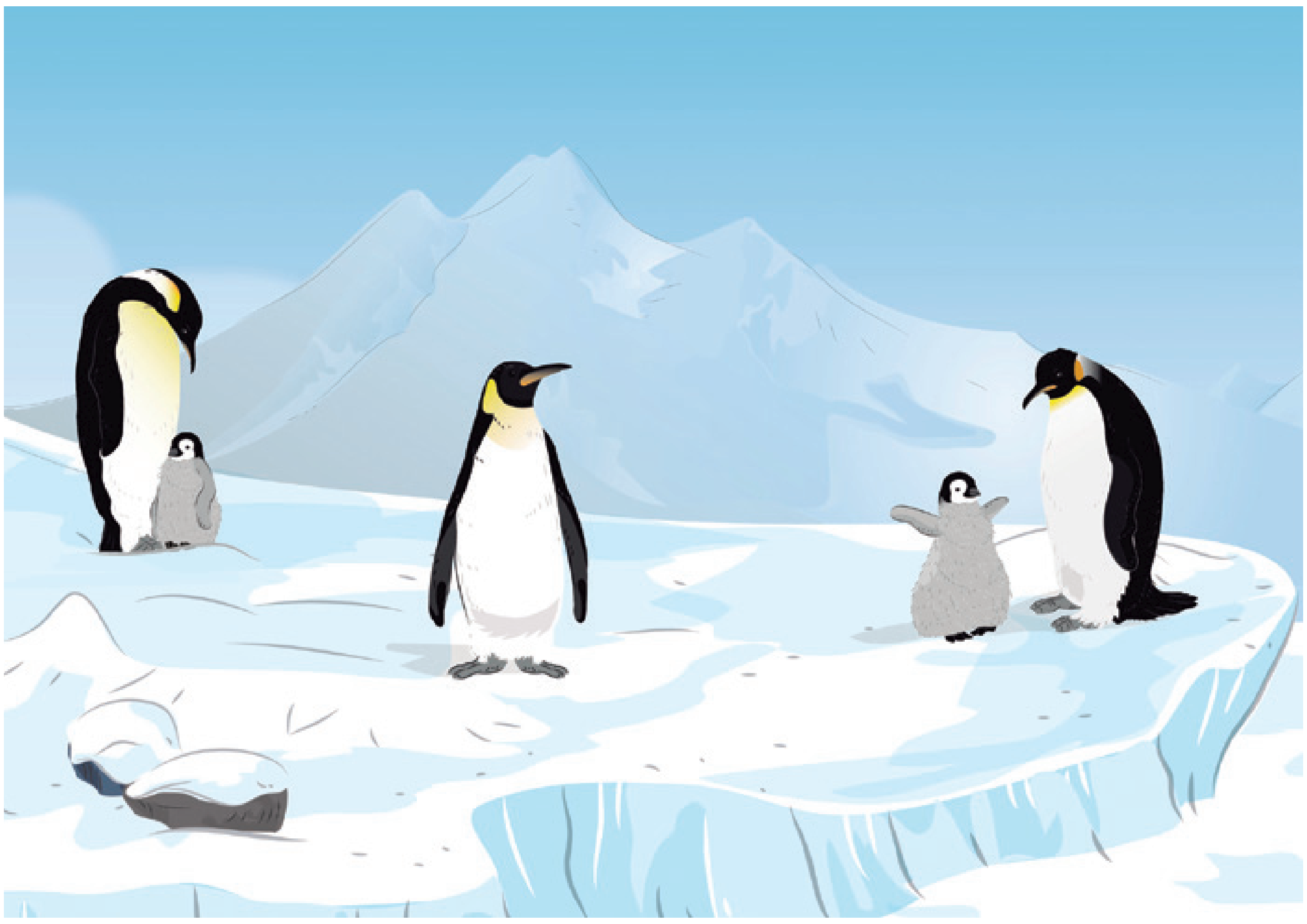

- Tatz'ata' jar achib'al: ¿Ee jaru' saq'aqlow ee k'ooli? ¿Ee jaru' ri'jaa' k'in ee jaru' ko'koj?
- Tacholo' ruk'iin atzijob'al jani' kixamal ja saq'aqlow. Tab'ij oxi' achinaq xawojtaqij chi kiij ja saq'aqlow.

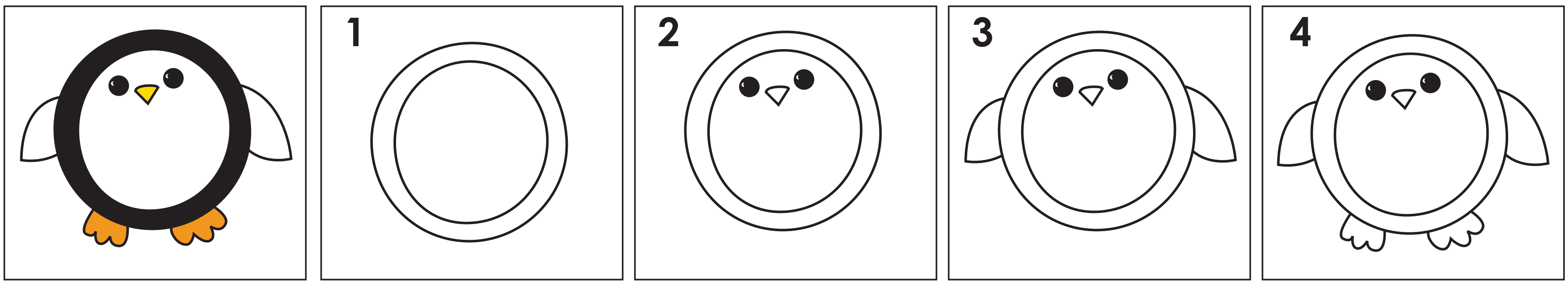

¿Nawaajo' naab'an rachib'al jun saq'aqlow? Tatz'ata' ja rachib'al k'o pa najb'eey kajtzuk' k'in tab'ana' juun junaam. Tak'ama' eel ruub'eeyaal pa jun junal k'in tab'ana' rachib'al nakooj jar achib'al k'ol ikom. Toq xtaak'is utz naq'oomaaj.

¿Naq chikopii' ee k'o pa jun korachikop?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja korachikop jaari' k'ojlib'al kixin mokaj alaxik b'aar nekichaajiij k'in nekik'ijtisij wi' chikop rixin pa jaay, nb'ij tziij chikop ja xk'amon keewach kuk'in winaqii'. Ja pa korachikop ee k'o paatux, umul, aaq, karne'l, keej, tz'i', mix, k'isik', wajkax k'in julee' chik. Chaqajaa', ee k'o korachikop xa jun ruuwach chikop nekik'ijtisiij. Nqak'amb'ej tziij, k'o korachikop kixin ajxik' chikop b'aar ee k'o wa' paatux, ak', ch'iip k'in quluq. Julee' chik nekik'ijtisiij wajkexii'. K'o julee' xa keeyoon ajq ee k'o chi paam.

Ja chikopii' rixin korachikop rajawaxiik netzujqi, nejosq'ixi k'in neq'omaxi ja wi neyawaji. Ja wi keeri' xtiqaab'an k'iy utzilaal nkeeya' chi qe jani': saqmoloo', tii'iij, tz'uumaal, b'atz' k'in julee' chik.

- Tatz'ata' ja korachikop. ¿Naq naatz'at? ¿Naq chikopii' ee k'oola? ¿Awojtaq jun korachikop? ¿Jani'? ¿Naq chikopii' rixin korachikop utz ne'aatz'at? ¿Naq chi re?
- Tach'uupiij ja ko'lawuuj kixin chikopii'. Ke'akojo' ne'aaya' chi paam jar achib'al rixin korachikop k'in nachojmiij ja xtisik'iij jar awajtiij chi aawe. Utz naab'an ja chojmineem pa ka'i' owi oxi' q'iij. Jaawa ri' jani' jun tz'aneem k'in natki'kooti.

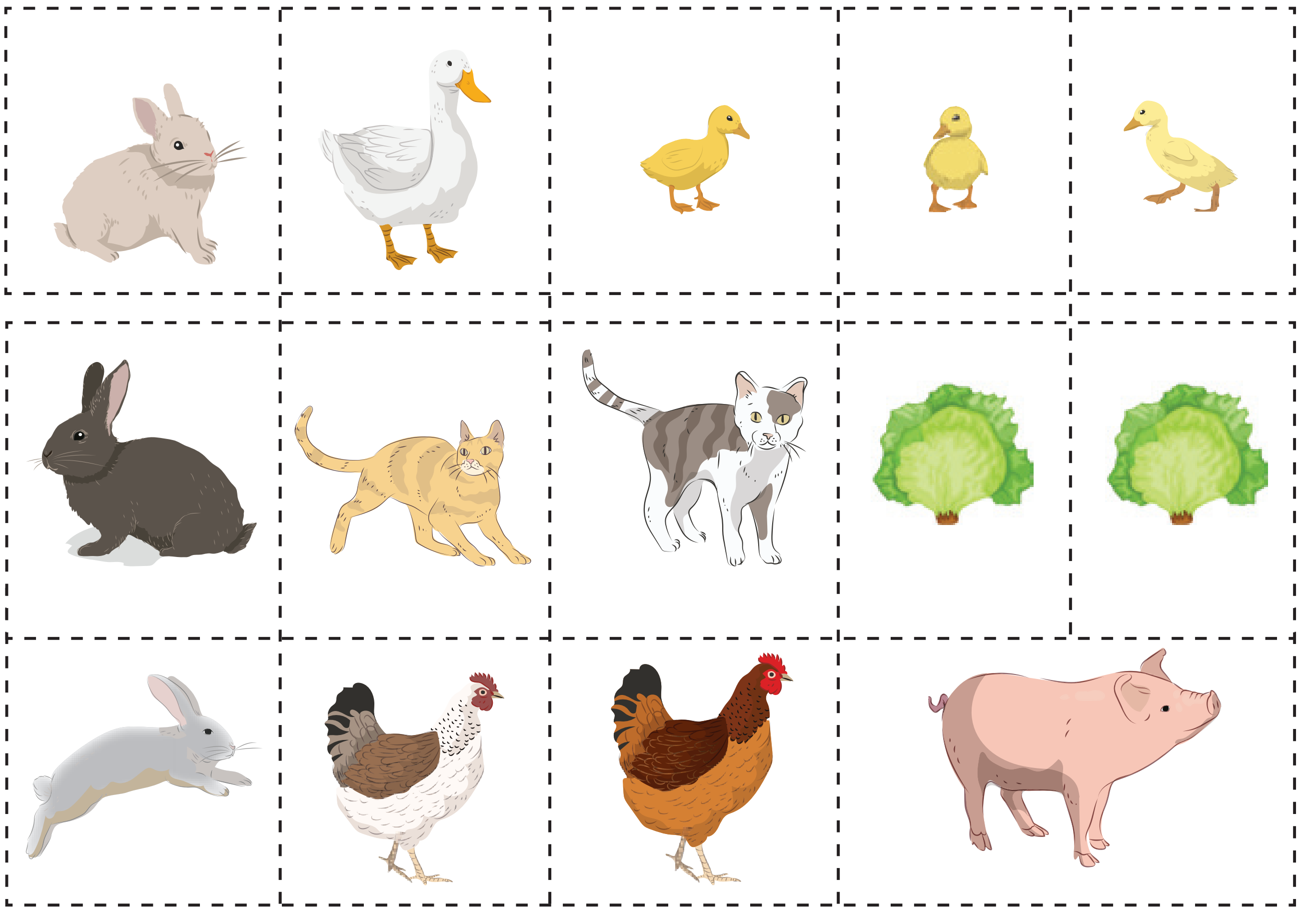

¡Qojejtz'aani nqachojmij ruk'ayeewaal!

1. Ee k'o oxi' ajq pan wa'iim neb'ee wi'. Ja k'a juun chik jaa ri' b'ijneem rumajoo. Ja k'a toq xrak'aaxaaj chi xya'i keewaay ja taq rachib'iil, qas ruk'amoon rajniim xb'e kuk'iin ja taq rachib'il. ¿Ee jaru' ja taq ajq newa'i?

2. Ee k'o oxi imul qas nq'aaq'an keepaan, k'in xeeb'e chi rukanoxiik b'otob'aq ruuxaaq ichaaj. ¿La k'o b'otob'aq ruuxaaq ichaaj kuk'iin konojeel jar imul?

3. K'o jun tee'eej paatux, b'ijneem rumajoon kuk'iin ja taq raal. Q'anij pa cholaaj neb'ijni, k'o k'a juun chi ke xuumaj kitz'ajtiik julee' ajq ¿Ee jaru' paatux ee k'o na pa cholaaj?

4. Ee k'o ka'i mix qas maxko' nkisaluj kii' chi paam ja korachikop, chi kiij oxi' imul qas maxko' k'aqoj ri'iil nkeeb'an. Ja k'a toq xkijl kii' qas maxko' xeki'kooti k'in xkeemaj tz'aneem. ¿Ee jaru' chikopaa' kimajoon tz'aneem pa korachikop.

5. Ja pa korachikop qas maxko' ak' ee k'ooli. Ee ka'i' xe'el eel pa wa'iim, k'in xkijl eel chik na juun pa b'eey. K'o k'a juun chi ke xk'eje' kaan pa ko'k chi ya'oj rusamoloo'. ¿Ee jaru' ak' ee k'o chi paam ja korachikop?

6. Jar atat ne'awaajo ne'ak'am konojeel ja taq chikopaa'. Kaamiik ne'awajilaaj: ¿Ee jaru' ja chikopaa' ee k'o chi paam ja korachikop? ¿Ee jaru' ja ka'i' kaqan? ¿Ee jaru' ee kaji' kaqan? La ee k'iy ja k'o kuk'a' owi ee k'iy na ja ajq? ¿Ee k'iy na ja keej owi imul?

7. Tacha'a' opoon julee' ko'lawuuj k'in tab'ana' jun cholon k'asleemaal chi re ja ti chikop xaacha'.

¿Nekaajo' kaal ja chikopaa'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja chi ruuwach uleew qas maxko' chikopaa' ja nech'ojin kuk'iin julee' chik. Ee k'ooli nech'ojin rumaal keewaay k'in kixooraal jar ee k'o qaaj wi'. Xar waari' qas looq' nekeetz'at ja taq kak'uwaal ee juunaam kuk'iin ja winaqii'. Nekeetzuq, k'in nkeek'ut chi keewach naq nkito'b'ej taq kii', jani' chi re ja chapoj taq chikopaa' k'in qas pa komoon ne'ejtz'aani, chaqajaa' qas nechajix chi keewach ja kamisaneelaa' taq chikopaa', neto'i ja toq ee k'o pa rupoqonaal k'in qas nya' ki'koteemaal chi ke.

- ¿Naq chikop awojtaq ruuwach ja neruchajij taq raal? Tacha'a' juun chi ke ja taq chikopaa' k'in tab'ana' jun nimatziij chi re ja ruub'ii'. Tak'aaxaaj chi utz ja k'amb'al tziij. Ja tee'eej ak' nukanok keewaay ja taq raal.
- Tatz'ata' ja taq achib'al: ¿Ee jaru' taq raal ja tz'i'? ¿Ee jaru' raal ja mix? ¿Naq chi ke jar ee k'iy raal? ¿La k'o aatz'ii' owi aamiix? ¿Naq kib'antajiik? ¿Naq nkeeb'an?
- Tawojtaqiij ja ti pajch'un tziij "Jar ixoq nuutz'ii'" tab'ij kuk'iin ja taq awachib'iil. Taq'oomaaj ja rachib'al tee'eej tz'i' k'in jar ee oxi' taq raal.

Saamaaj rixin chi jaay...

Tach'ob'o' jun b'ii'aaj chi ke jun junal taq tz'i'. Tak'utuj to'ooneem chi ke amokaj alaxik utz k'a chi ruuxee' ja jun junal taq tz'i', natz'ijb'aaj ja ruub'ii' xaacha'. Tak'utu' chuwaaq chi keewach awachib'iil k'in awajtiij, ja b'ii'aaj xaacha'.

Ja ti nuutz'ii'

Ja ti nuutz'ii' Chajineel
qas ki' ruuk'u'x xwa' eel
rumaal chi ja taq raal
xk'eje' kik'asleemaal.

Jun jab'el b'ii'aaj
nraajo' nuuya' chi kiij
¿la naato' chi ruchaa'iik?
tab'ij to k'a kaamiik.

- Tak'aaxaaj ja xb'anataj chi re ja jun ti tz'i': Xeep Riij jaari' jun tz'i' qas nik'ooneel nraajo' nrojtaqiij jani' ja ruwach'uleew. Ma xb'ij kan ta ruub'ii' chi re ruutee', xel eel chi roochooch k'in xb'e pa jun junal kotz'i'jak'ojlib'al k'o chuwach taq jaay. Nij ma xuuna' ta k'anajt xopon wa' k'in ma rojtaq ta nmeloj to, qas ruxiib'een chik rii'. Xmajtaj rukanoxiik rumal ruutee'.
- Tato'o' ja tz'i' chi rukanoxiik ja Xeep Riij. Ruk'iin jun ruuwi' aaq'a' tak'utu' ja b'eey nuuk'am eel. K'aari' tab'ana' chi re che'b'ooniil.

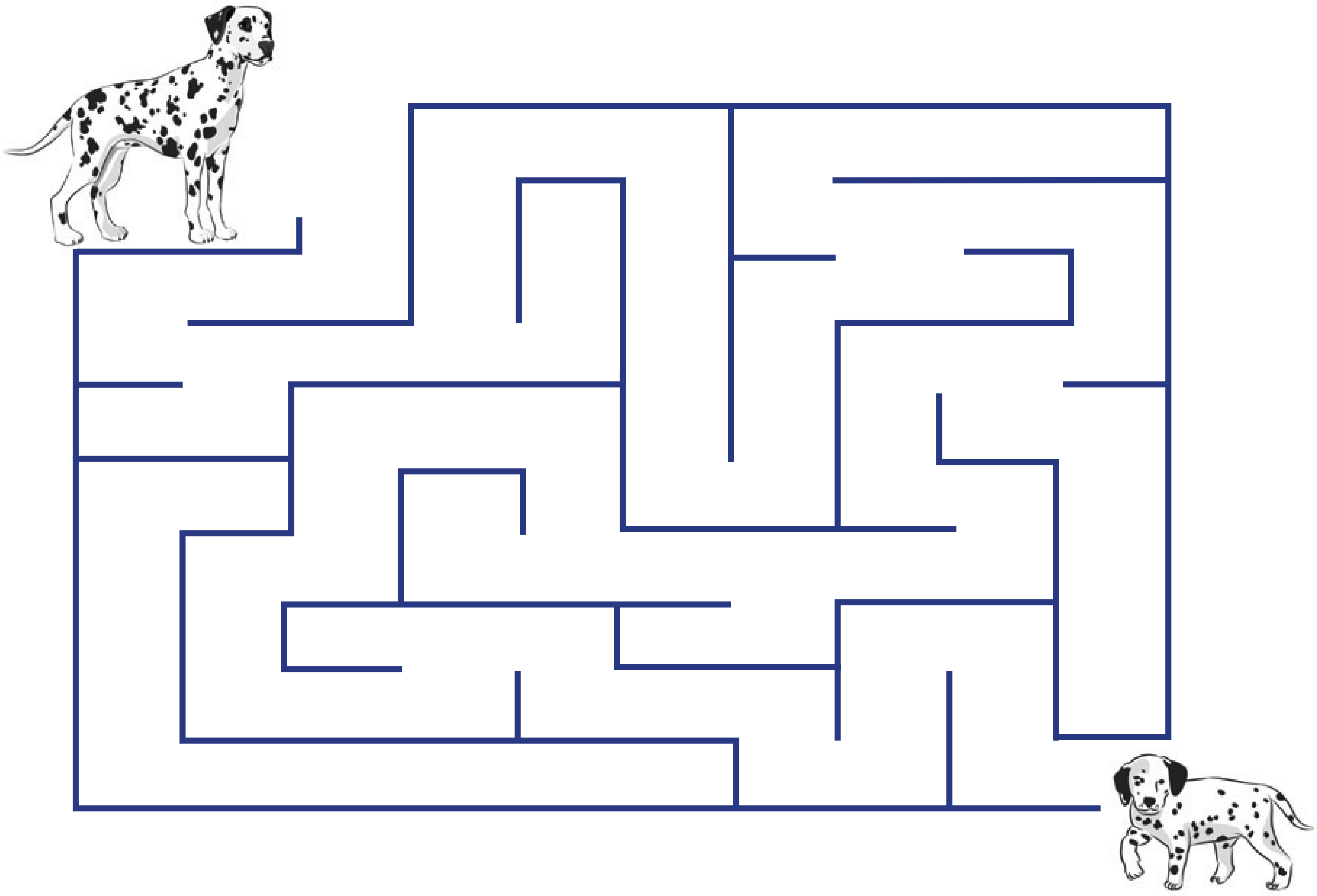

Tatz'ata' ja najb'ey achib'al chi re jun jun cholaaj. Tab'ij ruub'ii' k'in tawila' ja ruqulaal numajb'ej eel. K'aari', tab'ij ruub'ii' ja julee' achib'al chik k'in tatz'ajpij pa jun setesik ja ma juunaam ta ruqulaal nuumaj eel wa'.

¿Ja aaq ee tz'iil owi ee echa'jch'oj? ¿Naq chi re keeri' naach'ob'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja aaq ee ojtaqiin chi qas ee tz'iil rumaal chi qas nkib'alkatij kii' pa ch'ab'aq. Jaari' ma keeri' ta, ja aaq qas ee ch'ajch'oj. Je'ee qas nel keek'u'x chi re ja ya, chaqajaa' ma keewar chi paam ja k'o wi' tzilool. Ja aaq qas nkib'alkatij kii' pa ch'ab'aq toq qas maxko' k'atan nuub'an. Jaari' xuk'uk' nuub'an chi re kitz'uumaal.
Ja aaq utz nkeetz'at neq'ijloona. Tib'ij tziij k'aa ri' chi utz nekeetz'at ja winaqii'. Nekanooni k'in neki'kooti. Ee keeri' jani' taq tz'i' qas ki' keek'u'x toq naarotz kiij k'in ne'asananaaj. Qas nkeesa' kii' chuwach q'iij, ne'ejtz'aani k'in newa'i. Rumaal ari' nim k'ojlib'al nkaajo' k'in k'iy muul k'o koralachikop ee k'o wi' qas taq ko'koj.

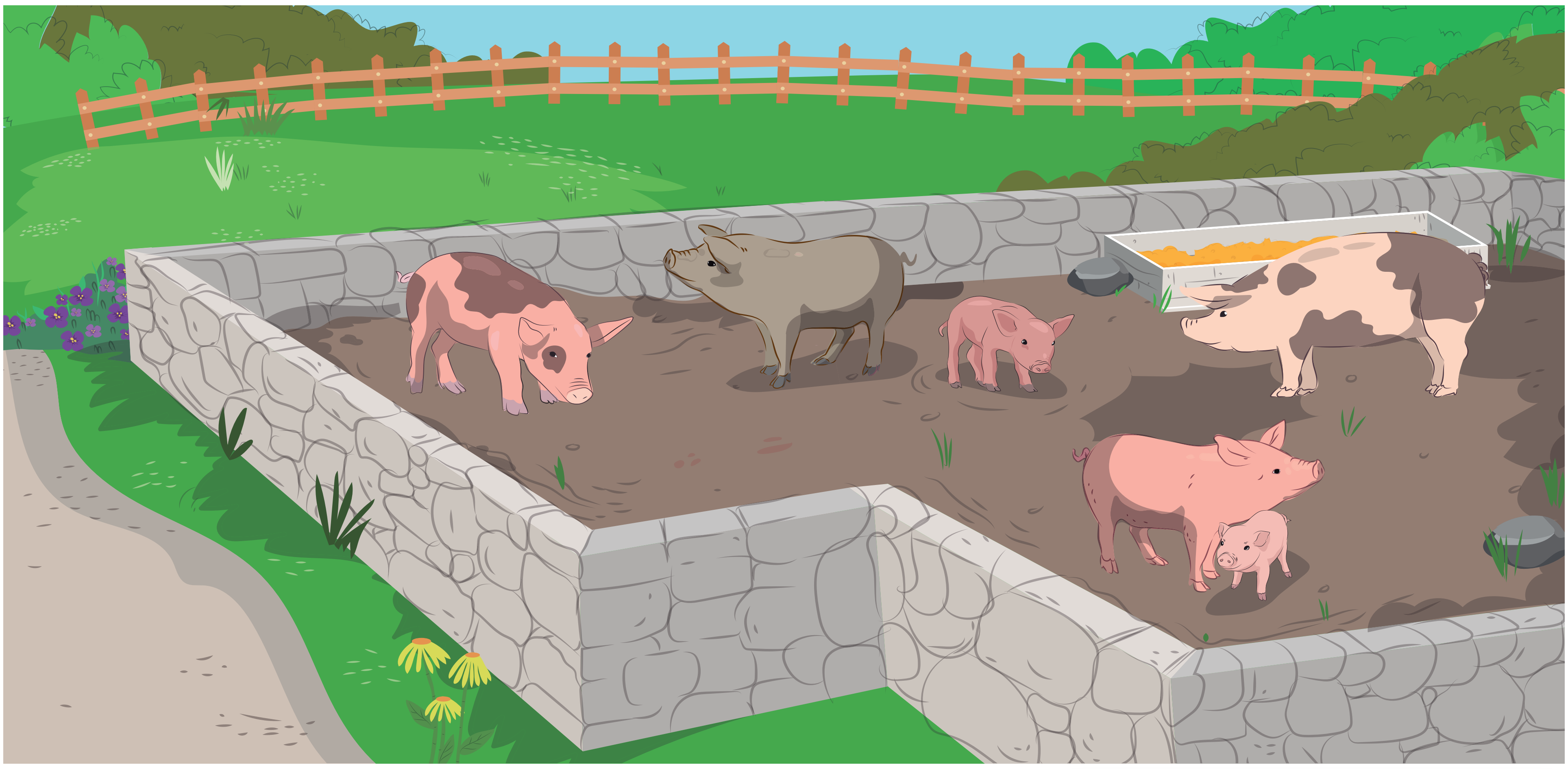

- Tacholo' naq awojtaq chi ke ja aaq: naq nkeeb'an, naq nkeetij, jani' kib'ajnib'aliil. Taka'muluuj ja keequl qas nkeeb'an.
- Tatz'ata' jar achib'al. ¿Jaru' aaq ee k'oola? ¿Jaru' ee nimaq k'in jaru' ee ko'koj? ¿Naq kika'yib'aliil ee k'iy na? Tach'ob'o': ¿Naq nkeena' naach'ob' atet ja aaq ee k'o pa taq nimaq k'ojlib'al? ¿Naq nkeena' ja wi ko'koj k'ojlib'al ee k'o wa' b'aar chi ri' ma k'o ta nkeesil wi' kii'?

Saamaaj rixin chi jaay...

Tatzijoj kuk'in amokaj alaxik naq xawojataqij chi kiij ja aaq. Tak'axaj chi ke naq chik julee' b'ii'aaj nb'i'x chi ke ja aaq.

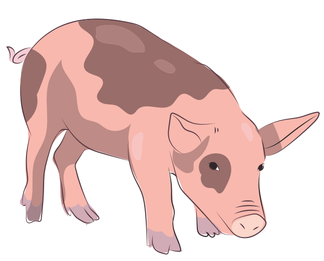

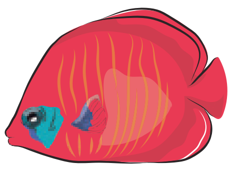

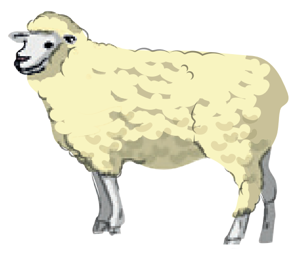

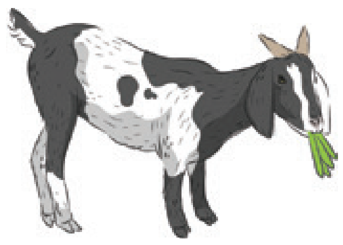

Tatz'ata' jar achib'al k'ol ajsik k'in tab'ij keeb'ii'. Naatz'at chi k'o tziij ko'la k'in julee' yuquyaq. Tab'ij chik jun muul ja jun jun tziij xar napaq'ij aaq'a' ruk'iin ja jun jun ruqulaal ruk'aan. Chi paam ja kajtz'uk' k'o chi ruuxee' jar achib'al, taq'omaaj jaru' ruqulaal ruk'aan. Ja wi toq xtab'iij ja tziij ka'i' muul napaq'ij aaq'a', ka'i' k'a kajtzuk' ari' naq'omaaj. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

¿Ee jani' ja k'isik'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja k'isik' jaari' chikopaa' netz'umaani. Q'aayiis nkitzuqb'ej kii'. Ee k'ooli ja k'a'nilaj taq k'isik', chaqajaa' ee k'ooli ja utz nek'eje' chuwach jaay, ja k'a'nilaj taq k'isik pa taq k'iche'laaj ee k'o wi', ja k'a julee' chik jaari ja chuwach jaay nek'ijy wi', ja k'isik rixin chuwach jaay nkeeya' saqatz'uum. Jaari' utz nqujmi k'in chaqajaa' jaari' nok saqatz'umariikiil.

Ja k'isik' jaari' chikopaa' qas nsak'sot keewach. Nekowiini nejote' pa ruuwi' taq tanatik, owi juyu', nekowiini nejote' pa ruuwi' taq naquun, rumaal ma cha ta juun nek'eje' wi'. Ronojeel nkaajo' nkeeb'an, nkejtaaj chi re kaqan ja kixajajb' ja winaqii'. Chaqajaa' k'o jan taq nekemuch ja xajajb'. Xa k'a rumaal ari' ch'u'jilaj taq k'isik' neche'xi.

Jar aachi'ii' qas ee nimaq chi keewach jar ixoqii', k'in qas maxko' nimaq kuk'a' jar aachi'ii'.

- Tatz'ata' ja ka'i' achib'al kixiin ja k'isik'. ¿Naq ee rixiin pa jaay? ¿Naq ee rixiin pa juyu'? ¿Naq chi re awojtaq?
- Tak'axaaj ja julee' nimatziij xtisik'iij jar awajtiij. Tatz'aqatisaaj chi re ja tziij rajawaxiik. Jun k'amab'al tziij: Ja k'isik' jaari'... ejtz'aneel.

Ja k'isik' nkeetij...	Ja k'isik' jaari'...

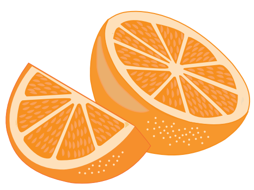

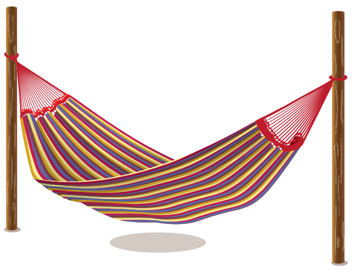

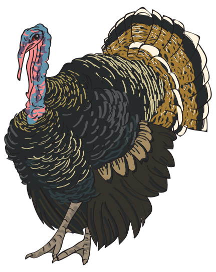

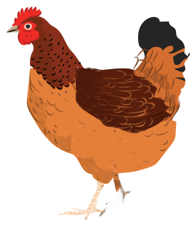

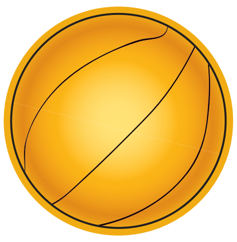

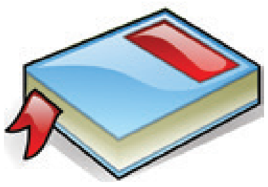

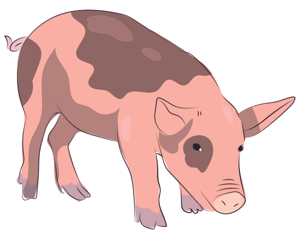

Taka'muluuj ja tziij k'isik'. Ja najb'eey ruuqul jaari' /k'/,/k'/,/k'/. Jaawa' ruuqul chaqajaa' ruk'aan pa ruk'isib'aal. Taka'muluuj ja tziij k'in naatz'at chi keeri'. Tatz'ata' ja tziij, ejqaal taka'muluuj k'iy muul ja ruub'ii'. Tasutiij ja ruk'an awa' qulaal. K'oola najb'eey k'in k'oola pa ruk'isib'aal.

¿Naq awojtaq chi re ja wajkax?

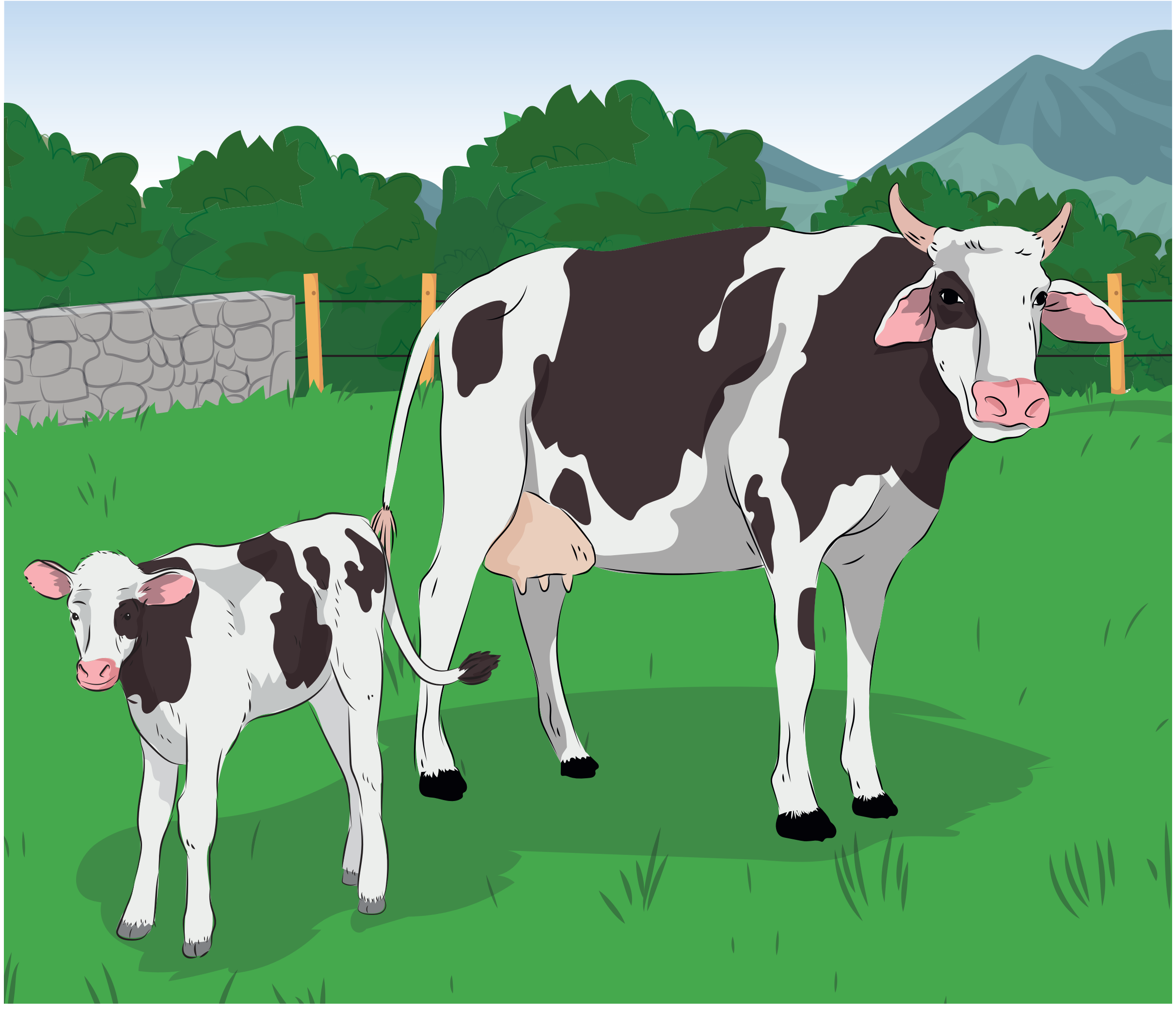

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar ixoq wajkax jaa ri' jun nim laj chikop k'in qas maxko' ruchojq'aaq'. Qas ee nimaq ja raqan. Ee k'o ka'i' rixk'aq qas ee nimaq, ee sakineelaa' neche'xi. Xa k'a rumaal ari' nekowiini neb'ijni chi ronojel taq b'eey k'in ma ti keesok kii'. Jaari' ja nok kixajajb'. K'o ka'i' nimaq taq kuk'a' nimaq ja kipalaj k'in qas nimaq pa keewach. Qas nimaq ja keejeey, k'in qas patzapik ja nuk'isb'eej.

Jar ixoq wajkax jaa ri' q'aayiis nkitzuqb'ej kii'. Qas maxko' newa'i' k'in qas pan ejqaal nkeeb'a' ja keewaay. Qas neb'a'b'ot chi riij ja keewaay.

Jar ixoq wajkaxii' tz'uumaaj nkeeya' chi ke ja taq kaal, k'o tz'uumaaj ruk'aan ja kixamaliil, chi ri' k'a netz'uman wi' ja taq kaal.

Aachi wajkax ruub'ii' ja ruk'ulaaj jar ixoq wajkax.

- ¿Naq xawojtaqij chi re ja wajkax? Tab'ij chi ke jar awachib'iil. Tab'ij jun nimatziij ruk'iin ja jun jun tziij ri': kayop, jeey, raal wajkax, tz'uum. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij: Ja raqan wajkax k'o rukayop.
- Ja ruwinaqarisaxiik cholon k'aslemaal qas ki'iil k'in qonojeel nojkowiini nqaab'an. Nawinaqarisaj jun cholon tziij b'aar nawoksaj wa' achib'al k'o chuwach ko'lawuuj. Tach'upiij, tatz'ata' k'in tach'ob'o' ja nb'anataj pa cholon tziij. Utz nawinaqarisaaj b'ii'aaj kixin chikopaa' k'in naamaj eel ja tz'ijb'aneem ruk'iin ja ko'latziij: Xuub'an jun muul pa jun koralachikop...
- Ja toq xtaak'is, utz nab'iij jar acholon tziij chi keewach awachib'iil.

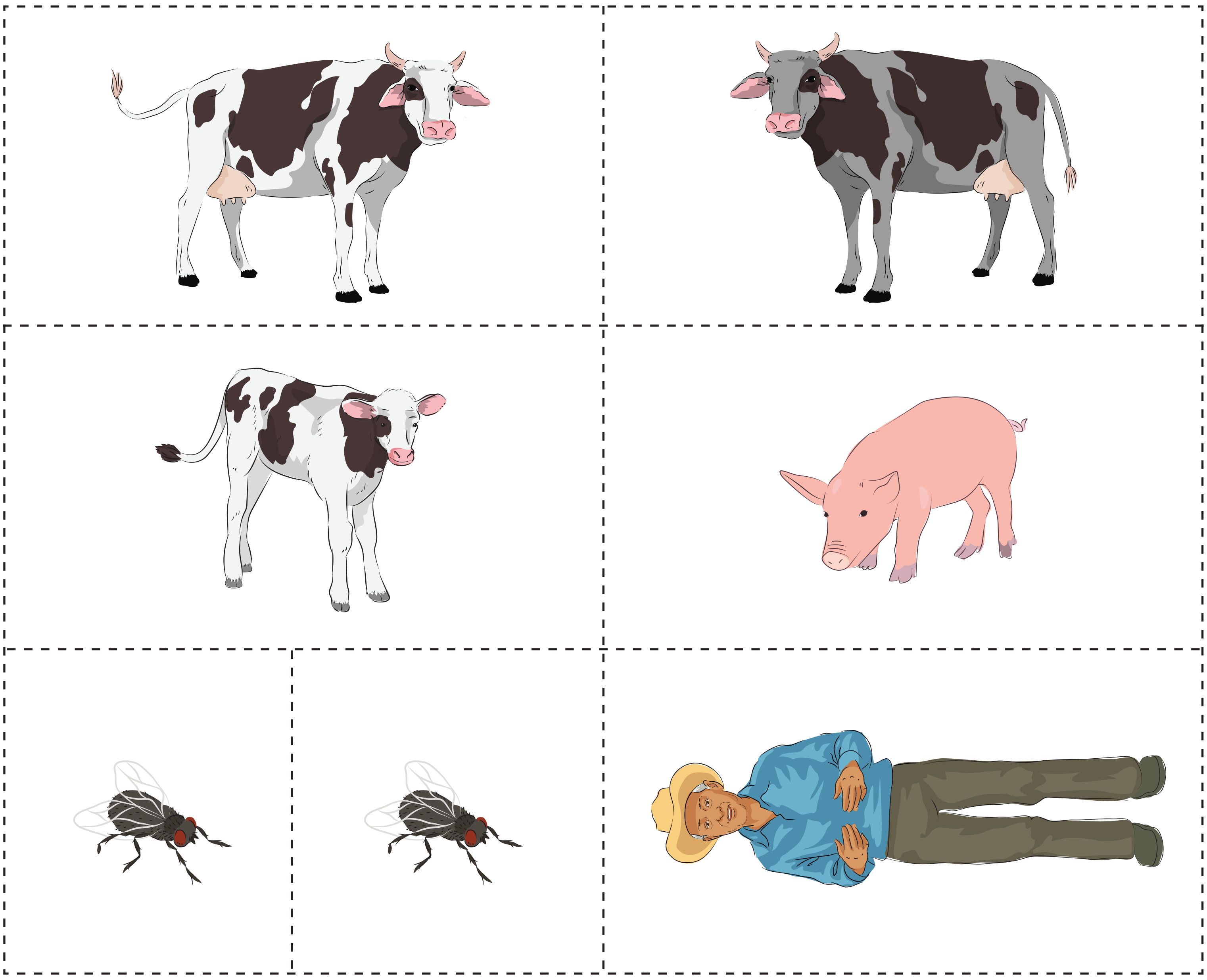

¡Kanon qulaal!

- Tatz'ata' jar achib'al k'in kow tab'ij ruub'ii'.
- K'iy muul tab'ij ruub'ii' chi jun jun achib'al, tatz'ata' ruqulaal nuumaj eel wa' k'in tab'iij jani'. Takanoj chik jun achib'al junaam ruuqul nuumaj eel wi' k'in tatunu' chi re jun jikajux. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij: wajkax, nuumaj eel ruk'in qulaal /www/ k'in wanan juunaam qulaal nuumaj wi'.

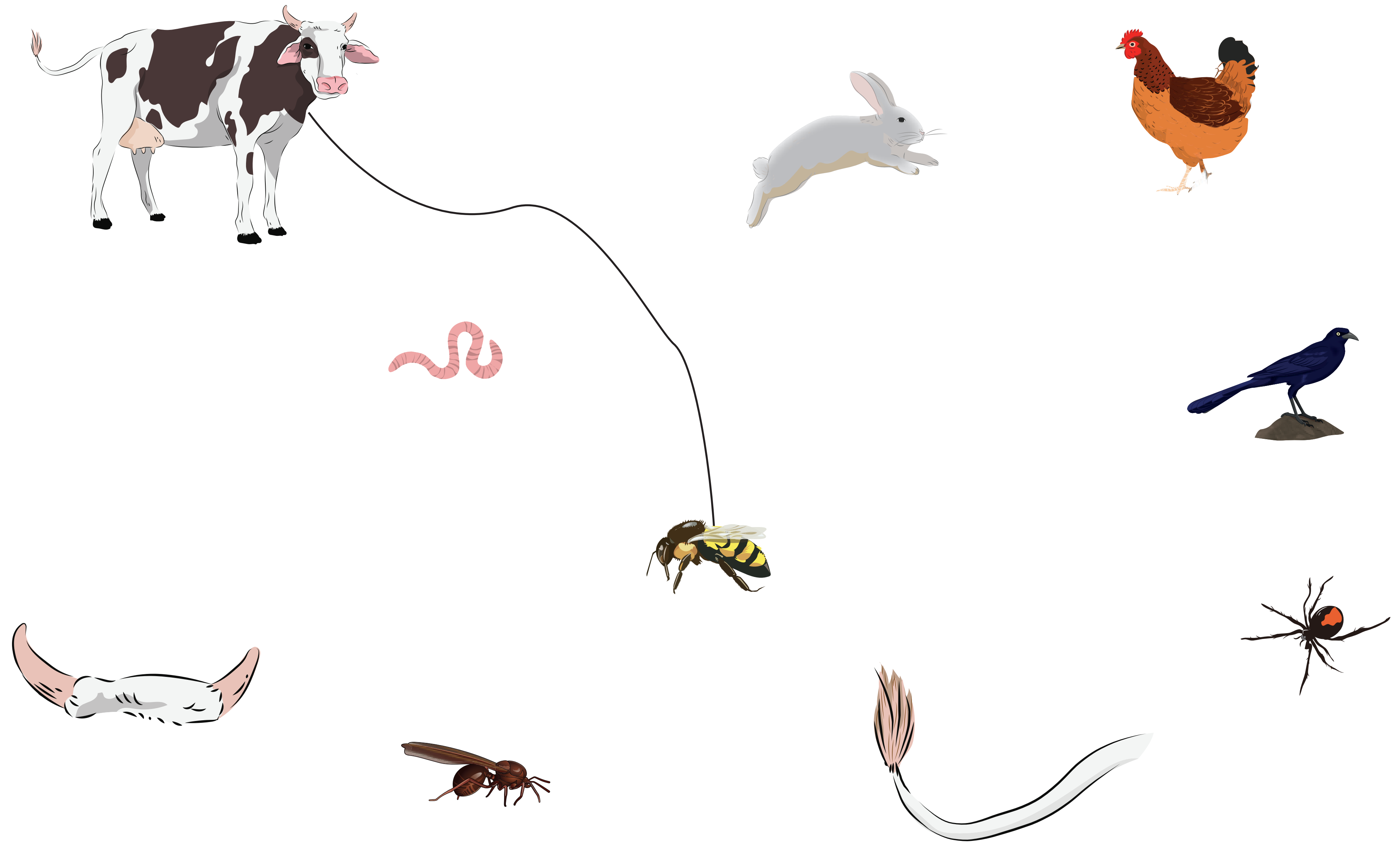

¡Qacholo' jun cholon tziij!

- Jaawa' cholon tziij ruub'ii' "Mama' Juan k'in ati't Elsa". Ja Ajtz'ijb' rixiin ja cholon tziij ri' ruub'ii' Marlene Grajeda.
- Tach'uupiij ja ko'lawuuj rixiin ja cholon tziij ri'. Taya'a' pa rucholaajiil ja nuumaj utz k'a naanuk' ja sik'iwuuj rixin cholon tziij. Jar awajtiij natruuto'.
- Tatz'ata' ja najb'eey ko'lawuuj: naq naach'ob' atet nuuchol ja cholon tziij ri'? Tak'aaxaaj chi utz.
- Toq xtisik'itaj awumaal tak'ulub'a': ¿Naq ruub'ii' ja k'isik'? ¿Naq k'oyineem xuub'an jar ati't Elsa chi re ja mama' Juan? ¿Naq xb'anataji pa ruk'isib'aal ja cholon tziij? Tacholo' ja cholon tziij ruk'iin atzijob'al, tab'iij naq nb'anataji pa jun jun ko'lawuuj.

"Mama' Juan k'in ati't Elsa"

Ajtz'ijb': Marlene Grajeda de Paz

Mama' Juan k'in ati't Elsa pa jun ti ko'lilaj jaay ee k'o qaaj wi', xar waari' qas nim ja ruuwach koochooch. Qas maxko' taq chikop ee k'o kuk'iin, jani' chi ke: paatux, tee'eej taq ak', tz'i', mix, k'in taq k'isik'. Ja ti k'isik' Lula jaa ri' ja qas nya' ruuq'iij kumaal jar ati't mama', rumaal chi qas ti ch'uuch'uj k'in qas ti nimaaneel, ja mama' Juan jaa ri' ti k'a'n jutz'iit. Jar ati't Elsa jaa ri' qas ejtz'aaneel.

1

Lula jaa ri' jun ti k'isik' qas nim ruuq'iij, pa ruuwi' ruuch'ajt jar ati't Elsa nwar wi', qas ntz'ub'ax ruuchii' rumaal ja mama' Juan, qas xuxib'ej rii' k'in xuuk'aq to rii' pa ruuwi' ch'ajt k'in xuumaj rub'iixiik. "¡meee... meee!".

Ja mama' Juan xuxib'ej rii' k'in xuk'aqla' to rii'. Jar ati't Elsa ajninaq xok ook pa jaay k'in qas maxko' jun tze'b' nuub'an. K'aari' ja mama' Juan xuumaj tze'b', k'in ee ka'i' qas maxko' xkiq'ayisaj kii' chi tze'b'.

3

K'aari' xok pa ch'ajt ja Lula k'in jar ee ka'i' ati't mama' xeewar pa rixkin. K'in qas xeki'kooti chi ee oxi'.

4

Ja k'a jun q'iij chik jar ati't Elsa xraajo' xuub'an jun ejtz'aaneem ruk'iin ja rachajiil Ramaaj chik rixin waraam. Ja mama' Juan xuutz'at jun b'uqaaj kuchuli ja raqan k'in ruuwi'. Xuuch'ob' qaaj _Ja rixqaayiil warinaq, ninwar na ruk'iin ntz'ub'aj ti ruuchii' k'in qas nq'ajteej? –xpune' ook ruk'iin k'in keeri' xuub'an ja kani' xuuch'ob'. –xar waari' ¿La awojtaq k'a naq xb'antaji?

2

¡Qejtz'ab'eej ruqulaal taq tz'ijb' rachib'iil taq tziij!

Tatz'ata' ja ko'lawuuj. Tab'ij ruub'ii' chi jun jun chikop. Ja wi ma awojtaq ta ruub'ii' juun, tak'axaj chi re awajtiij. Chi riij ja wuuj ri', nawijli ja rub'eyaal saamaaj nuuya' jar awajtiij, utz k'a natejtz'aana ruk'in ruqulaal ja tziij. ¡Qas ki'iil!

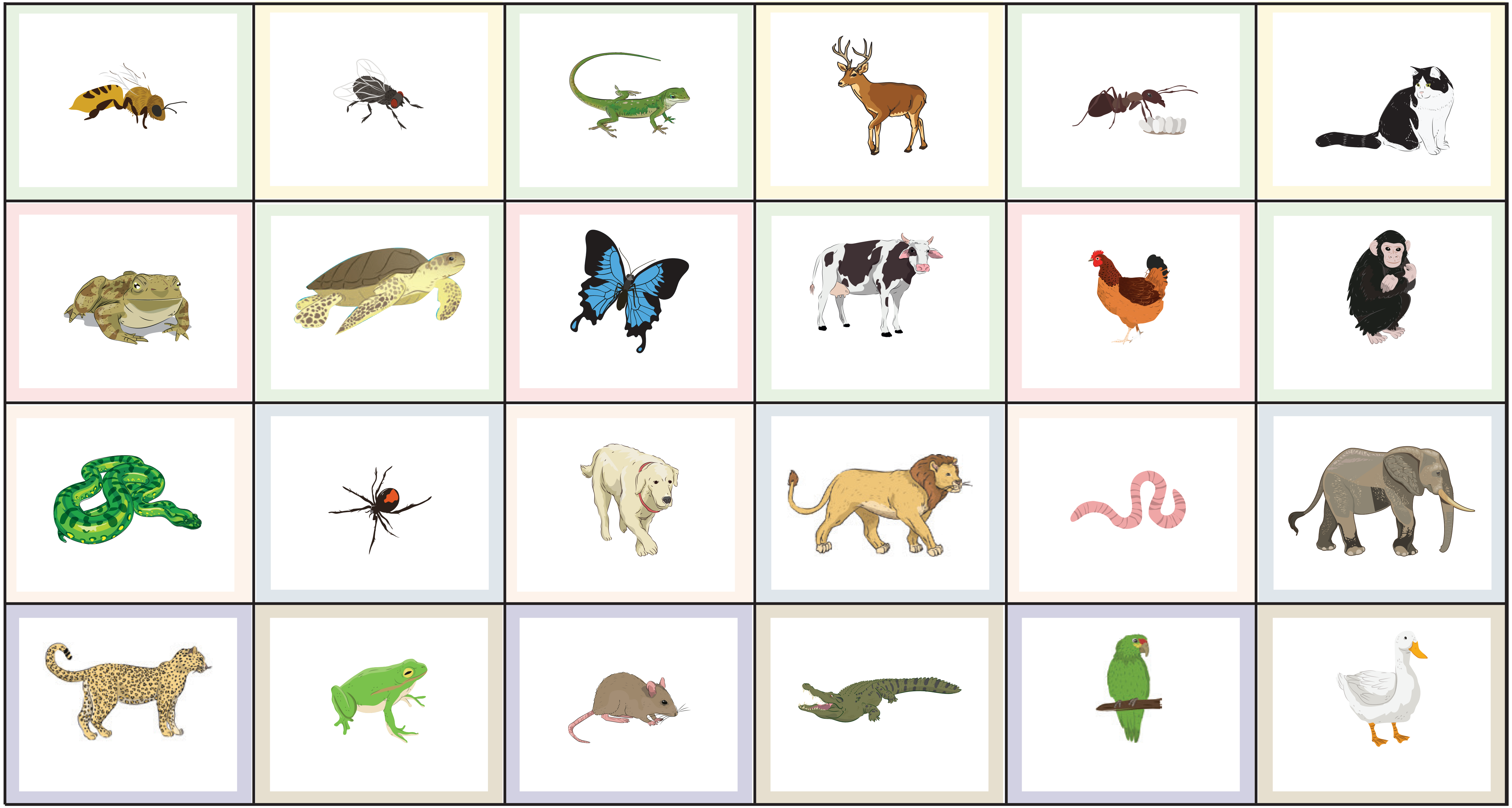

¡Qojejtz'aani ruk'iin ja qulaal k'in tziij!

- **Najb'ey qulaal**
  Nqakanoj kachib'al chikop ja keeb'ii' juunaam nuumaj eel wa' ruqulaal ruub'ii' /k/,/k/,/k/. Qatz'ata' na jun k'amab'al tziij: keej k'in kumatz. Kaamiik tekanoj ixix ¿naq chikopaa' xewijli? Ke'awila' chik julee' chikop ja nkeemaj eel ruk'iin: /a,a,a/; /www/; /jjj/; /sss/, /i,i,i/; /p/,/p/,/p/; /k'/,/k'/,/k'/.

- **K'isib'al qulaal**
  Neqakanoj chikopaa' ja juunaam qulaal nk'isib'ej wi' keeb'ii'. ¿Naq xe'awijli? Tawila' achib'al ja nuuk'is ruqulaal ruk'iin ja tz'ijb' /xxx/. Taka'muluuj jaawa' ruqulaal. ¿Naq achib'al xawijli? Kaamiik, tawila' achib'al ja nuuk'is ruub'ii' ruk'iin jaawa' ruqulaal: /nnn/; /k/,/k/,/k/; /yyy/.

- **Ko'koj k'in yuquyaq tziij**
  Tatz'ata' jar achib'al. Takanoj juun ja ko'l raqan k'in juun yuquyik. Qatz'ata' jun k'amab'al tziij: am jaari' jun ko'la tziij. Ixpujtzin jaari' jun yuquyik tziij. Tasamajij k'ulaaj tziij ko'koj k'in yuquyaq.

- **Kiqulaal kixin chikopaa'.**
  Ke'acha'a oxi' chikopaa' k'in taka'muluj keequl. Jun k'amab'al tziij, ja mix nuub'an: miyaaw, miyaaw, miyaaw. Katq'a'x chi keewach awachib'iil k'in tak'utu' chi keewach ja keequl nkeeb'an ja chikopaa' xaacha'. Utz pa k'ulaaj naab'an jaawa' tz'aneem.

- **Jachoneem kixiin ja tziij**
  Ke'acha'a' jo'oo' chikopaa' k'in taka'muluj keeb'ii' naaya' xaak ruk'iin, k'aari' naak'aq aawii' k'in pa ruk'isib'aal, napaq'ij aaq'a'.

- **Q'ijin tziij**
  Qojejtz'a'n chi re ch'ob'on tziij. Tak'axaaj chi utz ja nuub'an jun chikop, ja wi k'a awojtaq ruuwach kow tab'ij ruub'ii' ja chikop.

  - ✓ Jaari' jun saqakoj rixin pa k'ichee'laaj, k'in k'o taq jikajux ruk'aan ja ruxamaliil.
  - ✓ Pa riij nuuk'ol wi' rii' k'in nmu'x pa ya'.
  - ✓ Qas ee taq no'y, nkeeya' kaab' k'in natkeeti' ja wi ne'aanaq.
  - ✓ Pa julajaay ee k'o wi', nekeetij juut k'in jani' jun q'ab'aaj ja ruxamaliil.
  - ✓ K'o kisimaal, k'o keexiik' k'in pa ruuwi' taq chee' nek'eje' wi'.
  - ✓ Ee kach'aalaal ja b'ajlamchikop, pa taq jaay nek'eje' wi' k'in nekeetij ch'ooyaa'

- **Qab'iij ¿Jani'?**
  Ke'acha'a' oxi' chikopaa' chuwach ja repewuuj k'in tab'iij naq awojtaq chi ke. Jun k'amab'al tziij: ja juut ee k'o chuuxee' uleew.

- **Ruka'muluxiik siloj ri'iil kixiin ja chikopaa'.**
  Ke'acha'a' oxi' chikopaa' jar ee k'o chuwach repewuuj k'in tasila' awii' jani' nkeeb'an ja chikopaa'.

¡Qejtz'ab'eej ja k'asojanaa'ooj!

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja tz'aaneem rixin k'oloj naa'ooj jaari' jun tz'aneem natruuto' chi rusamajixiik jar anaa'ooj, nub'ij tziij chi natruuto' chi rumelojisaxiik anaa'ooj.

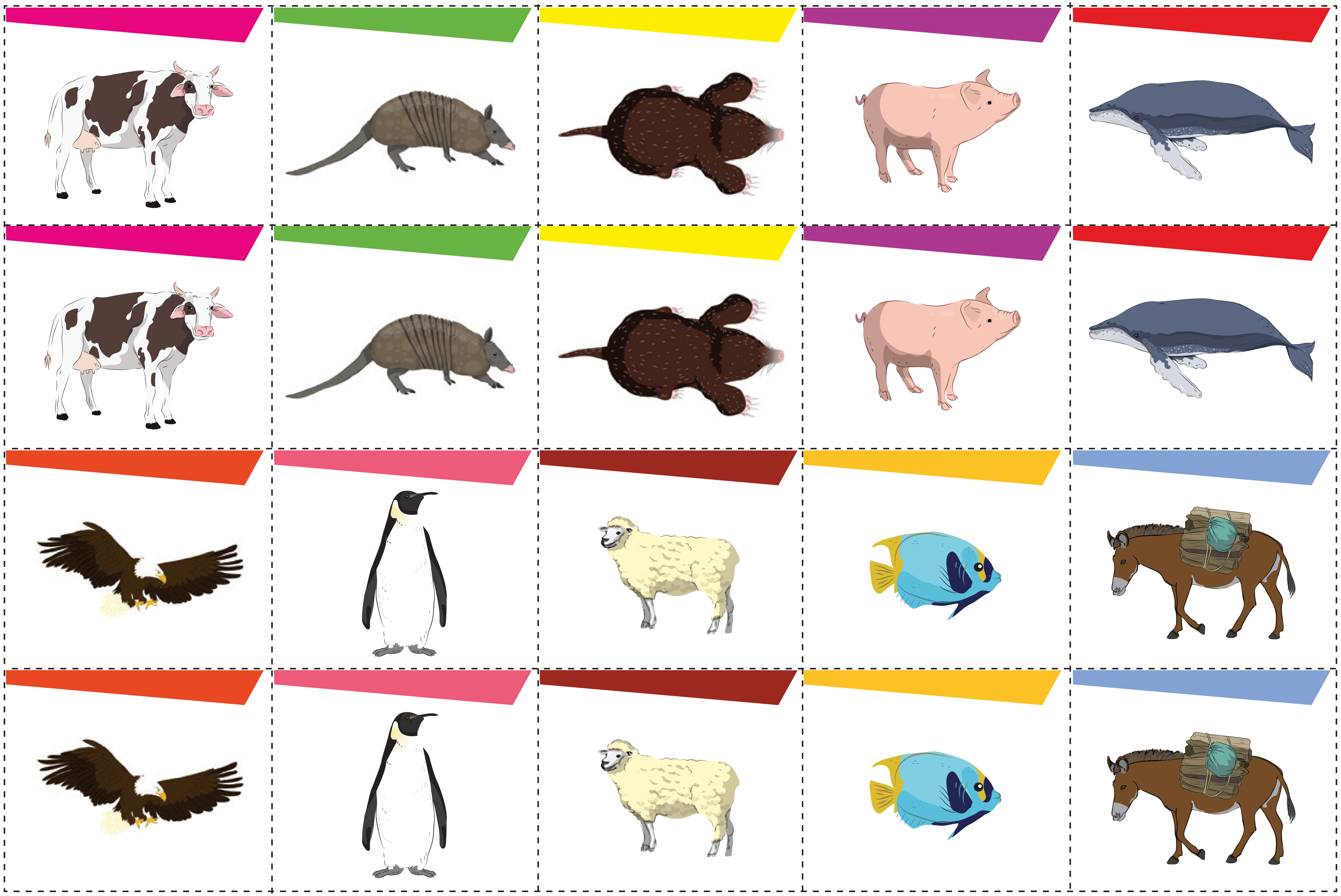

Saamaaj rixiin chi jaay...

Katejtz'an kuk'iin jar awach'aalaal, k'in taq awachib'iil. ¡Jaa wa' jun ejtz'aaneem ri' qas natki'kot ruk'iin! Tak'olo' k'a ja taq aperawuuj chi utz natejtz'at ruk'iin chi k'iylaj muul.

- Chi utz natkowiini natejtz'aani rajawaxiik chi pa ka'ka' owi pan ox ox, pa kajkaj natejtz'aani. Jaa wa' jun ejtz'aaneem ri' qas rajawaxiik nulqaaj chi aawe ja b'aar k'o wi' ja ruk'uulaaj chi jun junaal.
- Tach'uupiij ja taq perawuuj. Takicha' k'in ke'ajupub'a' pa ruuwi' ja ch'ajtaal. Ja wi najb'eey naachap, ka'i' ja taq perawuuj nasik', ja wi' juunaam chi ka'i' naak'ol k'aari', ja k'a ma juunaam ta, tajupub'a' kaan chik jutiij. Keeri' nuub'an jar awachb'iil ja natejtz'an wi'. Keeri' k'a nk'isb'exi jar ejtz'aaneem, ja nchakomaji ja k'iy taq perawuuj nk'eje' ruk'iin.

Ja nutinaamit

Jaa wa' nimawuuj ri' rixiin:

Pegar aquí

¿Naq qojtaq chik?

- Tatz'ata' ja nimawuuj k'o rachib'al jun tinaamit chuwach. ¿La utz naatz'at jaawa' tinaamit? ¿Naq chi re?
- Pa mookaaj, tetziijooj nojelaal ja neetz'at. Ja wi k'ooli ma ewojtaq ta ruuwach chi paam jar achib'al, tek'axaj chi re jar ewajtiij. K'a ja K'aari' chi jun junal neecha' jun k'ojlib'al chipam ja tinaamit, ja k'o chuwach ja nimawuuj k'a ja k'aari nuuchol naq ja rotaq chi re.
- Techolo' pan emookaaj ja wi ewojtaq chik julee' tinaamit k'in naq chi re ixpetinaq chi ri'.

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja winaqii' pa mookaaj ee k'ooli, ma keeyon ta. Rajawaxiik chi ke nkeek'am k'in nkiq'ila' kii' kuk'iin chik julee' winaqii'. Chaqajaa', nk'aatzin to'ooneem kixin julee' winaqii' chik chi ke.

Jun tinaamit jaari' jun mookaj winaqii' ruk'amoon keewach pa jun k'ojlib'al, kik'uxaliil, kib'anikiil k'in rub'eeyaal kik'asleemaal. Chaqajaa', juunaan tzijob'al nkitzijooj.

Qonojeel ja winaqii' rajawaxiik nqachajiij ja qatinaamit. Nqak'amb'ej tziij, ruchajixiik raqan ya', ruya'iik ja q'ayiis pa ruk'ojlib'aal, josq'in k'icheelaaj, rutijkiik taq chee'.

K'o tinaamit k'in ruuq'a' tinaamit. Ja pa ruuq'a' tinaamit ee k'o winaqii' chi paam k'anat ee k'o wi', jaari' taq taq kookoj tinaamit. Ja tinaamit jaari' ee k'o winaqii' chi paam pa ruuq'a' ruxamaliil.

Ja pa taq tinaamit ee k'o winaqii' neto'ooni chi ruchomixiik naquun k'in saamaaj nimarsaaj ja tinaamit. Jaawa' winaqii' nb'i'x chi ke k'amol taq b'eey. Ja kijqale'm maxko' rajawaxiik, rumaal chi nkeeto' ja kitinaamit utz k'a qas jab'el natk'eje' chi paam.

Ja k'asleemaal pa tinaamit qas k'iy naq'axaj ruk'iin: natb'e pa k'ayib'al, natki'kot pa nimaq'iij, ja b'iix k'in k'uluj q'iij nb'ani. Chaqajaa', naato' aawii' toq k'o ruk'ayewaal.

¡Qonojeel ojruxamaiil ja jun tinaamit!

Tatz'ata' ja nimawuuj k'in tak'ulub'a':

- ¿Naq junaam wi' ja jun tinaamit k'o chuwach achib'al ruk'iin jar atinaamit? ¿Naq ma junaam ta wi'?
- ¿La atk'o pa jun tinaamit owi ruuq'a' tinaamit?
- ¿Naq k'olib'al rixin achib'al tinaamit neruuto' winaqii', nub'ij tziij k'ooli chi kitoo'iik ja winaqii'?

Temolo' eewii' pa jun mookaaj kuk'iin eewachib'iil k'in teetzijooj:

- ¿Naq rajawaxiik nqaab'an utz k'a nqachajiij ja qatinaamit?
- ¿Naq utz naatz'at naab'an ja toq xkatraji'xi utz k'a ne'aato' ja winaqii' rixin aatinaamit?
- Tacha'a' juun chi ke jar achib'al k'o chuwach nimawuuj, xa naq ta k'in tab'ij jun nimatziij ruk'iin. k'amab'al tziij: Ja pa tinaamit maxko' k'iy juyu' k'ooli.

Ja rutz'ijb'awuuj Ixtz'unun

Ajtz'ijb': Miguel Angel Oxlaj Cúmez

Ixtz'unun jaari' jun ka'yineel ixtan. Ja toq nb'e pa k'ayib'al, neruutz'at ja winaqii' nek'ayiini, neloq'ooni k'in nojelal k'aayiij. Ja pan ajtijaal qas tiya' aawach naq ja nb'anataji. Ja toq k'o jun k'uluj q'iij pa tinaamit, qas nerutz'ata' chi utz. Ja toq maxko' nim jun naquun nb'anataj pa jaay, ntz'ijb'aaj toq nb'anataji. Toq ari', ruwawaan rii' chi riij jun ooj k'o chi riij jaay, nuub'an richib'el jun achinaq qas ruk'asoon ruuk'u'x , nq'omaj pan awatal. K'aj k'aari', nuuk'ol ja rutz'ijb'awuuj pa jun k'ojlib'al xa ruyoon arjaa' ojtaqinaq.

Ja nimaq'iij rixin rutinaamit nqajb'eej ja ramaaj nuumaj wi' ruqaajik jab'. Kaamiik, ja nimaq'iij jaari' qas utz rutz'atoon. Rumaal ari' chi paam ja rutz'ijb'awuuj ruk'oloon k'iy achib'al rixin nimaq'iij.

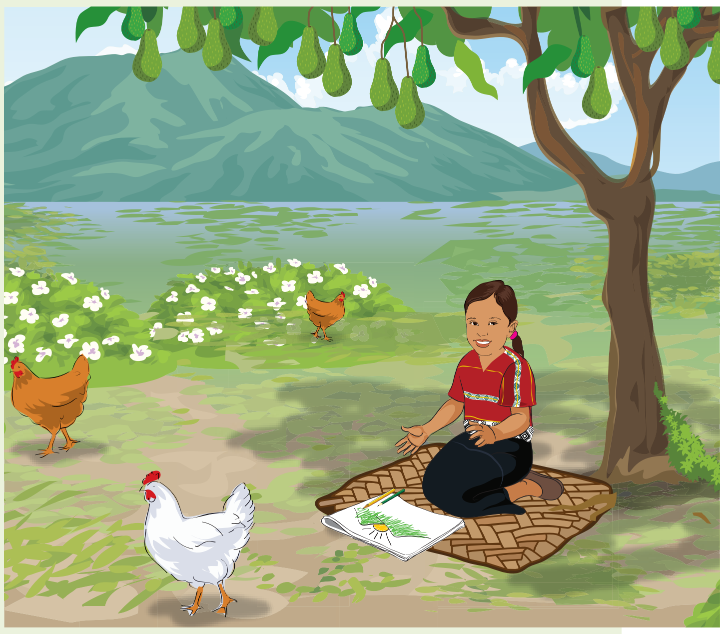

Jaawa' juunaa', toq maja'n ti b'e pa nimaq'iij, xk'eje' chi paam ja k'uluj q'iij rixin ija'tz. Jar Ixtz'unun k'ask'o' xuutz'at ja xb'anataji. Qas xuuch'ob' chi utz k'in xulqa'j chi re chi ma k'o ta achib'al rub'anoon rixiin ari' nimaq'iij pa rutz'ijb'awuuj. Rumaal k'a ari', ja toq xkeek'is saamaaj ja rati't rumama' k'in xkitz'uub'aaj jar uleew, jar Ixtz'unun xel eel ajninaq. Xb'e chi rukanoxiik jar awatal rutz'ijb'awuuj utz k'a nq'oomaaj ja qas utz xuutz'at.

1. Tatzijoj kuk'iin awachib'iil ja waari':
   - ¿Naq qas utz xaak'aaxaj chi re ja cholon tziij? ¿Naq chi re?
   - ¿Naq k'a qas nq'omaj chuwach rutz'ijb'awuuj jar Ixtz'unun?
   - ¿Nawaajo k'aari' nk'eje' jun awatal atz'ijb'awuuj naab'an achib'al chuwach? ¿Naq naq'omaj k'aari chuwach?

2. Tatz'ata' ja julee' achib'al ri'. K'iy muul tab'ij ruub'ii' chi jun junal, naaya' jun paq'oj q'ab'aaj chi jun jun qulajatziij nab'iij. K'aari', tab'iij naq ruqulaal ja tz'ijb' nuumaj eel wi'.

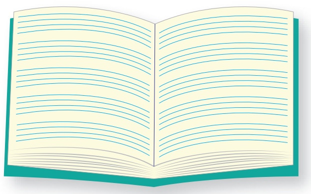

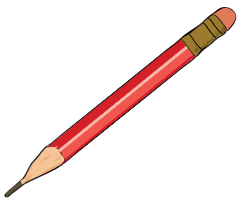

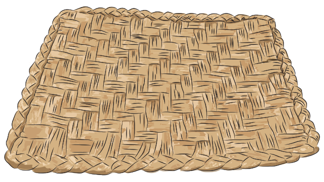

¿Naq ruub'ii' ja tinaamit atk'o wi'?

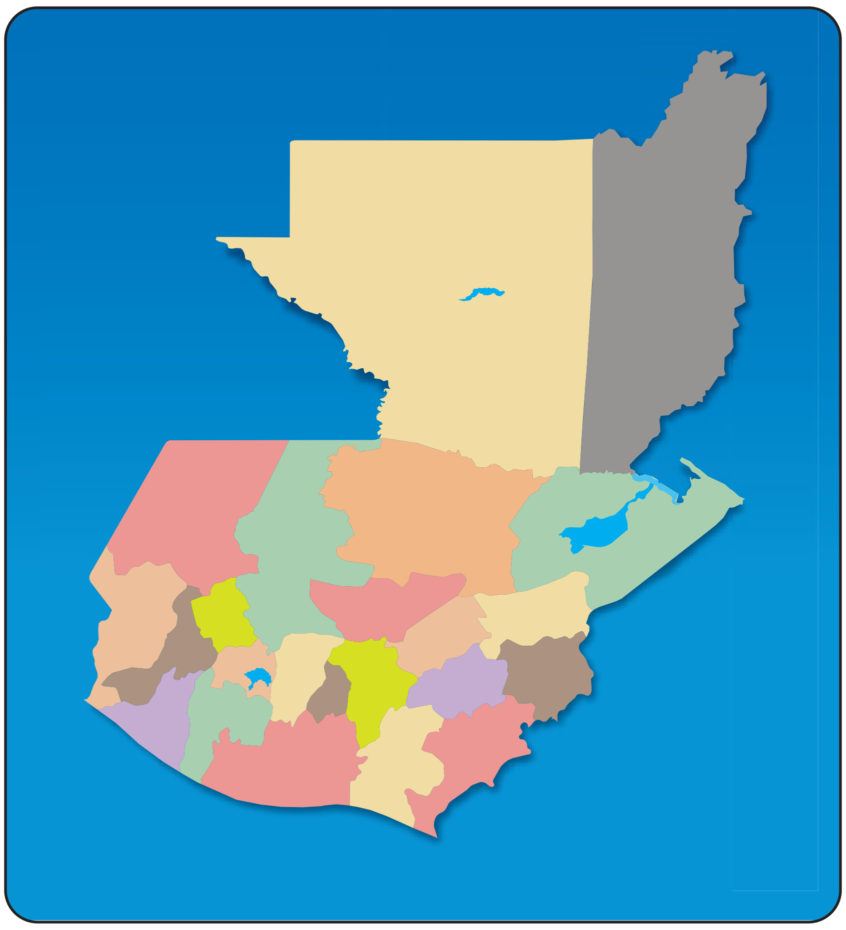

Utz k'aara k'iy ja nqojtaqiij...

Ja ruleewaal ja qatinaamit Iximuleew, k'iy nimatinaamit rujachoon wi rii'. Ja nimatinaamit k'iy chik taq tinaamit k'o chi paam. Konojeel ja taq tinaamit ojk'o wi' k'o pa ruuq'a' jun tinaamit k'in jun nimatinaamit.

Ja tinaamit jani' winaqii', k'o jun keeb'ii' nk'utu' kixiin k'in nek'axo chik chi keewach julee'. Ja keeb'ii' tinaamit ruk'oloon jun cholon k'asleemaal. Nuuk'am rii' ruk'iin rub'ajnikiil jun k'ojlib'al, maq'enaal owi teewuul, chee', owi ruuwach chee' nya'taj chi ri'. Chaqajaa', ruk'in ruub'ii' tiyoxaa' owi ruuka'b' b'ii'aaj.

Cha qa mayaj ak'axaan b'ii'aaj kixin tinaamit jani': Ja suutz', Chi Kojol Raqan Ya', Pa Ooj, Pa K'ewex, Aa Luis, Aa Peres. Ee k'o tinaamit pa mayab' tzijob'al k'o wi' keeb'ii', nqak'amb'ej tziij: Tz'ikin Jaay k'o pa mayab' tzijob'al Tz'utujil.

- Tatz'ata' jar achib'al, jaari' rejtaliil xoraal rixin Iximuleew. K'o rachib'al chi paam konojeel ja
- Nimatinaamit rixin Iximuleew. ¿Awojtaq ruub'ii' jar animatinaamit b'aar k'o wi' jar atinaamit? Ruk'in ruto'ooneem jar awajtiij, takaanoj ja nimatinaamit b'aar atk'o wi' k'in taq'omaj chi re jun X. K'a ja K'aari', takaanooj jar oxi' nimaq taq chooy k'o chi paam jar Iximuleew.
- Temolo' eewii' ix oxi' kuk'iin awachib'iil k'in tetziijooj: ¿Naq chi re neech'ob' jaari' ruub'ii' jar etinaamit? ¿Jani' jar etinaamit? ¿Naq utz neetz'at chi re jar etinaamit? ¿Naq chik julee' ruub'ii' tinaamit ewojtaq?
- Tach'uupiij ja ko'lawuuj. Ejqaal tab'iij ruub'ii' chi jun jun achib'al. ¿Naq ruqulaal numajb'ej eel? ¿Naq tziij juunaam wi' numajb'ej eel? Ja pa saqakajtzuk', tab'ana' jun achib'al rixin atinaamit k'in tanak'ab'a' ja ko'lawuuj b'aar naach'ob' nb'e wi'.

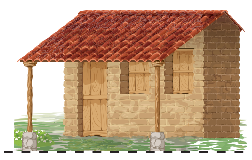

¿Naq ee k'o pan atinaamit?

Utz k'aara k'iy ja nqojtaqiij...

Ja pa taq tinaamit utz nek'eje' winaqii' k'iy kib'ajnik. Ja pan Iximuleew ee k'ooli rixin mayab' b'ajnikiil, Garífuna, Xinka k'in Kaxlanii'. Ja pa taq tinaamit chaqajaa' utz nek'eje' ulaa' winaqii', nb'ij tziij winaqii' rixin chik julee' tinaamit.

Chi jun jun b'ajnib'aliil k'o rutzijob'al, jab'eliil saamaaj, ruukeem, riikiil, tziyaq k'in yuqub'al ruuk'u'x ruk'iin Ajaaw. Ja qab'ajnikiil jaari' nojruuk'ut ojjani' k'in nuub'an chi qe chi qas k'o wi' taq rub'eyal qak'asleemaal chi jun junal.

Ja mayab' b'ajnikiil ee k'iy mokaaj winaqii' ee k'o chi paam, nqak'amb'ej tziij: K'iche', Kaqchikel, Tz'utujil, Q'eqchi', Mam, Q'anjob'al, Ixil.

¡Rajawaxiik nqanimarisaj ruuwach ruuq'iij ja qab'ajnikiil!

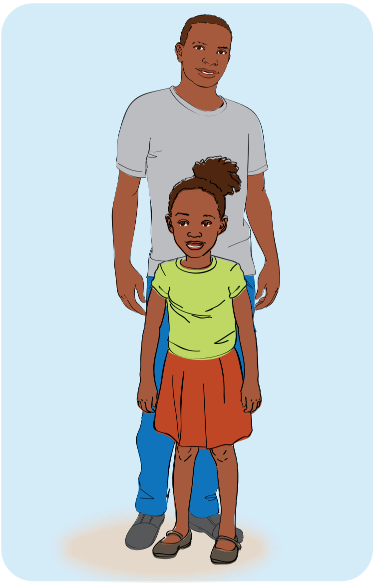

- Tatz'ata' jar achib'al, k'iy keewach b'ajnikiil: Maya, Garífuna, Xinka k'in Kaxlaanii'. Tak'ulub'a': ¿Naq ee junaam wi' ja winaqii'? ¿Naq ki jolon wi' kii'? ¿Naq jar ab'ajnikiil? ¿Naq chi mokaj mayab' winaq atk'o wa'? ¿Naq jar atzijob'al? ¿Awojtaq keewach julee' winaqii' chik rixin julee' b'ajnikiil? ¿Naq chi re awojtaq keewach?
- Takaanooj ja b'eey nuuk'am eel jun jun ak'aal utz k'a nerila' ja rumokaj alaxik. Najb'eey tab'ana' chi re aaq'a' k'aari' chi re jun chee'ka'yib'aliil. Juwi' b'ooniil takokjo chi re jun jun b'eey.

¿Naq nkeeb'an ja winaqii' ee rixin atinaamit?

Utz k'aara k'iy ja nqojtaqiij...

Chi jun jun winaq pa tinaamit k'o jun rajawaxiik rijqale'm. Ruk'iin ja rusaamaaj nkeeto' kii' k'in chaqajaa' ja kitinaamit. Rumaal ari', jar ati't mama' qas nimaq xkeena' toq ee sak'aaj k'in ajsmajeelaa' ja kalk'uwaal. Qas ki'iil nkeena' ekik'ijtisiin to.

Ja pa tinaamit ja winaqii' k'iy saamaaj nkeeb'an. Ee k'ooli ajchanob'al, iyoomaa', weqol b'aaq, ajkeemaa', ajb'iix, ajtiijaa', b'anol jaay, b'anol achib'al, q'omaneelaa', chapol ch'uu', q'etol tziij.

Konojeel ja winaqii' nojalax ruk'iin jun chojq'aaq'iil k'in tob'aliil. Jaari' jun sak'ajeem quk'aan rixiin ja qasaamaaj, neqaato' chik ja julee' winaqii'.

- Tatz'ata' jar achib'al: Tacholo' ja naatz'at. ¿Awojtaq jun weqol b'aaq aachi owi ixoq? ¿Naq saamaaj nkeeb'an ja winaqii' pan atinaamit? ¿Naq nesamaj wi' ja winaqii' rixin amokaj alaxik? ¿Toq xkatok nim naq samaaj nawaajo' nab'aan? ¿Naq chi re'?
- Taka'muluuj k'iy muul ja tziij tinaamit. Tak'aaxaaj chi utz ja najb'eey ruqulaal. ¿Naq chi ke? Ja ruqulaal jaari' /ttt/. K'o chik julee' tziij keewa' ruqulaal chaqajaa', tak'axaaj: te'eej, k'atan, tatixeel, ati't.
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikom. Tatz'ajpij pa jun setesik ja ruk'aan ruqulaal /ttt/ xa b'aar ta chi re ja tziij.

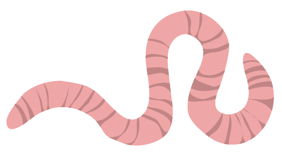

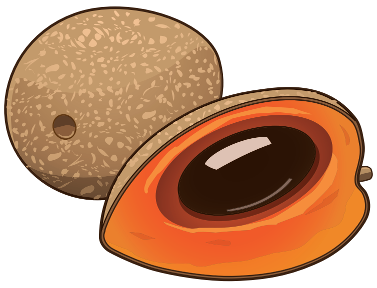

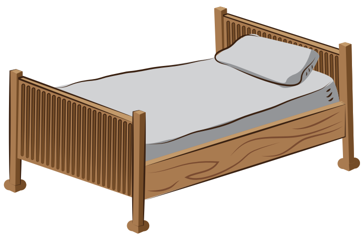

¿Naq nqojtaqij chi kiij jar ati't mama'?

Utz k'aara k'iy ja nqojtaqiij...

Ja pa taq mayab' tinaamit jar ati't mama' maxko' nimaq keeq'iij rumaal chi jaari' nimaq kijuunaa' pa mokaj alaxik. Maxko' kinaa'ooj rumaal ja kijuunaa'. Ruk'iin ja saamaaj kib'anoon to pa kik'asleemaal ee k'amab'al tziij, chi ruchajixiik ja qaatee' ruwach'uleew, jani' nekitiijooj jar ak'aalaa' pa kik'asleemaal k'in jani' nachajib'eej aawii' chuwach ja yaab'iil.

Jar ati't mama' nkeeya' pixaab'. Ja pixaab' jaari' q'iloneem nkeeb'an pa tziij k'in k'uluj wachaaj, qas ejqaal nkeesol riij ruuwach. Jaawa' pixaab' maxko' rajawaxiik rumaal chi nuuk'ut ja utz laj k'asleemaal pan awoochooch k'in kuk'iin chik julee' winaqii'. Jar ati't' mama' xkojtaqij kaan jaawa' naa'ooj, chi kiij jar ekati't kimama'.

- Tatz'ata' jar achib'al k'in tacholo' ja naatz'at. Tach'ob'o': ¿Naq pixaab' utz nkeeya' jar ati't mama' chi ke keemaam?
- Kixtzijon pa mookaaj: ¿Naq keeb'ii' jar awati't amama'? ¿B'aar chi ri' ee k'o wi' jar awati't amama'? ¿La k'o pixaab' kiya'oon chi aawe jar awati't amama'? ¿Naq ruuwach? ¿Naq utz naatz'at natzijoj kuk'iin?

Ja numama'

Utz ntz'at ninb'e ruk'iin ja numama',
qas utz nk'aaxaaj ja rupiixaab' nuuya',
rumaal ari' ninb'e ruk'iin q'iij q'iij
nenuq'ijla' k'in newak'axaj ja ruutziij.

m u m w

n w u m

u m n m

m

- Tawojtaqiij k'in tab'iij ja pajch'uun rixin ati't mama'.
- Tatz'ata' ja tz'ijb' k'o chi ruuxee' rachib'al. Jaari' tz'ijb' nuumaj eel wi' ruub'ii' ja tziij mama'. Takaanooj nojelal kajtzuk' b'aar chi ri' k'o wi' ja tz'ijb'. Ja toq xtawijli taq'omaj riij xa naq ta chi ruka'yib'aliil aal.

Rixiin chi jaay...

Tak'axaj chi ke alaxiik ja wi jar awati't amama' ee aj pa tinaamit owi b'a chi ri epejtinaq wi'. Ja wi chi awoochooch ee k'o wi' tak'axaj jun piixaab' chi ke naq nachajib'eej aawii' atet owi ja ruwach'uleew. Chuwaaq, naachol chi keewach awachib'iil ja xti kib'ij chi aawe.

¿Naq chi nimaq'ij owi k'uluj q'iij nb'aan chi paam jar atinaamit?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

K'uluj q'iij, nimaq'iij ja ri tziij nkooji ja toq nimaq taq q'iij nk'uuli owi jun kikotemaal nb'antaji. K'ooli ja nk'uul ruuq'iij rixiin ojeer owi rixiin kamiik.

Chi paam ja taq tinamit nij k'o wi' taq nimaq'iij nk'ujla, pa taq mokaj alaxiik k'in rixiin ja tinaamiit. Jaari' jun rub'ajniik natki'kot wi', nattzeb'eeni k'in namolob'eej aawi'. K'o juun jun muul nb'aan xojooj ja nk'utub'exi cholon k'asleemaal. Chaqajaa' k'ooli nimaq'iij rixin maltiyoxiineem, jani' chi re jun k'isib'al junaa' k'in jun k'aak'a junaa'.

Ja pa taq mokaj alaxik nk'ujli toq nalax jun ti ak'aal, k'utuneem rixiin jun ixoq, k'ulub'ik. Chaqajaa' jun ch'akooneem, k'uluj ralaxeem winaq k'in julee' chik. Ja pa taq tinaamit nb'aan nimaq'iij rixiin tijko'mineem, chapoj ch'uu', ruk'aslemaal tinaamit k'in rixin yuqub'al k'u'xaaj.

- Tatz'ata' jar achib'al, rixiin jun nimaq'iij. Tatzijooj naq najiini naatz'at. Tach'ob'o': ¿naq chi nimaq'iij aal: rixin mokaj alaxik owi rixin tinaamit? ¿Atz'atoon jun jun xojooj? Tacholo' chi ke jar awachib'iil.
- Tatzijoj ruk'iin jun awachib'iil. ¿Naq nimaq'iij neek'ul pan emokaj alaxiik? ¿Naq runimaq'iij tinaamit nixk'eje' wi'? ¿Naq utz neetz'at chi re ja nimaq'iij ri'?
- Takamuluuj k'iy muul ja tziij nimaq'iij. Tak'axaaj ja nab'eey ruuquul /nnn/. Takanoj achib'al ja juunaam nuumaj eel wi' ruuqul ruk'iin ja nimaq'iij. Toq xke'aawil, taq'omaj ja ti kajtzuk' k'o pa rixkin jar achib'al.

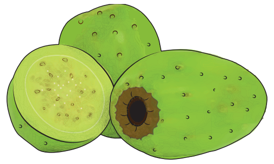 ☐ 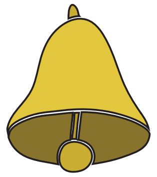 ☐ 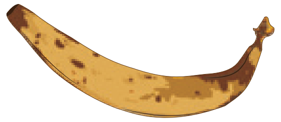 ☐ ☐ ☐

Saamaaj rixiin chi jaay...

Tak'utuj chi ke jar amokaj alaxiik tikicholo' chi aawe jun nimaq'iij rixin atinaamiit: ¿Naq nk'ujli? ¿Naq nkeeb'an nkik'ulub'eej? Chuwaaq, naachol chi keewach awachib'iil ja xtib'iix to chi aawe.

¿Jani' K'aari' ja maq'iij pa aatinamiit?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja pa taq tinaamiit k'o jun q'iij nkek'uul wi' nimaq'iij. Nb'ajni rumaal k'uluj ruuq'iij rujaawaal ja ya'oon kan ruub'ii' chi riij. Rumaal ari' nimaq'iij rajaawaal tinaamit ne'xi.

Chi jun jun tinaamiit nkeemol kii' chi ruchojmixiik ja nimaq'iij. Rumaal k'aari' k'iy nkichojmiij utz k'a nek'eje' chi paam, neki'kot pa mokaj alaxiik k'in pa jororeem.

Ja pa taq nimaq'iij k'o xojooj rixin runa'taxiik Tecún, tejlen tiyoox, b'ijneem pa mokaaj, Chaqajaa' nkonox jun k'ojlib'al b'aar nk'eje' wi' k'iy ruuwach tz'aneem jani' chi re: pa ch'akooj, k'aqoj b'olich. Chaqajaa' k'ayin riikiil way rixin tinaamiit.

Ee k'iy winaqii' ee k'o najt chi re ja kitinaamiit, jani' pan Armita, neb'e'opon pa kitinaamit ja rixin nimaq'iij. Nkeemol k'ii' kuk'iin chik julee', chi ruk'ujliik ja nimaq'iij.

- Tatz'ata' jar achib'al, jun nimaq'iij rixiin tinaamit. ¿Junaam ruk'iin nimaq'iij pan atinaamit? Tab'iij ka'i' nimatziij naatz'at chi paam jar achib'al. K'amab'al tziij: Qas ki' ja riikiil way rixiin tinamiit.
- Tak'ulub'a': ¿Naq q'iij runimaq'iij atinaamit? ¿Naq nb'aan chi paam ja runimaaq'iij atinaamit? ¿Naq chojmiineem natk'eje' wi'? ¿Naq utz naatz'at chi re ja nimaq'iij?
- Tawojtaqiij ja chojmineem rixiin ja nimaq'iij k'in tab'iij to junalik kuk'iin awachib'iil.

Ja nimaq'iij

Jo' pa nimaq'iij
pa tz'atoj k'aayiij
nojejtz'aani ki'iil
neqatz'ata' qachib'iil.

☐ ☐

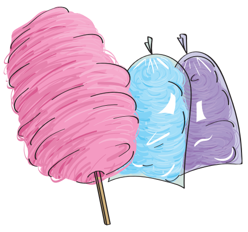 ☐ 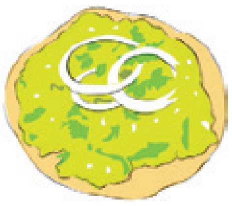 ☐

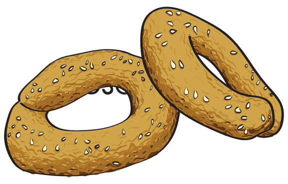 ☐ ☐

Tatz'ata' ja ka'i' achib'al k'o pa ruuwi', ja k'o pa jun jun choolaaj. Tab'ij ruub'ii' chi jun jun, naaya' opoon jun xaak toq nab'ij jun ja tziij. Taya'a' jun X chi riij ja kajatzuk' ja k'iy xak xaaya' chi riij, nub'ij tziij ja yuquyik na raqan. Ja wi junaam nij chi ka'i' taya'a' rejtaal.

¿Jani' nkichojmij wi' kii' jar amokaj alaxik toq nkeetik jar ixiim?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja ruuk'u'x kiwaa'iim ja mayab' tinaamit jaari' jar ixiim. Ja tikoj ixiim jaari' jun saamaaj nim ruuq'iij chi paam ja mokaj alaxik. Konojeel nkichojmij kii' k'in neto'ooni.

Jar ati't mama' nkijqalej ruchaa'iik ja utzilaj taq ija'tz netijki. Nkichojmij jun xukulib'al b'aar nkeeya' wi' jar ija'tz.

Chaaq'a' nkeemol qaj kii' ja winaqii' ne'eto'on chi re ja tijko'mineem. Nexuke'e, ne'ejtz'a'n qaaj, nexojowi, neki'kot eel pa kamoon, pa nimaaneem k'in xuk'uk'eem.

- Tatz'ata' jar achib'al, jun mokaj alaxik netajiini nkichojmij kii' chi re rutijkiik ixiim. Tak'ulub'a': ¿Naq k'o chuwach ja xukulib'al? ¿Naq chi re k'oli ja julee' naquun le'?
- Taka'muluuj ja tziij "ixiim". Tak'axaaj ja k'isib'al ruuqul. Ja ruuqul /mmm/. Kaamiik tak'axaaj ja julee' tziij ri' k'in taka'muluuj chi jun jun.K'a ja k'aari' tab'ij ruuqul ja nk'isb'ej wi': awan, chanob'al, kuta'm, jal, tiiko'm.
- Tatz'ata jani' nb'aan chi re rutz'ijb'axiik ja tziij ixiim k'in aj. K'o chi ruuxee' jun jun achib'al. Tach'upuuj ja ko'lawuuj ruk'aan ja tz'ijb'. Takaanooj ja tz'ijb' nuunuk' ja jun jun tziij k'in tatz'aqa' pa taq kajtzuk' k'o chi ruuxee'.

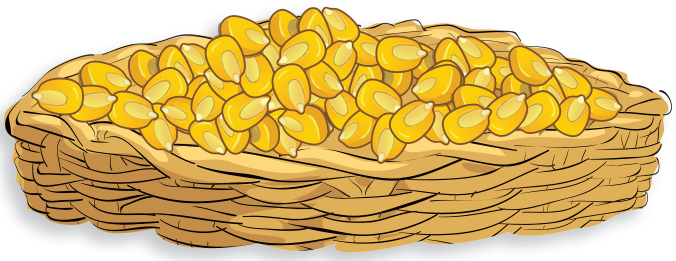

aj

ixiim

i	m	j	x	ii	a

¿Awojtaq naq q'iij xatalaxi?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja pa taq mookaaj alaxiik jar ayeb'eneem ralaxiik jun ak'aal qas jun ki'kotemaal, ja toq nalaxi qas utz nb'an chi re'.

Toq nalaxi, jar iyoom owi q'omaneel nkich'upuuj ja rumuxux. Jar muxux jani' jun k'aam, jaari' xk'uluwi ja ch'uuch' ruk'iin ruutee'. Chi ri' xwa'wi k'in xjiiq'aj wi' ruxulaanib'al. Chi ri' xk'eje' wi ja b'ar k'o wi ja rumuxux kaamiik.

Chi paam jun jun tinaamit ee k'o winaqii' nkitzaqab'a' pa ruuq'a' jun kowachee' ja rumuxux. K'ooli chaqajaa', nkeemuq chi naaqaaj q'aaq' owi xe' awan. K'o chik julee' nkikanoj jun ti ruk'olib'aal ja qas ti jab'el k'in nkeetik kaan jun ti chee' chi rij. Jaawa' k'o jun jab'elilaj rub'eeyaal: chi ja toq nojalaxi ojrutz'aaqaat chik ja qaatee' ruwach'uleew.

- Tatz'ata' jar achib'al k'in tatzijooj ja naatzat. Tak'ulub'a': ¿Naq q'iij xatalaxi? ¿B'ar xatalax wi'? ¿Pa jaru' xatalax wi' chi ke jar awach'alaal? ¿Naq xawojtaqiij chi re ralaxiik ja jun ak'aal?
- Takanoj ruk'uulaaj tziij junaam nk'isib'ej wi' ruuqul. Tatz'ata' jar achib'al k'o pa najb'eey pa'b'aliil k'in tab'ij ruub'ii' chi jun junaal. Tak'axaaj ruuqul nk'isib'ej wi' chi jun jun taq tziij. Takanoj pa ruukab' pa'b'aliil k'o pa rixkin jar achib'al junaam nk'isib'ej wi' ruuqul. Taq'omaaj ja setesik ruk'iin rub'ooniil ja nuumaj. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

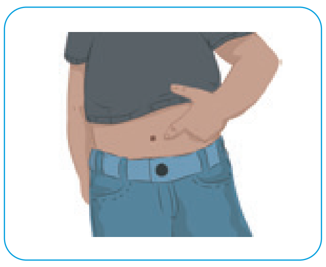

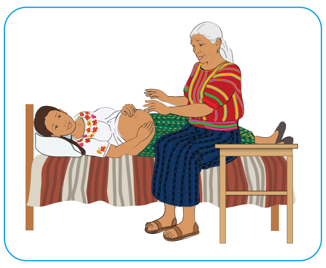

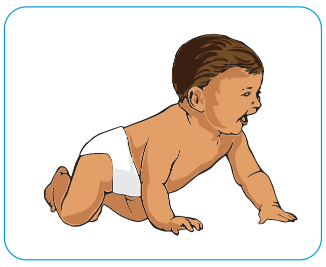
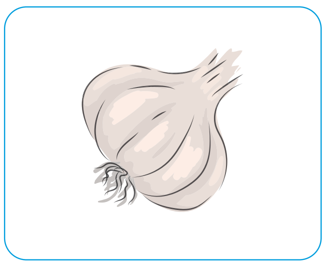

Saamaaj rixiin chi jaay...

Tak'axaj chi ke amokaj alaxik ¿Naq nkeeb'an pa tinaamit toq ne´alax taq ala'ii' owi ixtanii'? ¿La kib'anoon ja muquneem rixin muxu'x? ¿La xkeeb'an toq xatalax atet? Chuwaaq, naachol chi keewach awachib'iil ja xtib'iix to chi aawe.

¿Awojtaq naq ja q'iij kixin kaminaqii'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja pa ka'i' q'iij chi re ja junlajuuj iik' rixin junaa' nk'uuli keeq'iij kaminaqii' pa taq tinaamit. Jaawa' q'iij nenaataxi jar ati't mama', tatixelaa' owi te'eejaa' ee kaminaq chik. Nk'utux chi ke chi nekichaajiij ja kiiy keemaam, keesi'j kijootaay.

Jaawa' q'iij, nchoomix riikiil pa taq jaay jani': chaqij ya', ch'aroon q'oor. Chaqajaa' nb'aan jun xukulib'aal kotz'iij nkooji, ruuxaaq chaj k'in kanteela. Nyaa'i kachib'al jar alaxik ekaminaq chik. Chaqajaa' ja mokaj alaxik nekijosq'iij ja k'ojlib'al emuquun wi' ja kaminaqii'. K'ooli chi paam ja muqub'al neewa' wi' utz k'a nek'eje' ruk'iin kik'u'xaal ja kaminaqii'.

Chi paam julee' tinaamit nkeeb'an nimaq taq papalota k'in nkijotob'a' chi kaaj. Jaawa' nkeeb'an rumaal chi nketaq eel tziij chi ke ja kaminaqii'.

- Tatz'ata' jar achib'al k'in tatzijooj ja naatz'at.
- Tak'ulub'a': ¿naq xawojtaqij chi re ja keeq'iij kaminaqii'? ¿La nk'uuli ja keeq'iij kaminaqii' pan amokaj alaxiik owi pan atinaamit? ¿Naq nb'aani jaawa' q'iij?
- Tatz'ata' chi jun jun choolaaj achib'al. Tatz'ajpij pa jun setesik ja ma junaam ta. Tacholo' naq chi re rujaloon rii'.

¿Jani ja k'uluj q'iij pa julee' chik tinaamit?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Chi paam ja nojelal tinamit owi b'ajnikiil k'o k'uluj q'iij nimaq ruuq'iij.

Ja pa b'ajnikiil q'aqawinaq jar ee chapol taq ch'uu' chajniim pa taq rusaqariik ne'opon qaj chi ya'. Nkachib'ilaj eel jun k'amool b'eey ja nxulaj t'oot' utz k'a nkik'utuj chi re ja palow, chi ke jar ati't mama' ja ma ee k'o chik ta chi kikojol, jun utz laj chapoj ch'uu'. K'ooli chaqajaa' nekachib'ilaj eel ixoqii' k'in ak'aalaa' ja nek'eje' kuk'iin chi paam ari' ramaaj.

Ja b'ajnikiil q'aqawinaq, pa jo'lajuuj q'iij rixiin roo' iik' pa junaa', nkeek'ul ruuq'iij ja loq'oxik taa' Isidro Ajsamajeel, rumaal chi jaari' ja rajawaal tijko'mineem. Jaawa' q'iij ri' nkeeb'an xukuleem nkik'ulub'eej ja najb'eey taq jab'. Chaqajaa', nkimaltiyoxib'eej ja jab' xtiya'aj chik ja tijko'm k'in ruuwaach ja raxamuniil.

- Tatz'ata' jar achib'al, rixiin q'aqawinaq b'ajnikiil. ¿Naq nkeeb'an ja winaqii' naach'ob' atet? ¿La k'o jun awach'aalaal chapol ch'uu'? Tach'ob'o': ¿Naq nb'antaji ja wi ma k'o ta ch'uu' nechaapii?
- Ja q'aqawinaq tinaamit chi paam ja nimatinaamiit B'ukuleew k'o wi'. Ja pa ruxooraal Iximuleew k'o chi paam awa' tasaaj, takaanooj b'ar k'o wa' ja nimatinaamit B'ukuleew.
- Tajuxu' keeb'eey ja taq ch'uu' nesi'owa pa palow. Najb'eey taq'aaxaaj chi re ruuwi' aaq'a'. k'aj k'a K'aari' taq'axaj chi re jun q'omab'al tz'ijb'ab'al xa naq ta rub'ooniil. Utz k'iy muul naajux k'in jolojoxnaq rub'ooniil nakooj.

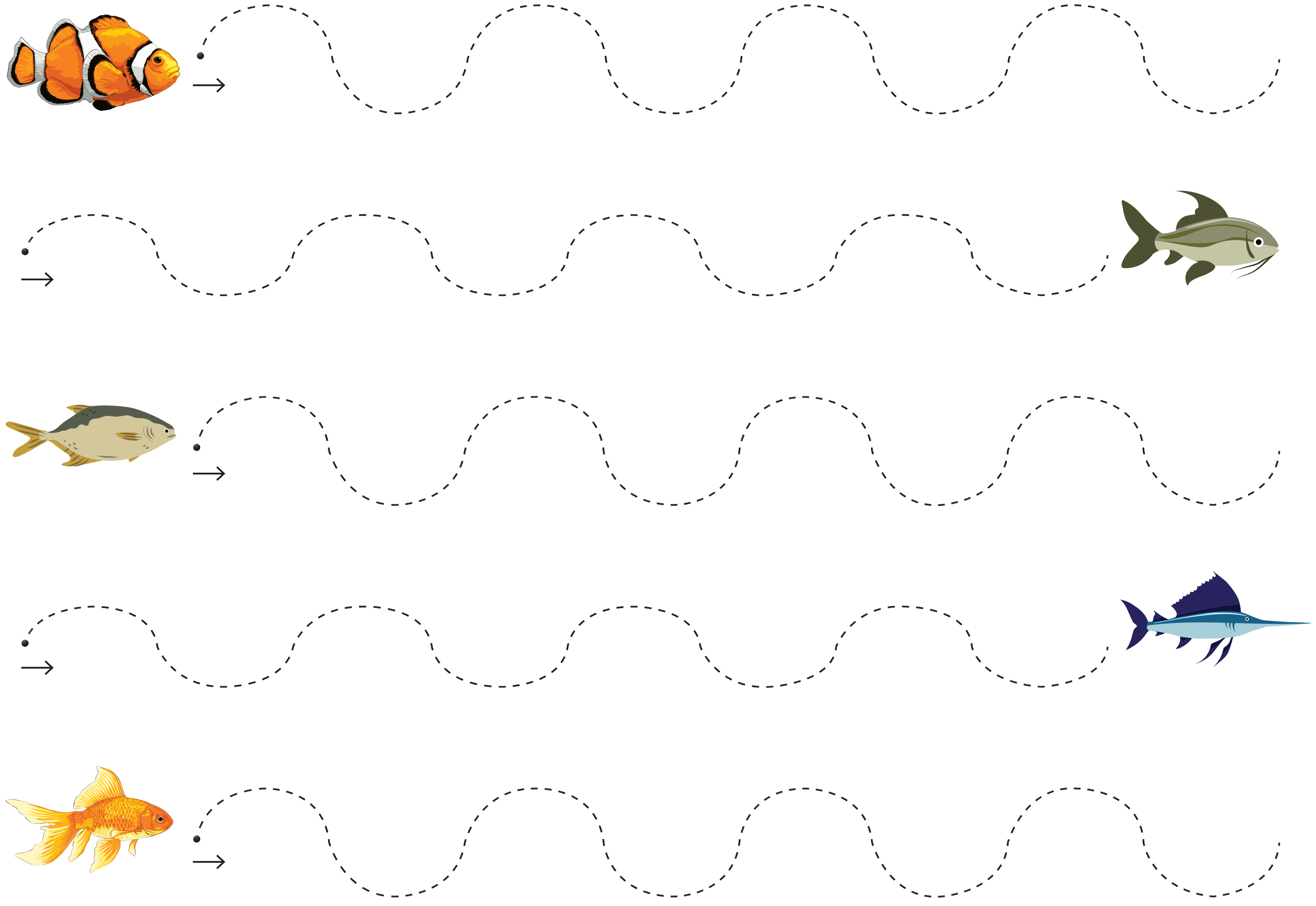

Tach'ob'o', jutij chik tach'ob'o' ¿B'aar chi ri' utz nk'eje' wi'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja pa Mayab' B'ajnikiil nij jun b'antajiik wi' chi jar ati't mama' chajniim pa rusaqariik nopooni ja pa chanooj b'aar nb'ajn wi' ja tijko'miineem. Nuutzij kanteela' k'in poom pa runik'aj chanooj.

Ja ti ri'j nmaltiyoxij chi re ja Ruuk'u'x Kaaj Ruuk'u'x Ruwach'uleew k'in nk'utuj jun utz laj wachiineem. Ja ti ri'j nrachib'ilaj riiy ruumaam utz k'a jaa' nk'amo eel chik ruub'eey ja saamaaj.

- Tach'upuuj taq ruwujaal ja paxilwii'aaj b'aar k'o wa' ja taq jikachuq' k'in tanuk'u' jani' rub'anoon ja k'utub'al.
- Tatz'ata' jar achib'al xnuk'utaji k'in tatziijooj ja naatz'at. ¿Ab'anoon chik jutiij ja jun ti saamaaj ri'? Ja wi ab'anoon chik, tacholo' chi ke jar awajtiij k'in awachib'iil naq nb'aan chi paam ja julee' taq saamaaj ri'.

Saamaaj rixiin chi jaay...

Kuk'iin amokaj alaxik tanuk'u' ja paxilwii'aaj. Tach'obo' chi keewach naq rub'eeyaal jar achib'al xuunuk' rii'.

¿Naq ntijk pan atinaamit?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja mayab' tinaamit ojeer rumajoon to rusamajixiik ja tijko'miineem. Pa kamoon xkeeb'an, nub'ij tziij pa taq mokaj alaxik owi pa taq tinaamit ja ruk'an qaj rii'.

Ja toq nulqa'j ruuq'iij ja tijko'miineem, ja rujosq'ixiik owi wachiineem, nkichojmij kii' ja mokaj alaxik pa taq ko'koj mookaaj chi re rusamajixiik. Pa mookaaj nkeeb'an ja tijko'miineem. Najb'eey nkeetik kan pa ruchaanooj jun mokaj alaxik, k'aaja k'aari', ruk'iin chik juun. Keeri' nkeeb'an, nkeek'is rutijkiik kichaanooj ja jun jun mokaj alaxik. Keewa' nkeeb'an nkeek'is ja saamaaj k'in nkeeto' kii' konojeel.

Ja mayab' tinaamit ojeer chik kimajoon tijko'miineem rixin ixiim, kinaq', kokow k'in chiij. Xkeexol ruupaam ja kitijko'm, nqak'amb'ej tziij, xa jun chanooj xkeetik wi' ixiim, kinaq' k'in k'uum owi ik'ooy. Ja toq nkeeb'an awa' tijko'miineem, ja kinaq' nsutij rii' chi rij jar awan utz k'a nk'ijyi k'in nwachiini. Ja k'uum ch'ab'aq nuub'an chi re ja chanooj k'in ma tuuk'ul q'ayiis.

- Tatz'ata' jar achib'al k'in tacholo' ja naatz'at. Tak'ulub'a': ¿Atb'enaq pa tijko'miineem kuk'iin atata' owi amama'? ¿Jani' ruchojmixiik neeb'an jar uleew? ¿Naq k'a etikoon? ¿Jani' ruchajixiik ja tijko'm neeb'an? ¿Jani' neeb'an chi re ja wachiineem?
- Tatz'ata' ja ko'lawuuj ruk'aan achib'al, tawila' naq xb'antaji najb'eey, ruukaab', roox k'in ruk'isib'aal. Ja pa saqasetesik, tatz'ijb'aaj jar ajilab'al 1, 2, 3, 4 jani' rucholaajiil xb'anataji ja naquun.

Saamaaj rixiin chi jaay

Tak'axaj chi awoochooch naq ntijki pan atinaamit. Tab'ana' to jun achib'al rixiin juun chi ke jaawa' tijko'm.

¿Awojtaq naq juun chi ke ja riikiil maxko' nti'j chi paam jar Iximuleew?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar ixiim jaari' jun riikiil maxko' nti'j chi paam ja qanimatinaamit. Nkooj riikiil q'ij q'ij. K'iy ruchojmixiik nb'ajna. Rumaal ari' nb'i'xi chi jaari' ruuk'u'x k'asleemaal.

Nojelal tinaamit rixin Iximuleew ntijk wi' jar ixiim. Jaawa' tijko'm ri' ajninaq nuuk'am rii' ruk'iin nojelaal ruuwach uleew, k'in xa naq ta chi k'ojlib'al aal teew, maq'moj owi k'atan.

Ja taq ruuwach ixiim k'iy ruxamaliil k'in ruka'yib'aliil. Ja rixin pa tewak'ojlib'al nimaq, ja rixiin pa k'atan taq ko'koj k'in xaax.

Ja pa nimatinaamit Iximuleew k'o ka'i' nimaq ramaaj rixin rutijkiik jar ixiim. Jaawa' nuuk'am rii' ruk'iin ja toq nqa'j jab' pa taq k'ojlib'al.

- Tatz'ata' jar achib'al. Ja chuwach wa'b'al k'o jun jun riikiil nchojmix chi re jar ixiim. ¿Naq chi ke? ¿Chi paam jar amokaj alaxik naq riikiil nkichojmij ruk'iin jar ixiim?
- Tab'iij ja tziij "ixiim". Ejqaal tab'iij. Kaamiik ejqaal chik na jutz'iit. Tak'axaaj chi utz ja ruqulaal nuuya' ruxamal ja tziij: /i/-/x/-/ii/-/m/. Taka'muluuj ruk'iin jar awajtiij.
- Tatz'ata' ja julee' achib'al, qas ejqaal tab'ij ruub'ii'. Tab'ana' kowiineem nab'iij chi jun jun ruqulaal ja tz'ijb' nuuya' ruxamal ja tziij. Taya'a' jun ti chuq' owi ko'la setesik ja toq nak'axaj jun jun ruqulaal ja tz'ijb'. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

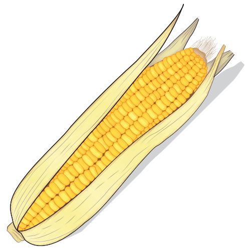

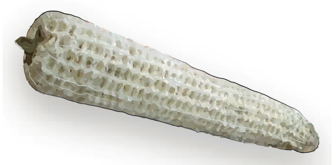

¿Awojtaq ruuwach ja kokow? ¿Jani'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja kokow k'iy k'ojlib'al ntijk wa' chuwach'uleew. Ja ruchee'aal kokow nuumaj ruyaa'iik ruuwach pa kaji' owi jo'oo' juunaa'.

Ja kokow ntijk pa k'atan k'ojlib'al k'in rajawaxiik ya' k'in muuj chi re ruk'ijyeem. Ja ruuwach nk'ijy to pa taq ruuq'a' k'in ruchee'aal. Ja toq nchaq'aaji q'an k'in kaq riij.

Ja ruchee'aal kokow chaqajaa' nuuya' taq ko'koj kotz'i'j, saqakaq ruka'yib'aliil k'in qas ki' ruxulaa'.

Chi re ja kokow nel to wa' ja chokolaate.

Jar ojeer, ja mayab' tinaamit xuukoj ja chaqiij ija'tz rixin kokow jani' puwaq chi re k'ayiineem k'in loo'qooj. Jun k'amab'al tziij jar umul lajuuj ija'tz rixin kokow rajilaal.

- Tatz'ata' jar achib'al: ¿Jani' ja ruchee'aal kokow? ¿Jani' ja ruuwach? ¿Naq k'o chi paam? ¿La ntijki kokow pan atinaamit? ¿Naq xawojtaqiij chi re ja jun tijko'miineem ra'?
- Tacha'a' juun chi ke ja julee' tziij ra' k'in tab'ij jun nimatziij ruk'iin: kokow, ija'tz, chee'.
- Tatz'ata' ja ka'i' achib'al rixin ruchee'aal ja kokow. Ja k'o pan ijkiq'a' juwi' na rutz'ajtiik. Tawila' ja waqii' jalooneem ruk'aan k'in tajuxu' kan chi re jun X.

¿Naq q'iij rixin ja k'ayib'al pan atinaamit?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Nojelal tinaamit k'in nimatinaamit rixin Iximuleew k'o k'ayib'al. Chi jun jun tinaamit k'o jun ruuq'iij ja nkeeb'an wa' k'in nuujal rii' chi paan ja jun jun tinaamit. Ja k'ayib'al jaari' k'ojlib'al rixin saamaaj kixin k'iy mokaj alaxik. Ja tatixeelaa' ee k'o kalk'uwaal kuk'iin toq nek'ayiini. Keeri' nkeeb'an nkojtaqiij chi rajawaxiik natsamaji, naab'an jar achinaq pa rub'eeyaal, pan ejqaal k'in pa ruuq'iij.

Ja k'ayib'al ojeer ti winaqar to. Ja mayab' tinaamit nij k'ayinaq to wa'. Pa taq b'eey xkeemol wa' kii', pa xulanib'al owi b'aar nkeemol wi' kii' winaqii'. Chi ri', nkeeb'an k'eex chi re ja tijko'm nkiwaachiij, nkeemol ruuchii' owi nkisamajij chi re keeq'a'. Xkeeb'an k'eex chi re k'iy naquun jani': atz'aam, chiij, tz'umal chikop, risumal chikop k'in taq raxaab'aj.

Chi re awa' k'axoj naquun ri' xb'i'x chi re k'eex. Ja k'eex jaari' naaya' jun naquun k'in naak'am chik juun pa ruk'axuwaach. Jun k'amab'al tziij ja toq k'o jun winaq xk'aatzin kinaq' chi re k'in juun chik xk'aatzin ixiim chi re, xekowiini xkeeb'an k'eex. Ja kaamiik ee k'o jun jun mayab' mokaj alaxik nkeeloq' kinaaquun pa k'ayib'al k'in nkeeb'an k'eex chaqajaa'. Nkeek'ax kaab', aq'omab'al ichaaj, ajxik' chikop, kinaq', ixiim k'in julee' achinaq chik.

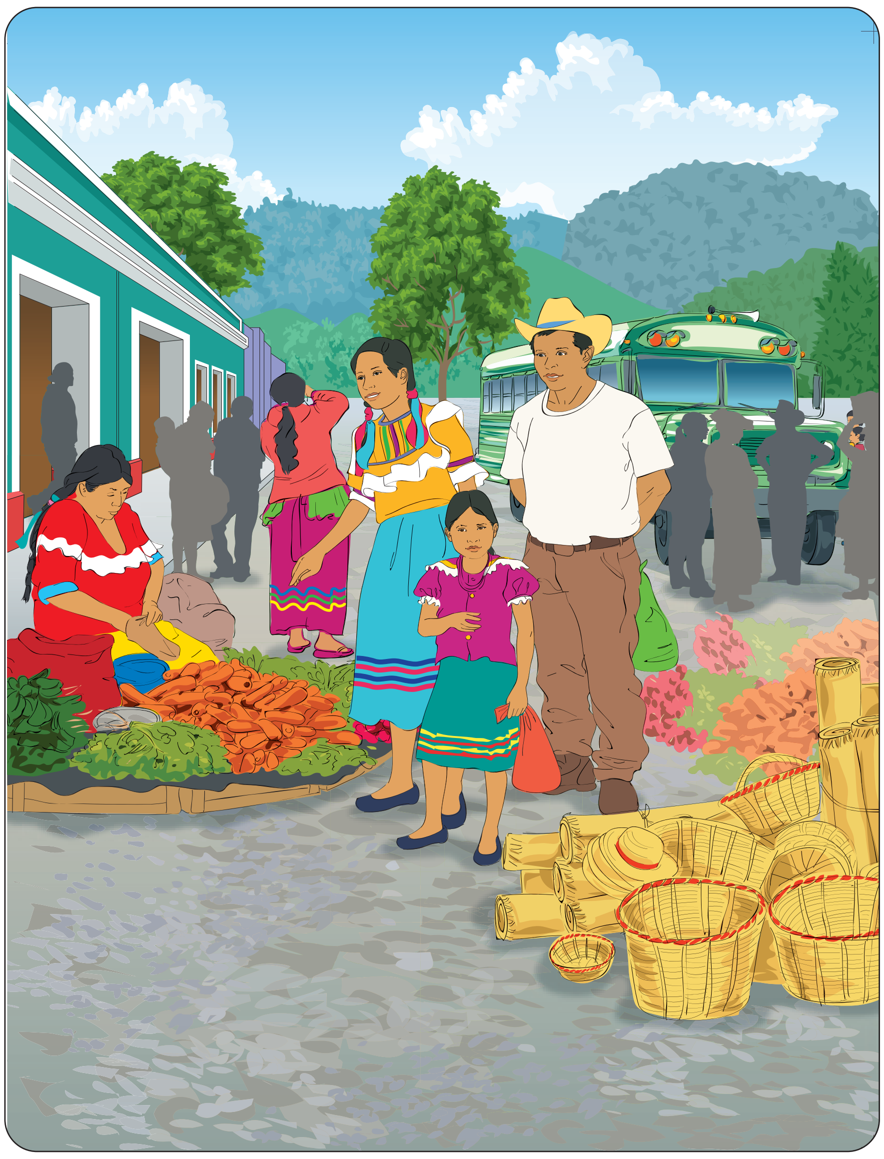

- Tatz'ata' jar achib'al rixiin jun k'ayib'al pa jun tinaamit. ¿La junaam ruk'iin k'ayib'al rixin atinaamit? ¿Jani' ja k'ayib'al rixin jar atinaamit? ¿Naq nkik'aayiij ja pa k'ayib'al rixin atinaamit? Tach'ob'o': ¿Naq nb'anataj k'aari' ma ki ta k'o k'ayib'al pan atinaamit?
- Tak'axaaj ja tziij "k'ayib'al". Kow taka'muluuj. ¿Naq ruqulaal nk'isib'eej? Jaari' ruqulaal /lll/. K'o chik julee' tziij junaam nk'isib'ej wa' ruqulaal. Tak'axaaj: ak'aal, chajineel, ki'iil, xuul, achib'al, yel. Tach'ob'o' chik julee' tziij ja nuuk'is ruk'iin awa' ruqulaal ri' k'in tab'ij chi re jar awajtiij.

Tatz'ata' jar achib'al k'ol ajsik k'in tab'ij ruub'ii' chi jun junal. Tak'axaaj chi utz ja ruqulaal nk'isib'eej. Tatz'ajpij pa jun setesik ja nkik'isib'ej ruk'iin ruqulaal /lll/.

¡Jo' pa k'ayib'al!

Jaawa' tz'aaneem ri' nraajo' nuuto' ja tan Xuwaana nb'e pa looq'ooj pa k'ayib'al k'in nuutoj ja nuuloq' to. Tatz'ata' ja ko'lawuuj. K'ol achib'al ruk'aan rixin achinaq nk'ayix pa k'ayib'al. Chaqajaa', taq q'uuq' setepuwaq. Tak'axaaj chi utz ja xtib'iij jar awajtiij naq nlojq' to k'in naq nto'j kaan pa k'ayib'al. Tak'ama' ja ko'lawuuj ruk'aan jaara'.

1. Ja tan Xuwaana nb'e pa k'ayib'al neruloq'o' ka'i' chaaq'aal pajib'al ixiim. Nuutoj kaan oxi' q'uuq' setepuwaq.
2. Ja tan Xuwaana xuutz'at chi maloo' chik k'in ma tuuya' chik ramaaj chi re nuub'an ja way. Xb'eruloq'o' jo'oo' leej. Xuutoj kaan jun q'uuq' setepuwaq.
3. Ja pa k'ayib'al, ja tan Xuwaana xuutz'at k'iy nimaq saq'ujl k'in qas xyaariij. Xuuloq' to waaqii' raqan. Xuutoj kaan oxi' q'uuq' setepuwaq.
4. Ja tan Xuwaana xulqa'j chi re chi ma k'o chik ta ruuwach chee' ruk'iin nb'anob'ej ki'at'ajt'oj. Xuuloq' ka'i' ch'oob' k'in jun mansaana. Xuutoj kaan ka'i' q'uuq' setepuwaq.
5. Ja tan Xuwaana nusijpaj aa oxi' q'uuq' setepuwaq chi aawe, utz k'a naaloq' aranxax k'in saq'ujl. Jun q'uuq' setepuwaq rajilaal chi jun junal. ¿Jaru' k'a aranxax k'in saq'ujl naaloq' ari' chi re?

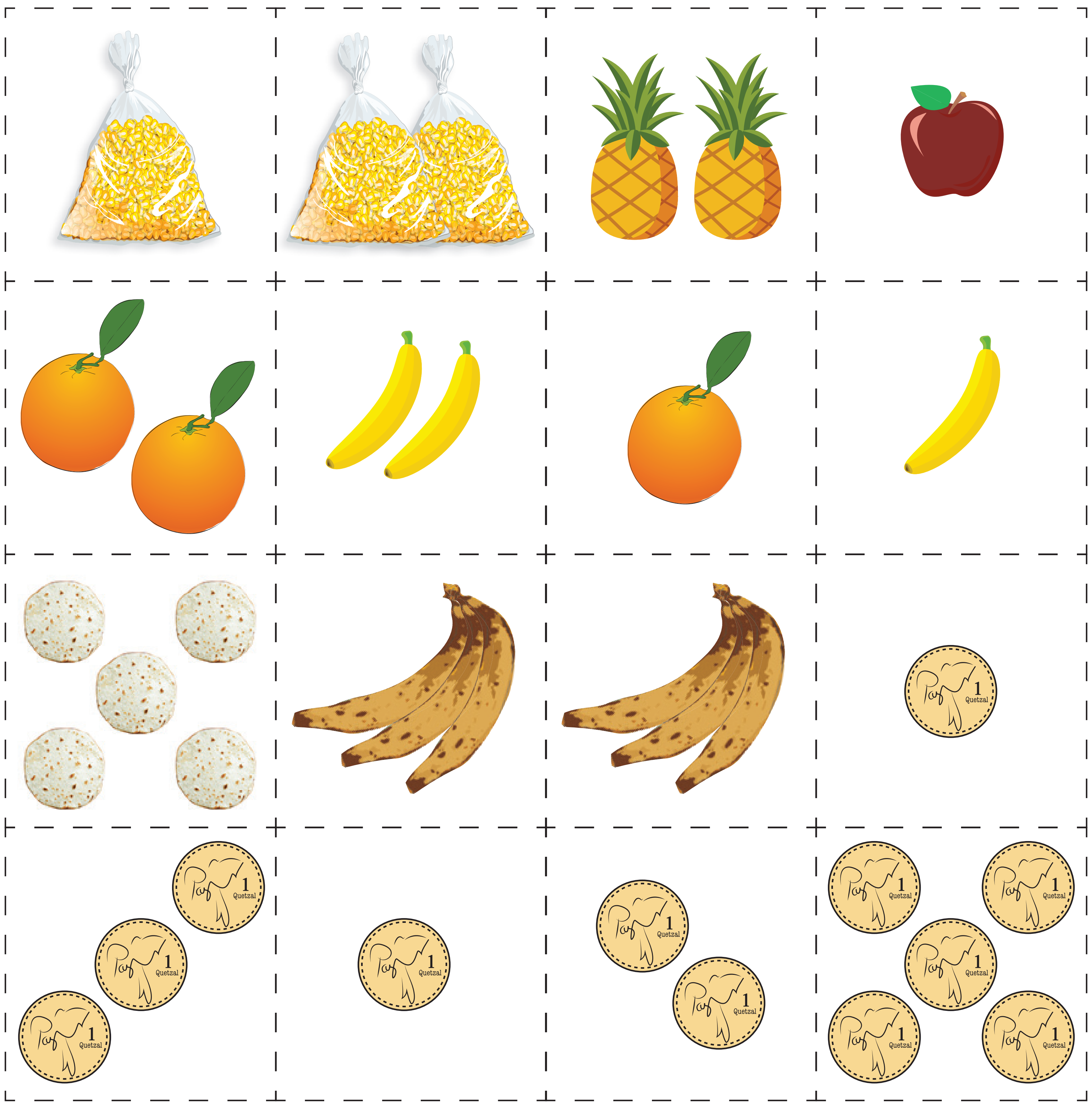

¿Awojtaq naq ari' jun ajb'anol jab'eliil?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja jab'eliil jaari' jun saamaaj kixiin ixoqii' k'in achi'ii' b'aar nkiwinaqarisaj wi' naquun. Ruk'iin ari', nkeeya' rub'iixiik kinaa'ooj, k'u'xaliil k'in ch'oob'ooj. K'iy rub'aniik nkeeb'an: b'anoj ejtz'ab'aliil achib'al, b'iix, pajch'un tziij, xojooj k'in julee' chik.

Ja winaqii' nkisamajij jab'eliil nb'i'x chi ke ee ajb'anol jab'eliil. k'amab'al tziij: jar ajb'iix, jar ajejtz'ab'aliil achib'al, ajtz'ijb' rixin pajch'un tziij. Ja nkeeb'an eeje'ee', owi ja kisaamaaj, qas jab'el ntz'ajt kumal winaqii' rumaal ja rujab'eliil.

Ruk'iin ja jab'eliil nojtaqixi ja cholon k'asleemaal, ja rub'eyaal k'asleemaal, ja naa'ooj, ja k'u'xaliil k'in julee' achinaq chik rixiin ja jun tinaamit.

- Tatz'ata' jar achib'al: ¿Naq k'a ra'? ¿Naq nuub'an? ¿B'aar chi ri' k'o wi'? ¿Naq chi re naach'ob' ateet ntajiini nuub'an jar ejtz'ab'aliil achib'al chi ruuchii' ya'? ¿Naach'ob' atet ja jun ajb'anol jab'eliil? ¿Naq chi re? ¿Naq ajb'anol jab'eliil awojtaq ruuwach?
- Tak'axaaj ja julee' tziij xtisik'iij jar awajtiij. Ja wi junaam nuuk'is wi' ruuqul, naq'oomaaj ja setesik k'o pa rixikin.

ajb'iix	muxu'x	◯	ajkeem	lakam	◯
ajtz'ijb'	wuuj	◯	jab'eliil	ajilab'al	◯

Tatz'ata' ja julee' achib'al ri'. Naquun ja nkekoj jar ajb'anol jab'eliil. Tab'ij jun nimatziij kuk'iin chi jun junal.

¿Awojtaq ruuwach jun ajejtz'eb'aliil achib'al?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar ajejtz'ab'aliil achib'al jaari' ee b'anol jab'eliil nkisamajiij achib'al. Nkekooj chi re ja kisaamaaj k'iy ruuwach tz'ajawach: akuarelas, tz'ijb'ab'ooniil, tz'ajab'ooniil k'in julee' chik. Nkeeb'an jar achib'al chuwach wuuj, tziyaq, chee', xaan k'in julee' chik.

Chi paam jar ejtz'ab'aliil achib'al, nkeeya' ruq'ijool ja kinaa'ooj k'in kik'u'xaliil.

Ja pan Iximuleew ee k'iy ajejtz'eb'aliil achib'al nim kinaataxiik rumaal ja kisaamaaj. Nqak'amb'ej tziij: ja pa tinaamit Tz'unun Ya', nimatinaamit Tz'oloj Ya', ee k'iy ajejtz'ab'aliil achib'al. Nkiq'omaj jab'el taq ka'yib'al, winaqii', saamaaj nb'aan pa tinaamit, nqak'amb'ej tziij: ja q'iij rixin k'ayib'al, nimaq'iij owi chapoj ch'uu'.

Autora: Nicolasa Chex Nicho
Tema: Ayuda mutua
Año de la pintura: 1995

- Tatz'ata' ja kajtzuk', jaari' rixin jun k'olib'al rub'ina'aan Comalapa, k'o pa nimatinaamit B'oko'. Tacholo' ja naatz'at pa kajtzuk'. Tatz'ata' b'aar chi ri' k'o wi' ruub'ii' jar ajejtz'ab'aliil achib'al k'in ja q'iij xsamajii.
- Ja toq nab'an ja ejtz'eb'aliil achib'al maxko' nk'atziini nalax to pan aak'u'x ja naab'an, nib'ij tziij, nulqa'j ta pa qaawi' k'iy naa'ooj. K'o jun jun muul ma nulqa'j chi qe naq ja nqaq'oomaaj. Utz k'a nulqa'j anaa'ooj, utz tatz'ata ja k'o chi anaaqaaj jani' chee', juyu', raqan ya', winaqii', ja kaaj pa q'iij, ja kaaj chaaq'a'. Talax to chi aawe jani' nkeeb'an jar ajejtz'ab'aliil achib'al. Tasamajiij jun kajtzuk' achib'al. Tab'ana' jun achib'al k'aari taq'oomaaj.

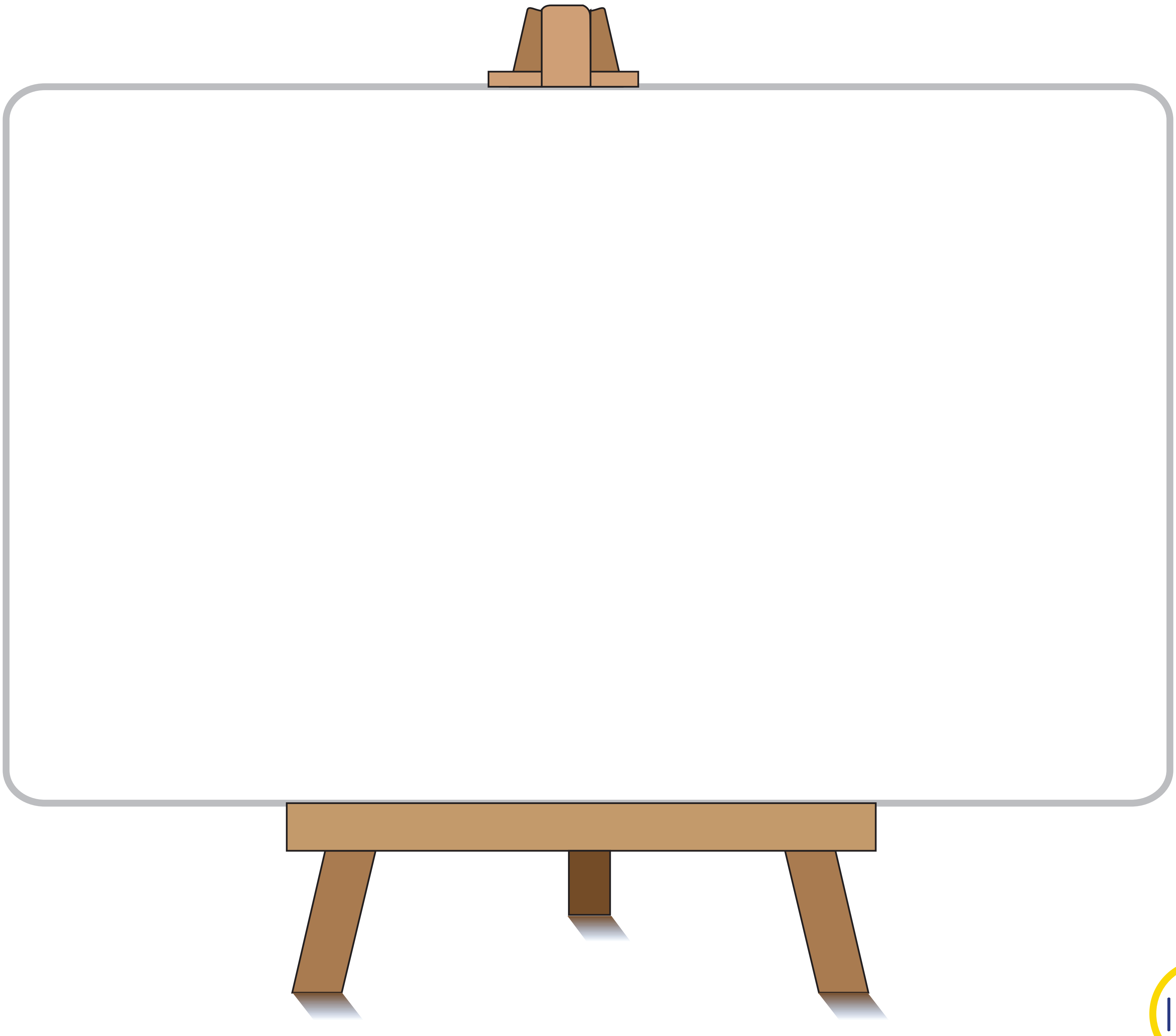

¿Utz naatz'at ja b'anoj b'iix?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar ajb'iix jaari' ee ajb'anol jab'eliil nkitz'ijb'aj b'iix owi nkeeb'an samajib'al b'iix. Jar ajb'iix nkiwinaqarisaj b'iix ja neruk'asa' to qaak'u'x, qanaab'aal k'in jab'el qach'ob'ooj .

Ja toq nawachix b'iix, jar ajb'iix k'iy samajib'al b'iix nkekoj: piriy, xuul aaj okenaq, tun, q'ajoom, ruuk'o'x ko'k, piyaano, k'irab'al, ch'ijch'axuul k'in julee' chik.

Jar ajb'iix nkeech'ob' k'in nkitijoj kii', utz k'a jab'el nkeeb'an chi re kisaamaaj. Nkeeb'an b'iix pa taq k'uluj junaa', k'ulub'ik, k'uluj nimaq'iij pa roochooch ajaaw, q'iij rixin nimaq'iij k'in k'uluj taq q'iij.

Ja pan Iximuleew ee k'o mokaj alaxik nkeejal kii' ja tatixeelaa' kuk'iin jar alk'uwalaxeelaa' chi rusamajixiik ja b'iix. K'iy tinaamit ee k'ol ati't mama', tatixeelaa', alk'uwalaxeelaa' k'in iyaaj mamaaj nkeeb'an samajib'al b'iix k'in b'iix, rumaal chi ja saq keewi' saq keemetz' kati't kimama' kik'utuun kan chi keewach.

- Tatz'ata' jar achib'al kixiin julee' ajmayab' b'anol b'iix. ¿Naq chi samajib'al b'iix nkeeb'an? ¿Awojtaq ruuwach jun ajb'iix? ¿Nawaajo' natok ajb'iix? ¿Naq chi re? Katejtz'aani k'in tab'ana' rachib'al jun winaq nuub'an jun samajib'al b'iix. Tacha'a' ja nawaajo'. Katq'a'x chi keewach jar awachib'iil utz k'a nkeech'ob' naq chi samajib'al b'iix najiini naab'an.
- Pa mookaaj, tawojtaqiij ja b'iix "ja nimaq'iij". Tewinaqarisaj jun b'iix k'in teb'iixaaj.
- Tatz'ata' jani' nb'ajn chi re rutz'ijb'axiik ja tziij tun k'in xuul. K'o chi ruuxee' ja jun jun achib'al. Takaanooj ja tz'ijb' nuuya' ruxamal ja jun jun tziij k'in taq'omaj chi re jun tz'ijb'ab'ooniil.

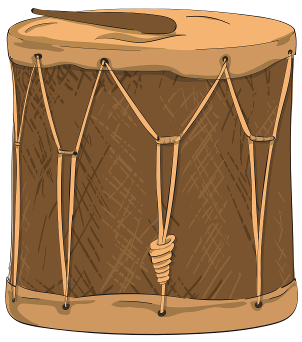

tun

Ja nimaq'iij

Nsiloob'i chi juun q'iij
ja b'iix pa nimaq'iij.

Jar ajb'iixaa' neb'ixaani
k'in qonojeel nojki'kooti.

Nsutij rii' ja nimalaj sutib'al
k'o pa runik'ajaal ja k'ayib'al.

Nkeetij kaab' jar ixtanii' k'in ala'ii'
nkeetij raski'l jar ixoqii' k'in achi'ii'.

xuul

l	m	u		n	uu	oo
o	t	e		t	s	x
n	o	a		aa	l	n

¿Atz'atoon jani' nkeeb'an chi re ruwinaqarisaxiik jar uleew naquun?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Ja winaqii' nkeeb'an jun saamaaj chi re keeq'a', nb'ix chi ke ajsamaq'ab'aaj. Ruk'iin ja nkeeb'an nkiwinaqarisaj jab'el taq achinaq nkooji q'iij q'iij pa k'asleemaal owi nkooji jani' jun ya'ol ka'yib'aliil.

Jar ajsamaq'ab'aaj nkeeb'an awa' julee' naquun ri' nkeekooj ja samajib'al nkeewil pa kitinaamit. Jun k'amab'al tziij jaari' rsamaal ja taq chee' owi chee' jani' k'im, aaj, ch'upup, mees owi sajkiiy. Chi re ari' nkeeb'an wi' ja xampare'm, chakach, pojp, mesab'al, k'in ch'akat. Chi re jar uleew nkeeb'an xojt, b'ojoy', kuku', kotz'ijab'al, k'in b'ukub'al. Ja nkeeb'an awa' ja saamaaj ri' nb'i'x chi ke ee ajsama'uleew.

Ee k'o ajsamaq'ab'aaj nkiwelesaj k'aam chi re ruuxaaq sajkiiy ja nkib'ab'ej ya'l, kolo', k'amawarib'al k'in k'amaya'l. Chi re ja ruchee'aal ch'upup nkiwinaqarisaj pojp, xupub'al, ya'l k'in xajajb'. Ja ch'upup nk'iy to pa taq ch'ab'aq taq k'olib'al.

Jar ajkemaa' chaqajaa' ee ajsamaq'ab'aaj. Ruk'iin ja kinaa'ooj, nkeekem ja b'atz', nkeexol ruka'yiib'aal k'in nkiwinaqarisaj k'iy taq achib'al. Qas jab'el taq keem nkeeb'an, jaari' k'a ja rujab'eliil kisaamaaj.

- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ajsik k'in tab'iij ja naq k'ooli. Tab'iij ruk'iin jar atzijob'al naq k'aari' jar ajsama'uleew. ¿La ee k'ol ajsama'uleew pan amokaj alaxik owi pan atinaamit? ¿Naq chi naquun aal nkeeb'an jar ajsama'uleew? Kattzijon ruk'iin jun awachib'iil: ¿Ee k'ooli nekemon pan amokaj alaxik? ¿Naq nkeekem?
- Tatz'ata' ja jun achib'al k'ol ikom, jaari' jun k'aayiij rixin samaq'ab'aaj. K'o b'ojo'y, xojt, chakach, xamapare'm ya'l k'in julee' naquun chik. K'o juun chi ke numaj eel wi ja ruub'ii' ruk'iin /xxx/, /, tawila' k'in tatz'ajpij pa jun setesik. Junaam tab'ana' chi ke ja julee' naquun junaam nuumaj eel wi' ruqulaaj ruk'iin ja: /p/,/p/,/p/; /yyy/ k'in /k/,/k/,/k/. K'ooli xa juun k'in k'ooli ee k'iy.

¡Qacholo' jun cholon tziiji

- Jaawa' ruub'ii' ja cholon tziij "Jar ajxuul ajejtz'eb'aliil achib'al". Jar ajtz'ijb' rixiin awa' cholon tziij ri', nub'ij tziij ja winaq xtz'ijb'aani, aa Miguel Oxlaj ruub'ii'.
- Tach'uupiij ja ko'lawuuj rixiin ja cholon tziij ri'. Taya'a' pa rucholaajiil ja nuumaj utz k'a naanuk' ja sik'iwuuj rixin cholon tziij. Jar awajtiij natruuto'.
- Tatz'ata' ja najb'eey ko'lawuuj: ¿Naq naach'ob' atet nub'iij ja cholon tziij?
- Toq xtisik'itaj awumaal tak'ulub'a': ¿Naq chi re jaawa' cholon tziij rub'ina'aan "Jar ajxuul ejtz'eb'aliil achib'al? ¿Naq xb'anataji pa runajb'eyaal cholon tziij? ¿Naq xb'anataji pa ruk'isib'aal? ¿Naq ruxamaliil ja cholon tziij qas utz xak'axaaj? ¿Naq chi re?

Jar ajxuul ejtz'eb'aliil achib'al

Ajtz'ijb': Miguel Ángel Oxlaj Cúmez

K'o jun ajejtz'eb'aliil achib'al chaqajaa' ajb'anol xuul. Ma ruyoon ta kajtzuk' aq'omab'al k'in tz'ajob'al k'o ruk'iin, maxko' xuul pa roochooch. Qas neel ruk'uux nuuk'ol k'in nujunamisaaj ruqulaal. Ja nimaq'ab'iil, toq ma ja'n tuumaj tz'ajooj, jab'el taq b'iix nuub'an.

1

Ja ka'yib'al, ejqaal xuuk'ut ruxamaliil. Ja toq najiini nutajni, nuuna' chi ma utz ta rub'anoon chi re. K'a k'o na nraajo'. Jun achinaq ja xa ruyoon ruuk'u'x jun ajb'anol jab'eliil nch'ob'owi. Xuunuk' b'ajnib'aliil, xuuxol ka'yib'aliil, xuunuk' rusaqiil... k'in ma k'o ta. Ja ka'yib'al ma qas ta utz ta rutz'ajtiik.

3

Ma ti kikoot chik, xmeloj chi roochooch. Toq xuutz'at ja taq xuul, xrojtaqiij ja nrajob'eejna. Chi re chik jun q'iij xuuk'am eel ja qas utz nuutz'at. Toq maja'n tuumaj q'omaaneem xuub'an jab'el taq b'iix, k'aj k'aari', ja ka'yib'al keeri' xk'eje' kaan jani' nraajo'.

Jun q'iij ja K'amol B'eey rixin tinaamit xk'utuj chi re nq'omaj jun ruwaach xaan pa rixkin k'ayib'al. Jar ajejtz'eb'aliil achib'al qas xki'kooti k'in xchojmiij rusamajib'aal. Ja q'iij xb'i'xi xb'e'opooni k'in xerumaja' saamaaj.

¡ Qojejtz'a'n ruk'iin ruqulaal rachib'iil taq tziij !

Tatz'ata' ja ko'lawuuj, k'ol achib'al ruk'aan rixiin ja tasaaj naa'ooj "Ja nutinaamit". Tab'ij ruub'ii' chi jun junal. Tach'uupiij ja ko'lawuuj utz k'a natejtz'a'n kuk'iin. Tak'axaaj chi utz ja saamaaj naab'an. Chi jun jun q'iij utz naajal ja saamaaj naab'an.

Najb'eey ruqulaal
Nakaanooj jar achib'al nuumaj eel ruub'ii' ruk'iin ja julee' ruqulaal ra': /xxx/; /k/,/k/,k/; /t/,/t/,/t/; /aaa/.

K'isib'al ruqulaal
Nakaanooj jar achib'al nk'isib'ej ruub'ii' ruk'iin ja julee' ruqulaal ra': /mmm/; /lll/; /t/,/t/,/t/; /www/.

Ko'koj k'in yuquyaq tziij
Tanuk'u' pa k'ulaaj ja ko'koj k'in yuquyaq tziij. Qatz'ata' jun k'amab'al tziij: kinaq' jaari' jun ko'latziij k'in xampare'm jaari' jun yuquyik tziij.

Nuk'uj nimatziij
Tacha'a' oxi' ko'lawuuj k'in tab'ij jun nimatziij ruk'iin jar achib'al ruk'aan chi jun junal. Tulqa'j chi aawe ja xawojtaqij to chi paam ja tasaaj naa'ooj chi riij jar achib'al. Nqaatz'at jun k'amab'al tziij chi riij jar achib'al rixin nutinaamit: Utz ntz'at ja nutinaamit.

tinaamit	ajkeem	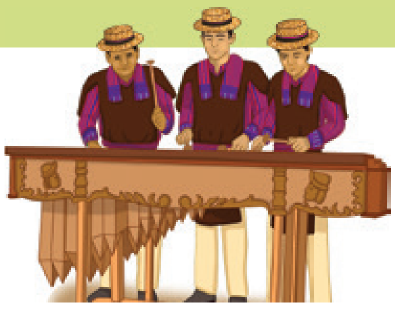 ajb'iix
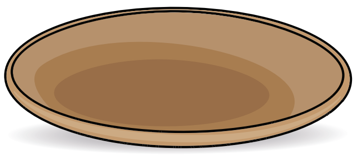 xojt	kotz'i'jab'al	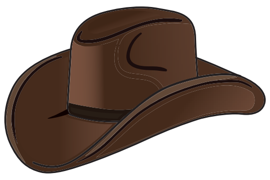 xampare'm
ixiim	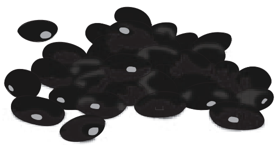 kinaq'	kokow
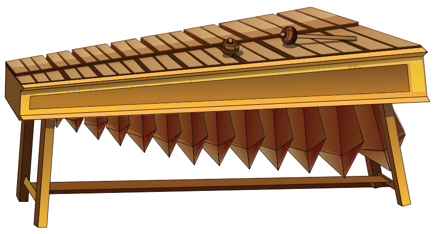 q'ajoom	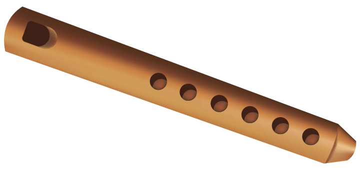 xuul	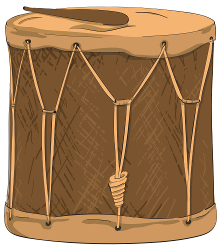 tun

Tz'aaneem pa mookaaj ruk'iin ja ruqulaal

Temolo' eewii' pan ox ox. Tatzalq'amayij jun mook ko'lawuuj utz k'a ma tiq'alajiini jar achib'al. Chi jun junal nuucha' jun ko'lawuuj. Nuuk'ut chi keewach rachib'iil k'in ruk'iin jar achib'al nub'iij:

1. Ja ruub'ii', nuuya' paq'oj q'ab'aaj ruk'iin ja jun jun k'ulatz'ijb'.
2. Jun nimatziij.
3. Ja ruqulaal numajb'ej eel.
4. Ja ruqulaal nuk'isib'eej.
5. Jani' k'a rub'iixiik ari' ja tziij wi nelesax k'isib'al ruqulaal. Qatz'ata' jun k'amab'al tziij: ja wi chi re ja tziij ajkeem, nelesax ruqulaal ja k'isib'al tz'ijb, nub'ij k'aari': ajkee.

Qojeetz'a'n kuk'iin ja k'u'xatz'ijb'

Jaa wa' nimawuuj ri' rixiin:

¿Naq qojtaq chik?

Tatz'ata' jar animawuuj k'in tacholo' ja naatz'at. Tacholo' kuk'iin jar awachib'iil: ¿Naq utz nkeetz'at ne'ejtz'aan wa' pan ajtijaal? ¿Naq ma utz ta nkeetz'at nkejtz'ab'eej? ¿Naq chi re? Ja pa mookaaj ne'ejtz'aan wi' ruk'iin xupxup: ¿Ee k'o na k'iy ala'ii' owi ixtanii'? Takaanooj k'in tawila' ja tz'ijb' k'o chi paam jar achib'al. ¿Awojtaq jun jun? Jaari' k'u'xatz'ijb'. ¿Naq chi ke ja k'u'xatz'ijb' k'o pan aab'ii'?

Utz k'a k'iy ja nqojtaqiij...

Ja k'u'xatz'ijb' jaari' najb'eey tz'ijb' nojtaqixi. Maxko' rajawaxiik k'in ma ki ta ee k'ol je'ee' ma ki ta nojkowiini nqasiik'iij k'in nqatz'ijb'aj ari' ja tziij. Ja pan aab'ii', nqak'amb'ej tziij, k'o juun owi k'iy k'u'xatz'ijb'.

Jo'oo' ja k'u'xatz'ijb' k'in k'o jun keeb'ii' k'in jun ruqulaal: i, o, a, e, u.

Chi paam ja julee' ruuxaaq naab'an k'iy saamaaj k'in tz'aaneem ruk'iin ja k'u'xatz'ijb'. Nawojtaqij ruub'ii', ruqulaal, naacha' chi paam julee' tziij, nasiik'iij k'in natz'ijb'aaj. ¡Qas ki'iil!

Aa Weel

Ajtz'ijb': Claudia Gonzalez Alvarez

Pa jun mookaj alaxik ee k'o oxi' alaxik. Ja najb'ey winaq aa T'aniyeel ruub'ii', lajuuj rujunaa', aa Weel ruub'ii' ja k'o pa runik'aajaal, waqii' rujunaa' k'in ja ch'i'p ixtan Susi , kaji' rujunaa'. Jar aa T'aniyeel qas nel ruuk'u'x chi riij ja sik'ineem kixiin ja taq chikopaa'. Jar aa Weel nij nuutz'at wi k'in nb'iij chi re chi ti sik'ij ruuwach wuuj. Jar aa Weel nraajo' nrootaqiij ja sik'ineem jani' runimaal. Jar Ixtan Susi qas nki'kooti ja toq nk'axaj taq nawalin tziij k'in ojtaqin b'iix.

Jar aa Weel nuutz'at ja tz'ijb' chi paam ja sik'iwuuj k'in rachik'aan nsiik'iij chaqajaa' ¡maxko' julee' naquun nrootaqiij! Xrojtaqiij chi ja pa sik'iwuuj k'in pa julee' k'ojlib'al chik nuutz'at wi' ja tz'ijb', k'o julee' ja nij nkika'muluj wi' kii'.

¿Naq chi taq tz'ijb' aal ja nij k'o wi' chi paan ja taq tziij? Xk'axaj chi re ja runimaal toq rumajoon ruk'axaxiik nsik'ij wuuj. Jar aa T'aniyeel xk'ulub'a': -Jaale' taq k'u'xatz'ijb'. Ronojeel tziij nij ruk'aan wi'. Chi re ja taq k'u'xatz'iib' ntzijb'ax wi' keeb'ii' winaqii', chikopaa', q'aayiis k'in julee' naquun chik.

Jar aa T'aniyeel xuumaj rub'ixiik ja taq ruub'ii' k'u'xatz'ijb' k'in taq ruuqul. Jar aa Weel nrak'axaaj chi utz. Chi jun jun xrojtaqiij. Kaamiik jar aa Weel rojtaq chik naq k'a ja k'uxatz'ijb' k'in toq nuutz'at taq tziij tz'ijb'atali najb'eey nb'iij k'in nuuk'ut ja taq k'u'xatz'ijb'.

Jar aa Weel qas nki'koota rumaal chi xuumaj rotaqixiik ja najb'eey taq tz'ijb'. Nraajo' nrojtaqiij chajniim ja sik'in wuuj utz k'a nrojtaqij chik julee' naquun chi kiij ja chikopaa' ja nel ruuk'u'x chi kiij jani' chi re: ja koj. Ja toq xtirootaqiij ja sik'in wuuj nrootaqiij ja nkib'iij ja sik'iwuuj rixin runimaal k'in nki'kot ruk'iin ja taq cholon k'asleemaal k'in nawalin tziij.

Chaqajaa' naq nunaataaj ja q'ijawuuj, ja nutz'ijb'aj eel ruutee' chi paam tz'ijb'awuuj, naq nb'iij ja taq wuuj rutz'ijb'aan to jar ikaan ja b'enaq naat owi ja tz'ijb'atal chi paam ja wuuj njajch pa taq b'eey. ¡Suuu... Nojelaal ja xtikoowiini xtisik'iij jar aa Weel!

- ¿Naq k'a jar aa Weel?
- ¿Naq k'a jar eruch'aalaal jar aa Weel?
- ¿Naq xrojtaqiij jar aa Weel?
- ¿Naq chi re jar aa Weel nraajo' nrojtaqiij sik'in ruuwach wuuj?
- ¿Nawaajo' nawojtaqij rusik'ixiik k'in rutz'ijb'axiik ruuwach wuuj?
- ¿Naq chi re?

¡ Qojtaqiij ja k'u'xatz'ijb' I i !

K'o k'iy q'iij chi qaawach b'aar chi ri' nqojtaqij wi' ja tz'ijb' i, jun tz'ijb' maxko' rajawaxiik b'aar chi ri' nqokisaj wi' chi rutz'ijb'axiik k'iy tziij. Nqamaj eel ruk'axaxiik jun cholon k'aslemaal ja ki' k'u'xlaal ruk'amoon to chi aawe. Tak'axaaj chi utz k'in pa ruk'isib'al, tak'ulub'a' jar ak'axaaneem.

Jar ikaj ja xsajchi

Ajtz'ijb': Miguel Angel Oxlaj Cúmez

K'o jun ikaj k'iy ach'alaxik q'a'xnaq to wi' xko'j to rumaal tatixeelaa' k'in alk'uwalaxeelaa'. Ja toq jun alk'uwalaxeel nuuk'am jar ikaj, qas nki'kooti. Jar ikaj qas maxko' nim ruuq'iij rumaal chi k'iy ati't mama' ee kojonaq. K'in jun nim laj samajib'al rumaal chi jaari' nkanob'ex sii' k'in tz'alam.

Nki'kooti chaqajaa' jar ikaj. Qas nki'kooti toq nokesax chik rumal jun k'aak'a raajaaw. Jar ikaj rojtaq chik ja rub'eeyaal: jar aachi nuutz'at ja iik', jaari' nb'iini ja q'iij k'in nuucha' opoon ja sijpaaneem.

Ja q'iij cha'tali, qas chajniim nb'e jar aachi pa juyu', ruk'iin ja chee' cha'oon; Qas maxko' sijpaaneem nuuya' chi re jar uleew. Nk'utuj sachb'al ruumajk chi re jar uleew rumaal chi nukamisaj chik jun k'asleemaal. Nuuk'am opoon jar ikaj k'in ¡kataplum! qas nyojoji nqaaji ja chee' pa ruuwi' taq q'aayiis.

Qas k'iy laj chik juunaa' ja toq xq'axax chik jar ikaj pa ruuq'a' jun alk'uwalaxeel, k'in xok b'anol sii'. Nij ma xuka'yij chik ta wi' ja iik', chaqajaa' ma xuuya' ta wi' jun sijpaaneem chi re ja ruuwach uleew, nixta k'a xuk'utuj sachb'al ruumajk chi re ja k'asleemaal nukamisaaj. Xa k'a rumaal ari' jar ikaj ma xuuchoy chik ta wi' jun chee' k'in pan ejqaal sajcheel.

- ¿Naq nuuchol ja ti cholon k'asleemaal?
- ¿Naq chi re k'a qas maxko' nim ruuq'iij jar ikaj?
- ¿Naq nuub'an ja rajaawaal jar ikaj toq nuuchoy jun chee'?
- ¿Naq chi re sajchi' jar ikaj ?
- Tach'ob'o' ja nuk'isb'eej awa' ti cholon k'asleemaal ri', tatziijooj ruk'iin jun awachib'iil, k'in techob'o' naq neeb'an chi re ja ruk'ijsiik. K'a ja k'aari' techolo' chi re jar awajtiij.

¿Naq awojtaq chi re jar ikaj?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar ikaj jaari' jun samajib'al nuuchoy achinaq. Jaari' qas nokisax chi re ruchojyiik chee'.

Najb'eey, jar ikaj, aab'aj xoksaxa. Ja winaqii' ch'uuch'uj nkeeb'an chi re jar aab'aj, nub'ij tziij nkeejos nojelal kichojq'aaq', nkiwelesaj reey. K'aari', nkeexim jun chee' chi re, nkichapab'eej. Keeri' nkeeb'an nkeechoy k'iy naquun.

Kaamiik, jar ikaj ch'ijch' noksaxa, maxko' rukowiil. Jar ikaj k'o jun jul ruk'aan b'aar chi ri' noksax wa' jun chee' nchapab'exi.

Rumaal chi maxko' reey rajawaxiik nachajij aawii' toq nawoksaaj. Ja toq naachap jun ikaj nij ja wi' ja ruuq'a' naachap, ma jutiij naachap ja reey.

- Tacholo' ruk'in atzijob'al ¿Jani' k'aari' jun ikaj? Tacholo' chi keewach awachib'iil. Tawelesaj rachib'al chi najiini naakoj jun ikaj chi paq'oj sii'. Tab'ana' jani' nb'iij jar awajtiij: ejqaal, aninaq, ajninaq chik na.
- Tatz'ata' jar achib'al. Ejqaal k'in kow taka'muluuj ruub'ii'. ¿Naq ja najb'eey ruqulaal nawak'axaaj? Jaari' /i,i,i/. K'iy mul taka'muluuj.

Taka'muluj k'iy muul keeb'ii' chi jun jun achib'al k'ol ikom. ¿Juunaam nuumaj eel wi' ruuqul ruk'iin ikaj? Tach'ob'o' ruub'ii' jun winaq owi naquun juunaam ruuqul nuumaj eel wi'. Taka'muluj k'iy muul.

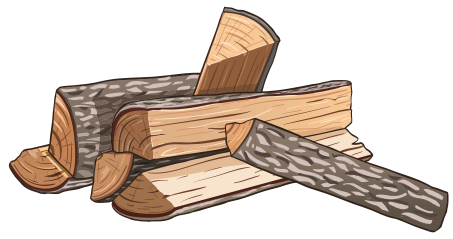

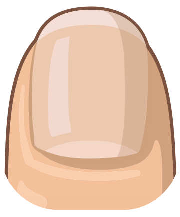

Kaamiik ee k'o k'iy achib'al, kow tab'ij keeb'ii' k'in tasutij chi re b'onilatz'ijb'ab'al, ja juunaam nuumaj eel wa' keeb'ii' ruk'iin ikaj. Ja wi ma awojtaq ta ruub'ii' jun achib'al tak'axaj chi re awajtiij. Tab'ij chi re jun awachib'iil jani' xaab'an chi re.

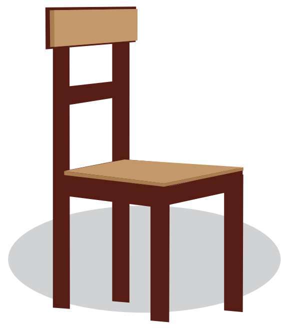

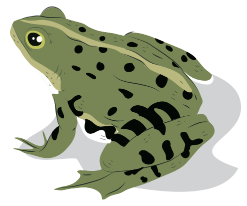

- Tak'axaaj ja julee' tziij ri': k'olok'ik, samajib'al, perepik. ¿Xak'axaaj ja ruqulaal /i,i,i/? Chi paam ja tziij ri' ja qulaal /i,i,i/ ma najb'eey ta k'oola, k'a chi riij opoon.
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikom. Kow taka'muluuj chi jun jun b'ii'aaj. Tatz'ajpij pa jun setesij ja ruk'aan ruqulaal /i,i,i/ xa b'aar ta chi re ja tziij.

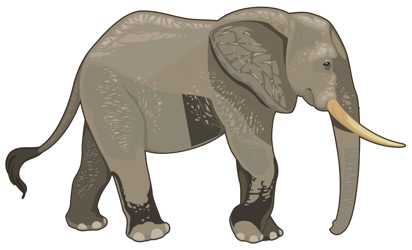
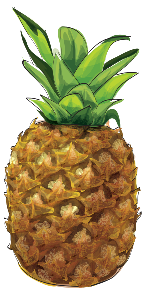

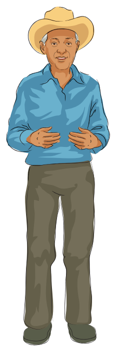
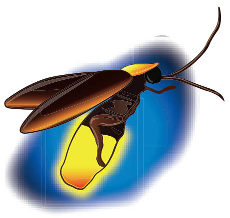
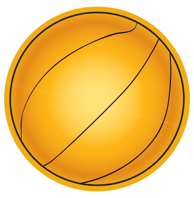

Tatz'ata' ja yuquch'ijch'. Jaawa' yuquch'ijch' nuuk'am eel tziij ja ruk'aan ruqulaal /i,i,i/, najb'eey owi chi riij opoon k'o wa'. Tach'uupiij ja ko'lawuuj k'in ke'atz'ata' chi utz jar achib'al. Tab'ij ruub'ii' chi jun junal k'in tacha'a' ja ruk'an ruqulaal /i,i,i/. Ke'ajotob'a' pa yuquch'ijch', taq'olij eel ja ko'lawuuj chi riij. Tatz'ata' k'amab'al tziij chi re ja tziij ikaj.

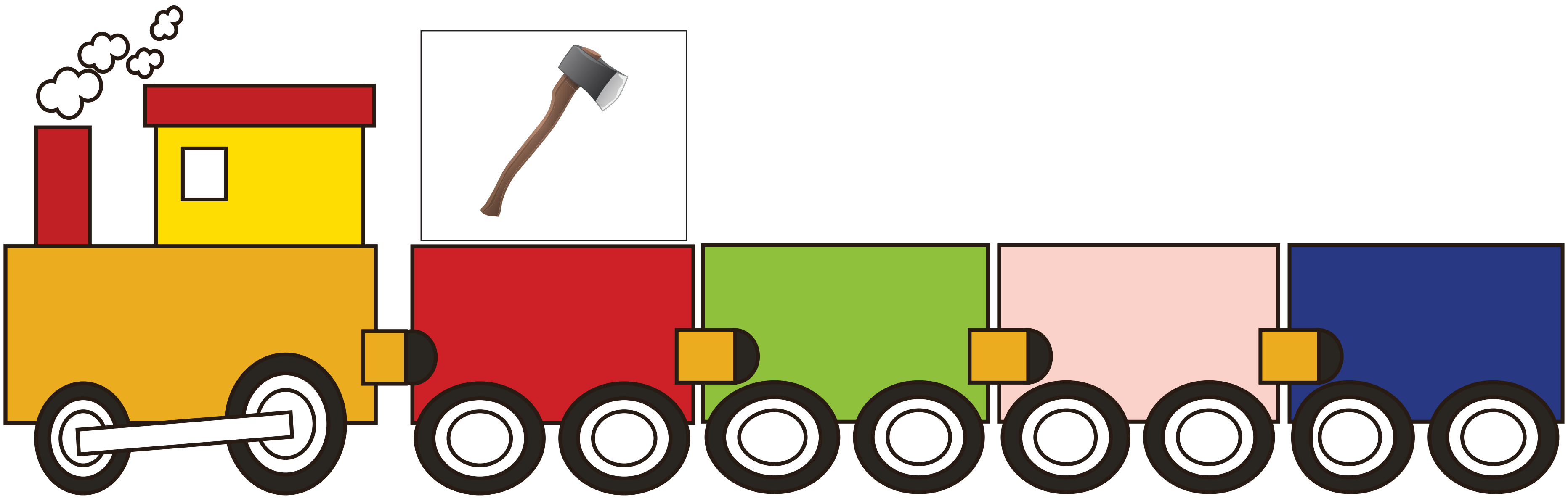

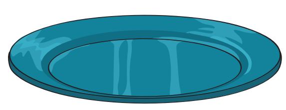

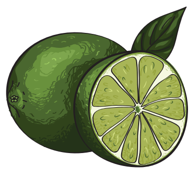
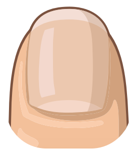

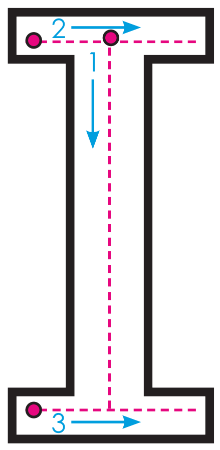

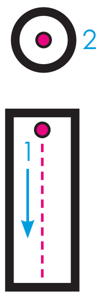

Ii ii

- K'iy chik tziij awojtaq juunaam nuumaj eel ruub'ii' ruk'iin ja ruqulaal tziij ikaj. Kaamiik nawojtaqiij jani' rub'ajniik ja tz'ijb'. Jaawa' **I** nimatz'ijb' k'in jaawa' **i** ko'latz'ijb'. Tajuxu' rachib'al pa ruxulaa' juyu'. Tatz'ata' jani' nuub'an jar awajtiij. Tatz'ata' b'aar chi ri' nuumaj eel wa' rujujxiik. K'aa ja k'aari' tab'ana' chuwach atz'ub'ulib'al, chi riij jun awachib'iil, pa sanayi' owi pan uleew.
- Tatz'ata' ja julee' achib'al ri' k'in ja tziij k'o chuuxee'. K'oola jun jun tz'ijb' **i** ruk'aan pa ruub'ii'. Tak'utu' b'aar chi ri' k'o wa' k'in tajuxu' chi re jun X.

ichaaj

ik'ooy

ixpujtzin

ib'ooy

Ixchel

Israel

Chi paam ja jun achib'al ri' k'o jun chikop raawaan rii'. Tawila' naq ruuwach. Taq'oomaaj ja taq k'ojlib'al b'aar k'o wa' ko'latz'ijb' **i** chi re q'an k'in b'aar k'o wa' nimatz'ijb' **I** chi re q'aq.

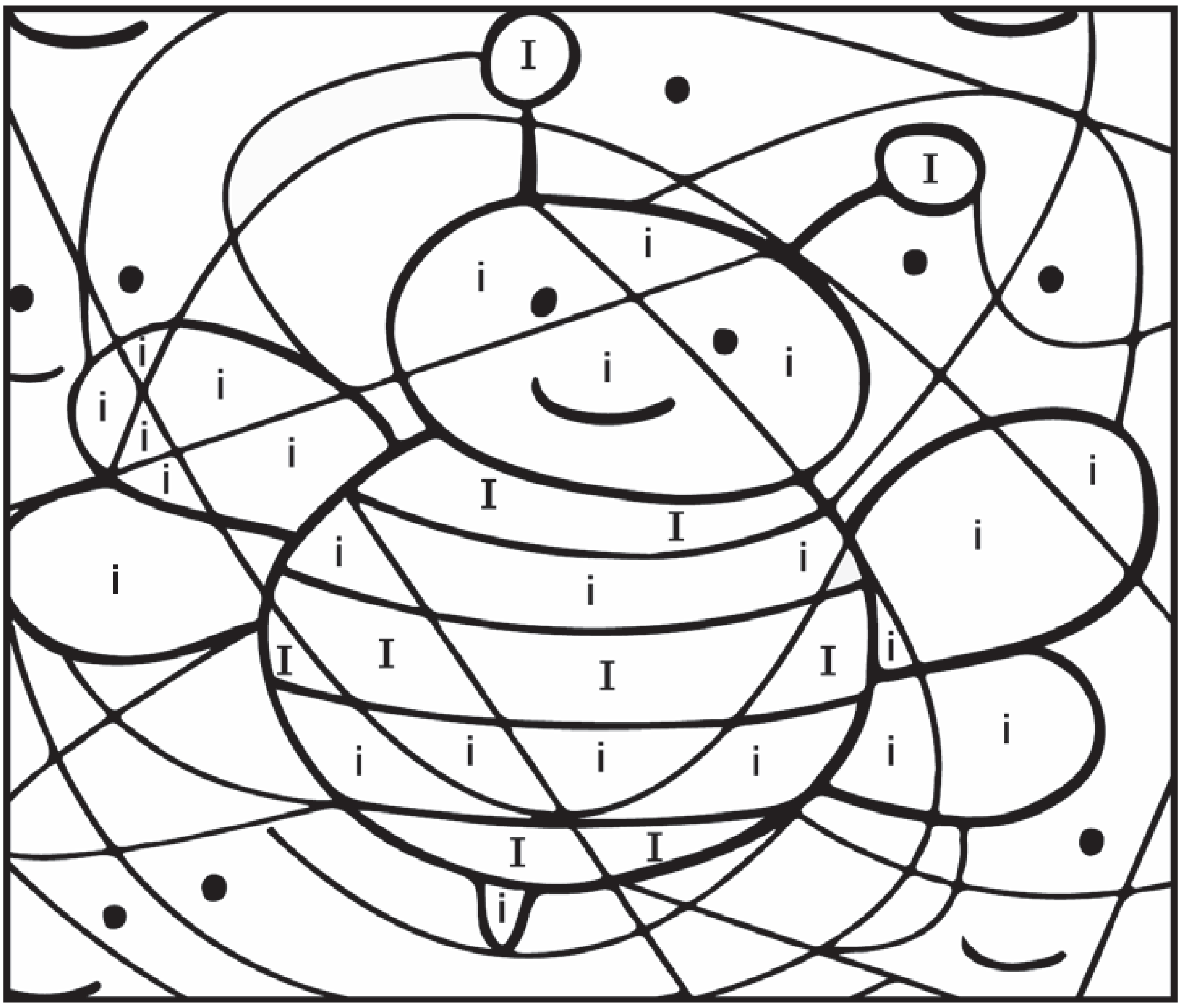

Tajuxu' chi re jun X, ja tz'ijb' **I i** ruk'aan ja julee' tziij ri'.

Ixmukane	teew	tz'ikin
karne'l	Ixkik	aqanaaj
k'isib'al	k'isik'	Ixkan
ichaaj	ijqa'm	ixpujtzin
kik'	ch'imaay	aachi

Qatz'ijb'aaj ja nim k'in ko'latz'ijb' **Ii**. Toq amajoon rutz'ijb'axiik chaqajaa' tab'ij ruuqul. Tulqa'j chi aawe b'aar chi ri' naamaj eel wa' rujujxiik ja tz'ijb'. Tatz'ata' naq nuub'an chi rutz'ijb'axiik ja tz'ijb' **i** jar awajtiij chuwach tz'alamatz'ijb'ab'al. Tatijoj aawii' chi rutz'ijb'axiik chi paam ja jun saamaaj ri'.

I i

I i

I i

I i

Tatz'ata' jar achib'al k'in ejqaal tab'ij ruub'ii' chi jun junal. Ja wi k'oola ja ruqulaal /i/ chi paam ja tziij, tatz'ijb'aj jaawa' tz'ijb' chuwach jikajux k'o pa rixkin. Ja wi ma k'o ta ruk'aan, xa jun ti jux tab'ana' kaan. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij. Toq xtaak'is, tacha'a' oxi' achib'al. Tab'ij jun nimatziij ruk'iin chi jun junal.

i

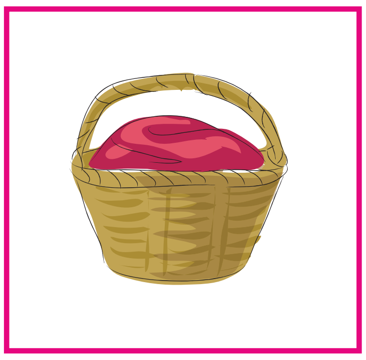

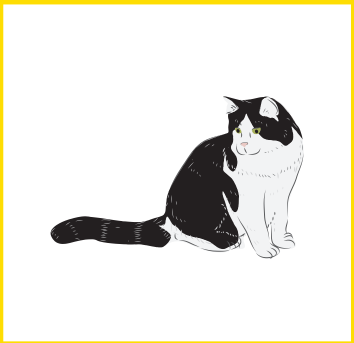

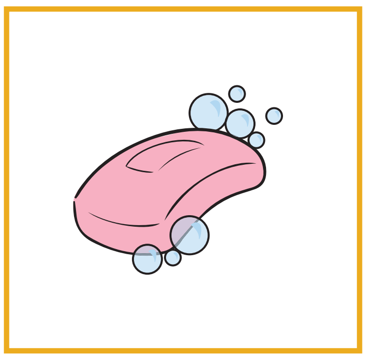

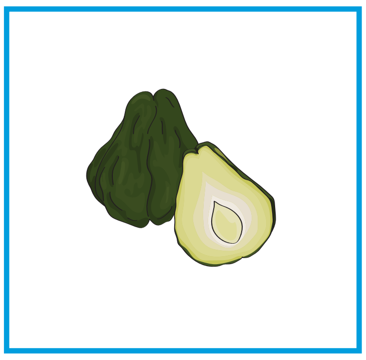

Qojtaqiij ja k'u'xatz'ijb' Ii ii

- Kaamiik, nqojtaqiij ja tz'ijb' **ii**. Jaawa' k'o jun ruuqul yuquyik na chuwach ja **i**. Tak'aaxaaj ja julee' tziij ri': b'iix, k'iix, siis, chaqiij, nimaq'iij. ¿xaak'axaaj ja ruqulaal /ii,ii,ii/?
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikam. Kow taka'muluuj chi jun jun b'ii'aaj. Tatz'ajpij pa jun setesik ja ruk'an ruqulaal /ii/ xa b'aar ta chi re ja tziij.

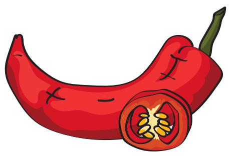

- K'iy tziij chik awojtaq ja ruk'aan ruqulaal /ii/. Kaamiik nawojtaqiij rutz'ijb'axiik ja tz'ijb' keewa' ruqulaal. Tatz'ata' jani' ja nimatz'ijb' Ii k'in jani' ja ko'latz'ijb' **ii**.
- Tatz'ata' nojelaal ja tz'ijb' k'o pa taq setesaq. Taq'omaj chi re rub'oniil nawaajo' atet, ja tz'ijb' **ii** xtawijli. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

Ii ii

ii I J I ii J i ii L ii ! ii

Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikam. K'o tz'ijb' **ii** ruk'aan pa ruub'ii'. Tak'utu' b'aar chi ri' k'o wa' k'in tajuxu' kan chi re jun X.

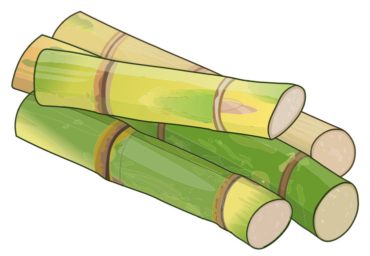
ajiij

chiij

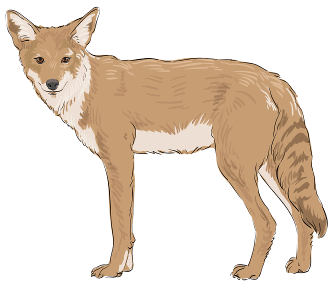
utiiw

Tajuxu' chi re jun X, ja tz'ijb' **ii** ruk'aan ja julee' tziij ri'.

siis	piiq	sanik
tziij	q'ayiis	tz'iil
juyu'	k'isiis	piim
iik	ch'ajt	sakiil
nimaq'iij	sajkiiy	saqb'iin

Tatz'ata' jar achib'al k'in ejqaal tab'ij ruub'ii' chi jun junal. Ja wi k'oola ja ruqulaal /ii/ chi paam ja tziij, tatz'ijb'aj jaawa' tz'ijb' chuwach jikajux k'o pa rixkin. Ja wi ma k'o ta ruk'aan, xa jun ti jux tab'ana' kaan. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij. Toq xtaak'is, tacha'a' oxi' achib'al. Tab'ij jun nimatziij ruk'iin chi jun junal.

ii

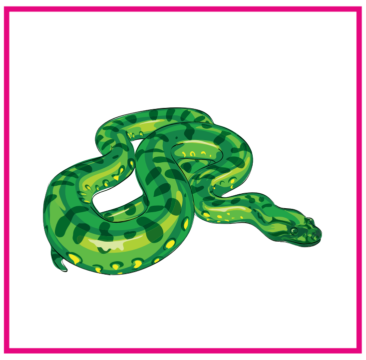 —

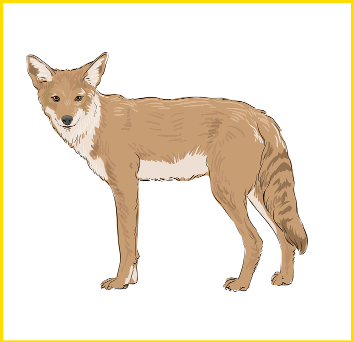

¡Qojtaqiij ja tz'ijb' O o!

K'o k'iy q'iij chi qaawach b'aar chi ri' nqojtaqij wi' ja tz'ijb' o, jun tz'ijb' maxko' rajawaxiik b'aar chi ri' nqokisaj wi' chi rutz'ijb'axiik k'iy tziij. Nqamaj eel ruk'axaxiik jun cholon k'aslemaal ja ki' k'u'xlaal ruk'amoon to chi aawe. Tak'axaaj chi utz k'in pa ruk'isib'al, tak'ulub'a' jar ak'axaaneem.

Jar oqoq ja xk'utuj ayeb'eeneem

Ajtz'ijb': Miguel Angel Oxlaj Cúmez

Ja taq oqoq kimajoon runataxiik, rutzijoxiik ja ruk'ayewaal ja netajin kimajoon ruq'axaxiik chi paan ja setelik chooy Atitlan. Ja ti ri'j chi ke rnatan opon chik ja chi rajawaxiik ne'el eel chi jutiij. "Xojkowiini xqaq'aaxaaj ja toq xyojtaji ja ya."' Xnataaj "xqaq'axaaj chaqajaa' ja toq laj xojkamisaxi k'in laj xchuup qaawaach. Xar waari' ma qojkowiini xqok'ase ta chi paam tz'iil q'aayiis. ¡Ja ch'upup ntajiini nsaachi! ¿B'ar k'a nee alax chik wi' ari' ja taq qalk'uwaal?

Ee k'iy ja taq oqoq xqa'j chi keewach ja naa'ooj. Konojeel xch'ob'otaj kumaal chi rajawaxiik neeb'e chik pa jun k'ojlib'al. Ja toq cha qa jalaal xsilob' najoj jun k'ojol laj oqoq.

"Nk'uutuj ti jutz'iit ayeb'eeneem". Xb'iij. Kanojelaal qas k'ask'o' xkeetz'at. "Iwiir xinpeeti chi re chik jun paraaj ya'". Xenuutz'et kan taq ak'alaa' kimajoon rujosq'ixiik ja ya' ee kachib'iil kitata' keetee'. K'iy jukuu' ch'iich' kinojisaaj chi q'ayiis...
¡Ma ruyoon ta ari' nraajo'! neche'e ja jun mook oqoqii'.
Nij jalaal chik waari'. Ne'e ja q'apoj oqoq. Chaqajaa' kinataaj chi ma ti kitz'iloj chik.

Ja toq xkik'axaaj ja taq oqoq chi ja winaqii' ma ti kitz'iloj chik ja qaayaa', qas xeki'kooti. Jaari' ja chojmineem qas rajawaxiik. Utz k'a neto'on jutz'iit, xeb'ekiq'ijla' ja winaqii' nekik'utuj chi ke chi ma tikitz'iloj chik ta ja setelik Ya'.

- ¿La utz xak'aaxaaj ja cholon k'aslemaal ri'? ¿Naq chi re?
- ¿Naq chi re toq laj xeeb'e pa jun k'ojlib'al chik ja taq oqoqii'?
- ¿Naq chi re xeb'isooni jar oqoq rumaal ja ntajiini nsaachi ja ch'upup pa ya'?
- ¿Naq yuqub'an keek'u'x jar oqoqii' ja xek'eje' kan na chi paam ja ya'?
- ¿Na nkeeb'an ja taq ak'alaa' chi ruchajixiik ja ya'?

¿Awojtaq ruuwach jar oqoq? ¿Jani'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar oqoq jari' jun paatux ja k'o chi paan ja setelik ya' Atitlan. K'o rusimaal. Q'aq ruuwi' k'in ja ruxamaliil q'aqkoj. Ja ruutzoop saq, ee k'o jun jun k'o jun ti q'aq chi paam ja keetzoop jani' ti tz'iil. Qas nel ruuk'u'x chi rij jar aatineem.

Jar oqoq xa jalal ma ja'n ti saachi. K'ooli ja chapab'al wuuj nchajiini, tib'ij tziij ja q'etab'al tziij nkib'iij chi ke konojeel ja kiwiinaaq chi nkichaajiij. Xa k'a rumaal ari' kaamiik ch'a'ooj chik riij nkamisaxi k'in ntiiji.

Jar oqoq taq q'uux k'o pa ya' okenaq ruuwaay, xar waari' rumaal ja tz'iil k'o pa ya' ntaajini nekami. Jaari' juun chi re jar oqoq k'o pa ruk'ayewaal k'in ntajiini nsaachi.

Jani' jar oqoq, ko chik julee' ja taq chikopaa' rajawaxiik neqachaajiij utz k'a nij nek'eje' wi' quk'iin.

¿Naq k'a ja xa juunaam ki xamanil jar oqoq kuk'in chik julee' paatux? ¿Naq rjalon wi' rii'? ¿Naq k'a kijunaniil ruk'iin ja ak'? ¿Naq kijaloon wi' ki'? Ta cholo': ¿Naq k'a chi re jar oqoq k'o pa ruk'ayeewal chi nsaachi? ¿Naq nqaab'an utz k'a chi neqachajiij ja taq oqoq?

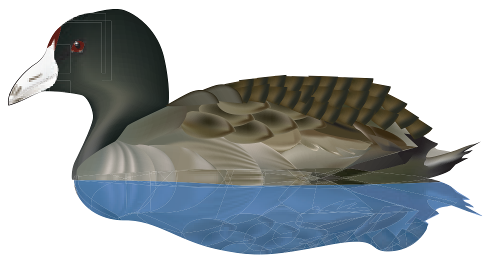

Taka'muluj k'iy muul keeb'ii' chi jun jun achib'al k'ol ikom. ¿Juunaam nuumaj eel wi' ruuqul ruk'iin oqoq? Tach'ob'o' ruub'ii' jun winaq owi naquun juunaam ruuqul nuumaj eel wi'. Taka'muluj k'iy muul.

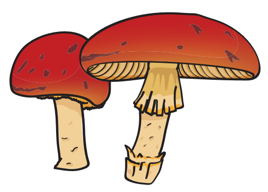

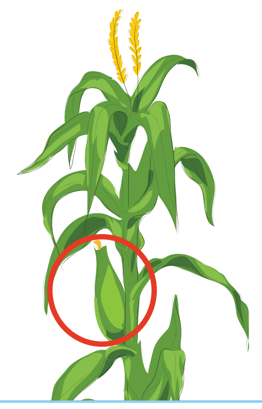

Kaamiik ee k'o k'iy achib'al, kow tab'ij keeb'ii' k'in tasutij chi re b'onilatz'ijb'ab'al, ja juunaam nuumaj eel wa' keeb'ii' ruk'iin oqoq. Ja wi ma awojtaq ta ruub'ii' jun achib'al tak'axaj chi re awajtiij. Tab'ij chi re jun awachib'iil jani' xaab'an chi re.

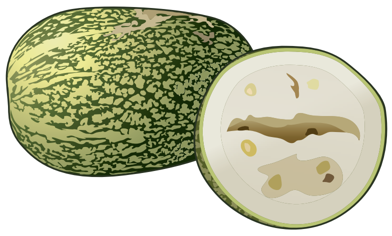

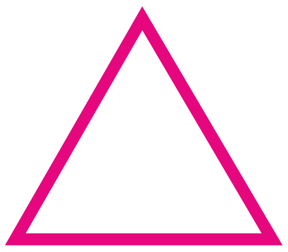

- Tak'axaaj ja julee' tziij ri': tijko'm, ib'och', simisoj. ¿Xak'axaaj ja ruqulaal /o,o,o/? Chi paam ja tziij ri' ja qulaal /o,o,o/ ma najb'eey ta k'oola, k'a chi riij opoon.
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikom. Kow taka'muluuj chi jun jun b'ii'aaj. Tatz'ajpij pa jun setesik ja ruk'aan ruqulaal /o,o,o/ chi riij opoon ja rumajb'aliil tziij.

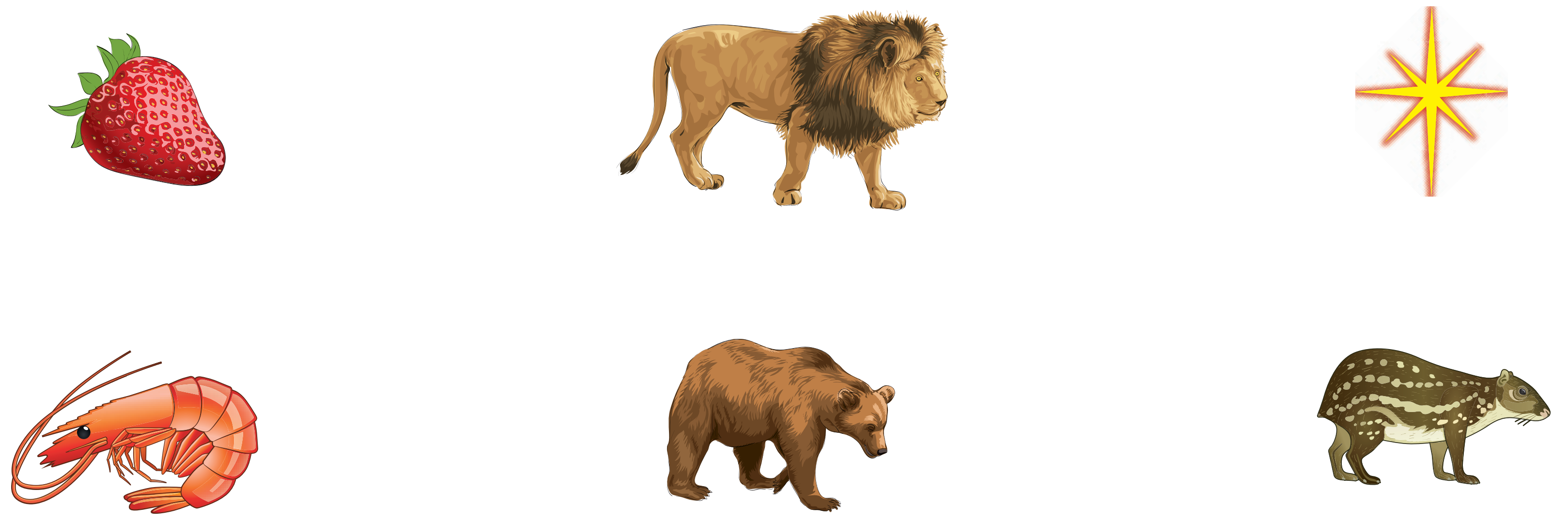

Ja tziij xeeb'e pa k'astaneem pa nimaq'iij. Konojeel nkaajo' nejote' pa "sutib'al rixin Chicago", xar waari' xa keeyoon ja kuk'aan tz'ijb' /o,o,o/ nekowiini nejote'e. Tach'upiij ja ko'lawuuj k'in tatz'ata' jar achib'al. Tab'ij ruub'ii' chi jun junal k'in tacha'a' ja ruk'an ruqulaal /o/ xa b'aar ta chi re ja tziij. Tanak'ab'a'chi paam taq tz'ub'ulib'al rixiin ja sutib'al.

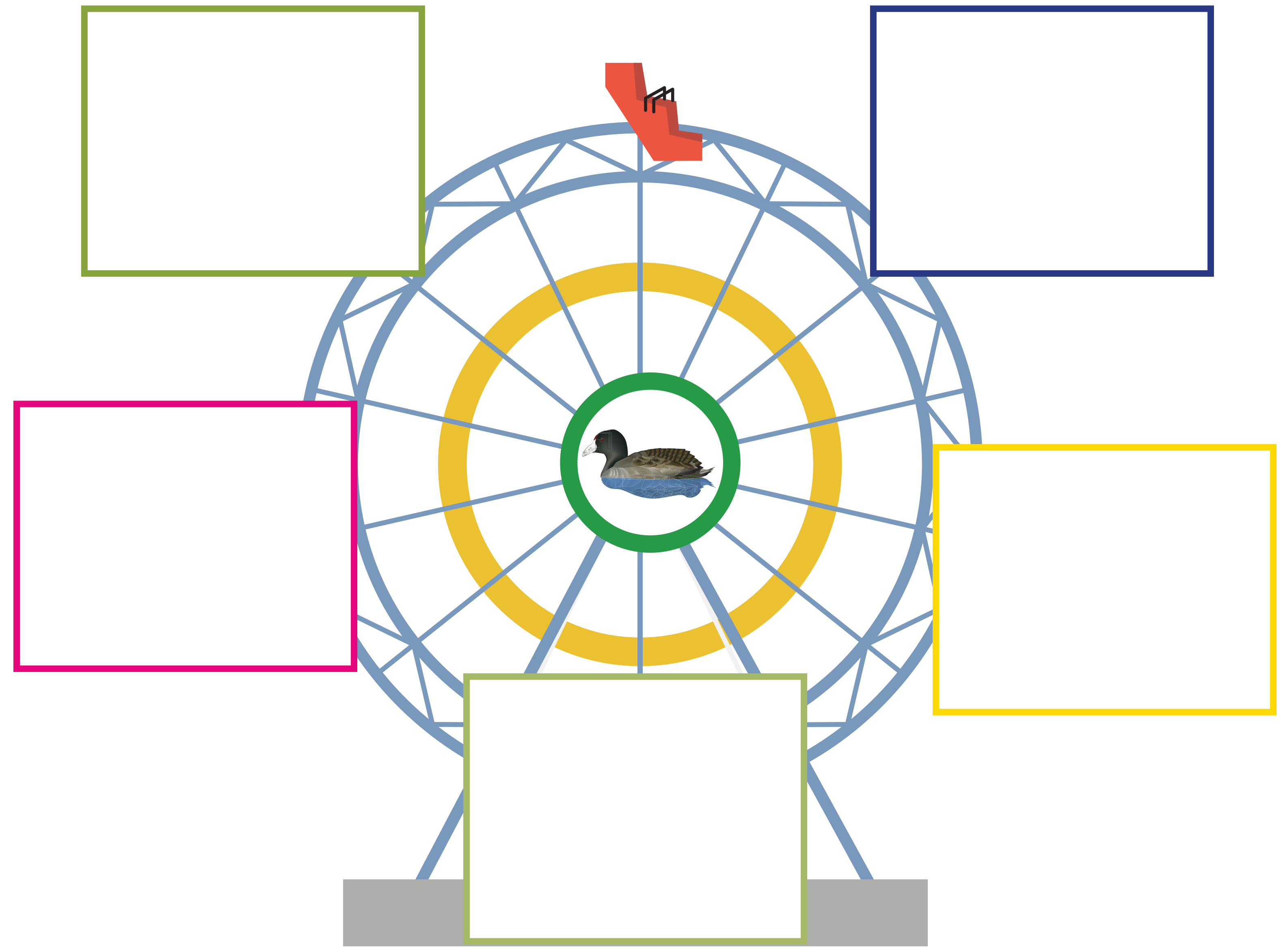

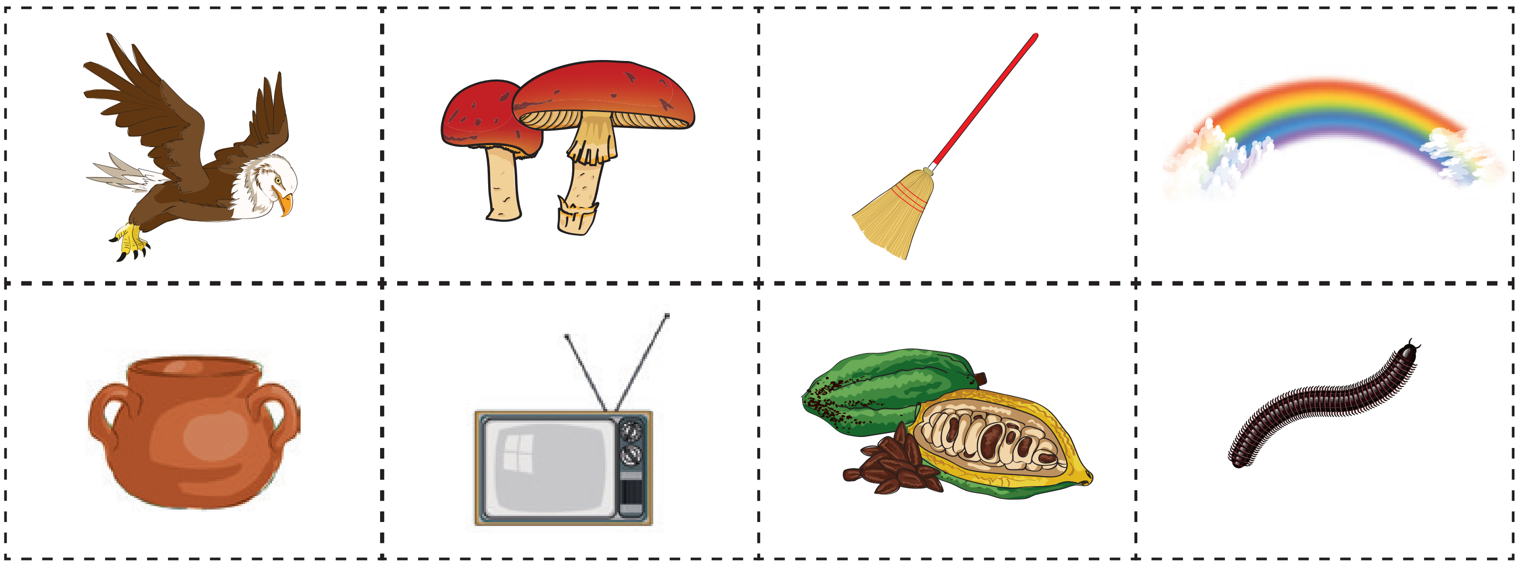

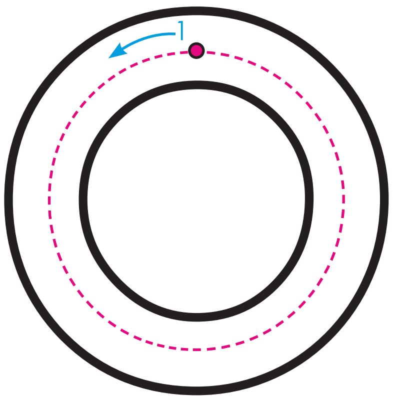

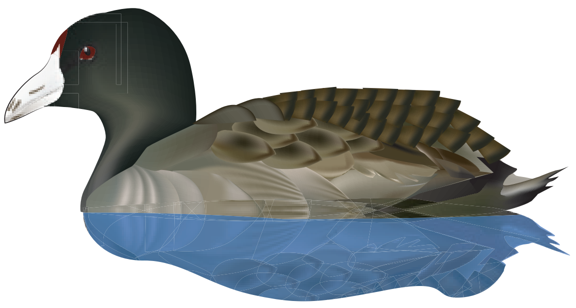

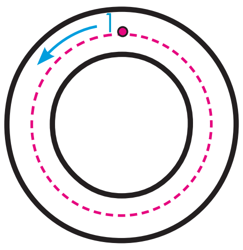

O o

- K'iy chik tziij awojtaq juunaam nuumaj eel ruub'ii' ruk'iin ja ruqulaal tziij oqoq. Kaamiik nawojtaqiij jani' rub'ajniik ja tz'ijb'. Jaawa' **O** nimatz'ijb' k'in jaawa' **o** ko'latz'ijb'. Tajuxu' rachib'al pa ruxulaa' juyu'. Tatz'ata' jani' nuub'an jar awajtiij. Tatz'ata' b'aar chi ri' nuumaj eel wa' rujujxiik. K'aari' tab'ana' chuwach atz'ub'ulib'al, chi riij jun awachib'iil, pa sanayi' owi pan uleew, chuwach jun wuuj, chi re tz'ijb'ab'al.
- Tatz'ata' ja julee' achib'al ri' k'in ja tziij k'o chuuxee'. K'oola jun jun tz'ijb' **o** ruk'aan pa ruub'ii'. Tak'utu' b'aar chi ri' k'o wa' k'in tajuxu' chi re jun X.

kolo'

ixoq

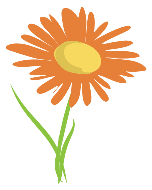

kotz'i'j

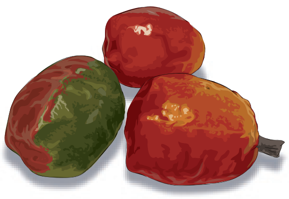

q'inom

Otilia

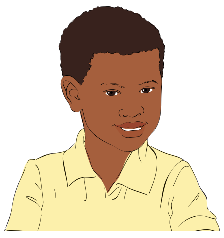

Omar

Tatz'ata' ja jun kajatzuk' ri'. K'iy tz'ijb' o tzajqnaq k'in rajawaxiik ne'awijli. Ke'aq'omaj kiij konojeel ja tz'ijb' O nimatz'ijb' k'in o ko'latz'ijb' xke'awijli.

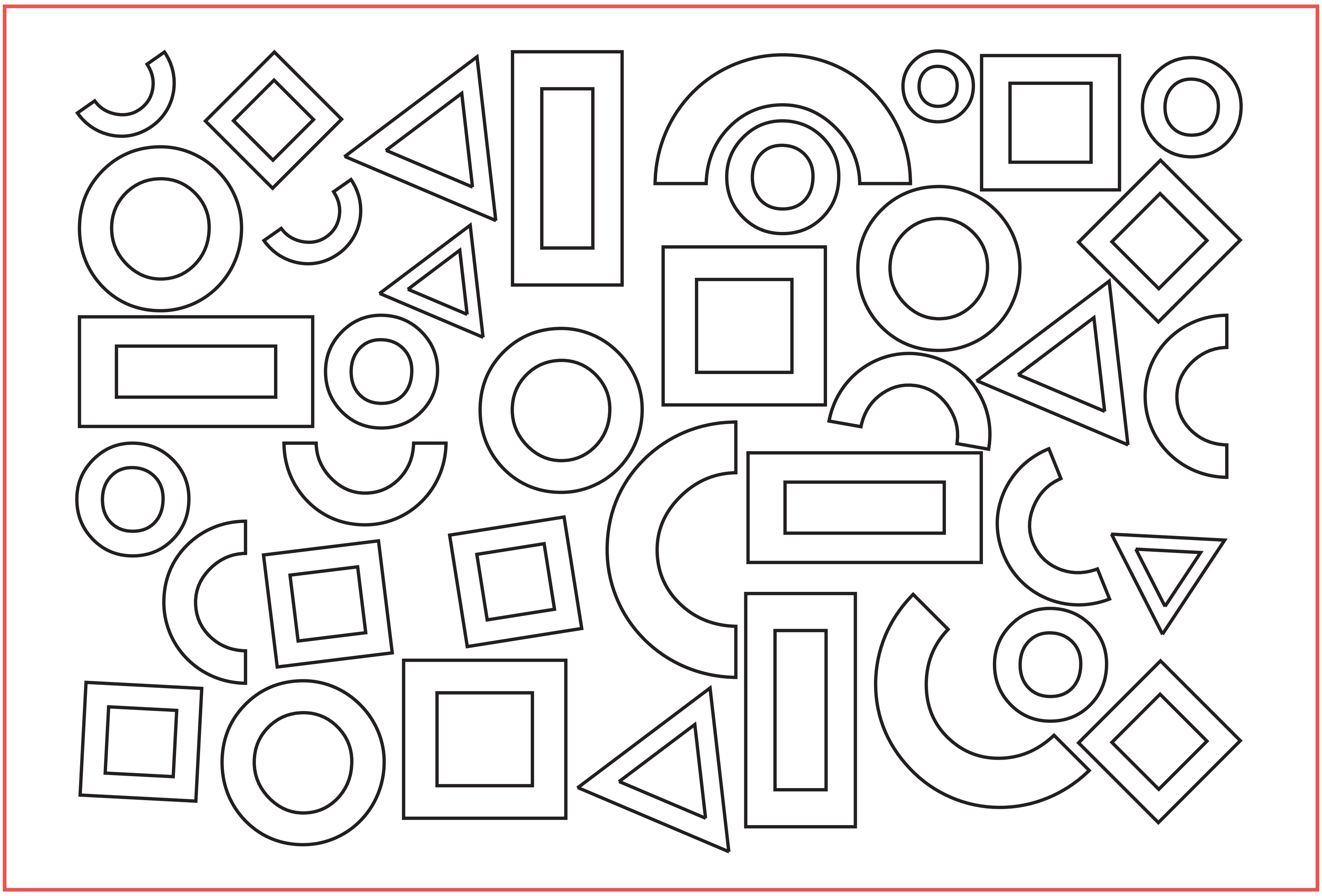

Tajuxu' chi re jun X, ja tz'ijb' O o ruk'aan ja julee' tziij ri'.

Olimpia	b'ajib'al	palow
totol	ojeer	to'om
puus	Onoria	k'ayineem
oqoq	okox	o'on
kolo'	ib'och'	Oseas

Qatz'ijb'aaj ja nim k'in ko'latz'ijb' **O o**. Toq amajoon rutz'ijb'axiik chaqajaa' tab'ij ruuqul. Tulqa'j chi aawe b'aar chi ri' naamaj eel wa' rujujxiik ja tz'ijb'. Tatz'ata' naq nuub'an chi rutz'ijb'axiik ja tz'ijb' **o** jar awajtiij chuwach tz'alamatz'ijb'ab'al. Tatijoj aawii' chi rutz'ijb'axiik chi paam ja jun saamaaj ri'.

O o

O o

O o

O o

Tatz'ata' jar achib'al k'in ejqaal tab'ij ruub'ii' chi jun junal. Ja wi k'oola ja ruqulaal /o/ chi paam ja tziij, tatz'ijb'aaj jaawa' tz'ijb' chuwach jikajux k'o pa rixkin. Ja wi ma k'o ta ruk'aan, xa jun ti jux tab'ana' kaan. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij. Toq xtaak'is, tacha'a' oxi' achib'al. Tab'ij jun nimatziij ruk'iin chi jun junal.

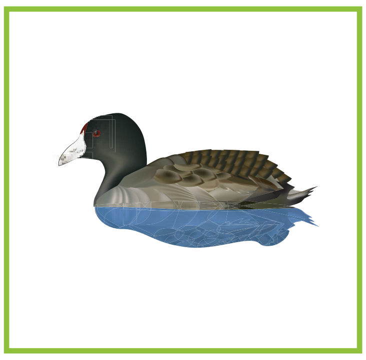

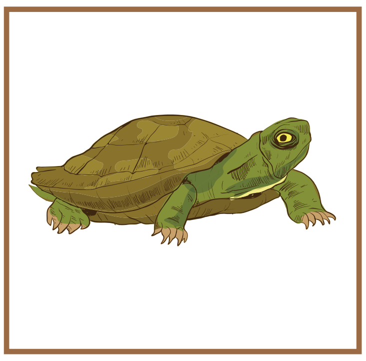

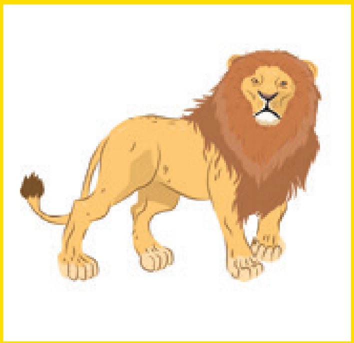

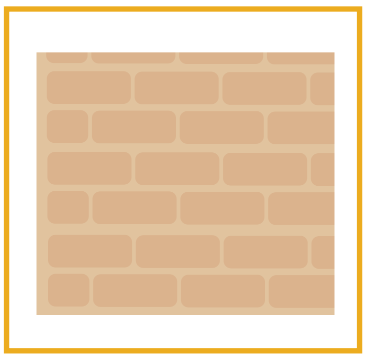

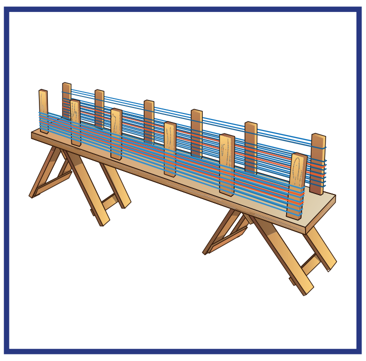

¡Qojtaqiij ja tz'ijb' Oo oo!

- Kaamiik, nqojtaqiij ja tz'ijb' **oo**. Jaawa' k'o jun ruuqul yuquyik na chuwach ja **o**. Tak'aaxaaj ja julee' tziij ri': sokooj, oochooch, q'apooj, chanooj, xkoloo'. ¿Xaatz'at ja ruqulaal /oo,oo,oo/?
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikam. Kow taka'muluuj chi jun jun b'ii'aaj. Tatz'ajpij pa jun setesik ja ruk'an ruqulaal /oo/ xa b'aar ta chi re ja tziij.

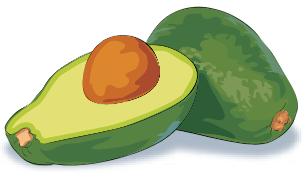

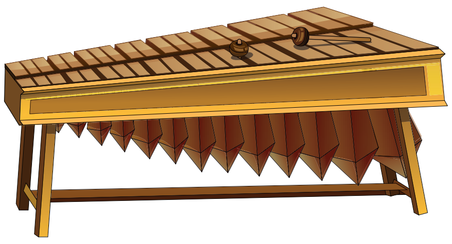

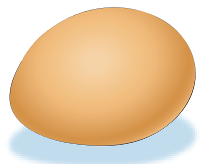
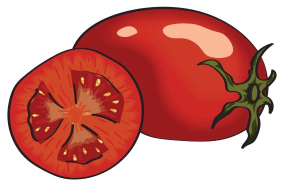

- K'iy tziij chik awojtaq ja ruk'aan ruqulaal /oo/. Kaamiik nawojtaqiij rutz'ijb'axiik ja tz'ijb' keewa' ruqulaal. Tatz'ata' jani' ja nimatz'ijb' **Oo** k'in jani' ja ko'latz'ijb' **oo**.
- Tatz'ata' nojelaal ja tz'ijb' k'o pa taq setesaq. Taq'omaj chi re rub'oniil nawaajo' atet, ja tz'ijb' **oo** xtawijli. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

Oo oo

oo	pp	oo	bb	aa	oo	qq	oo	bb	oo	aa	oo

Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikom. K'o tz'ijb' **oo** ruk'aan pa ruub'ii'. Tak'utu' b'aar chi ri' k'o wa' k'in tajuxu' kan chi re jun X.

sootz'

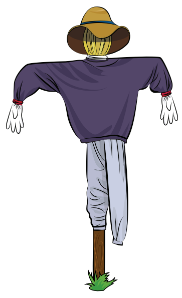
pooy

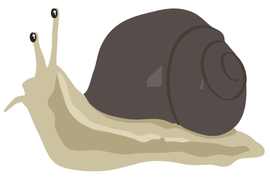
t'oot'

Tajuxu' chi re jun X, ja tz'ijb' **oo** ruk'aan ja julee' tziij ri'.

lootz	lool	b'ooq'
mooy	peraaj	choom
chooy	k'ajool	atiineem
cholaaj	pooq	ch'oob'
mookaaj	sooch	mooq'

Tatz'ata' jar achib'al k'in ejqaal tab'ij ruub'ii' chi jun junal. Ja wi k'oola ja ruqulaal /oo/ chi paam ja tziij, tatz'ijb'aj jaawa' tz'ijb' chuwach jikajux k'o pa rixkin. Ja wi ma k'o ta ruk'aan, xa jun ti jux tab'ana' kaan. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij. Toq xtaak'is, tacha'a' oxi' achib'al. Tab'ij jun nimatziij ruk'iin chi jun junal.

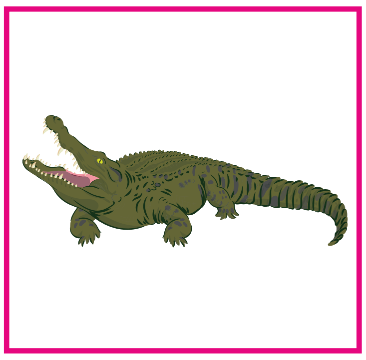
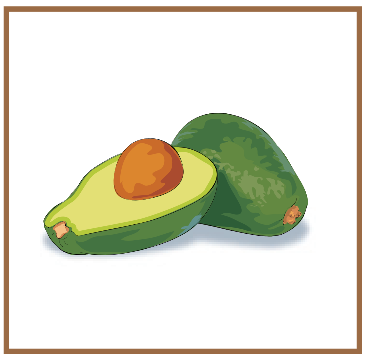

¡Qojtaqiij ja tz'ijb' A a!

K'o k'iy q'iij chi qaawach b'aar chi ri' nqojtaqij wi' ja tz'ijb' a, jun tz'ijb' maxko' rajawaxiik b'aar chi ri' nqokisaj wi' chi rutz'ijb'axiik k'iy tziij. Nqamaj eel ruk'axaxiik jun cholon k'aslemaal ja ki'k'u'xaal ruk'amoon to chi aawe. Tak'axaaj chi utz k'in pa ruk'isib'al, tak'ulub'a' jar ak'axaaneem.

Ja riikiil qas ki' nuuna' ja tan Ana

Ajtz'ijb': Miguel Angel Oxlaj Cúmez

Ja tan Ana jaari' jun ti k'el jas ejtz'aaneel k'o pa ruuwi' jun jab'el chee'. Ja tan Ana qas k'i ruuk'u'x toq nxik'an eel pa jun naqaaj korachikop b'aar ntijk wa' awan. Qas ki' nuuna' nuutij aj. Ja pa korachikop ja toq k'o wachiineem, xa b'aar ta k'o wi' ja aj. Ja tan Ana qas ajninaq nxik'aani nuuk'am eel jun aj chi re taq raqan k'in neruya'a' kan pa roochooch. Nuunuk' qaaj ja ti aj pa ruusook k'in chi re ruutzoop qas k'i ruuk'u'x nuumaj ruti'jiik. Ja aj jaari' ruriikiil qas ki' nuuna'.

Xuub'an jun q'iij, ja raajaaw korachikop xuutz'at ja tan Ana k'in xuxib'ej to. Ja tan Ana xuxib'ej rii' k'in ajninaq xxik'an eel pa roochooch. Pa jun q'iij chik, ja raajaaw chanooj xchaajiij ja rutijko'm, utz k'a ma topooni chik ja tan Ana. Xar waari' ja tan Ana qas k'o runaa'ooj. Xuutz'at opoon chi ja rajawaal chanooj pa nik'aj q'iij nok pa roochooch, rumaal ari' jaari' ramaaj xb'eruk'ama' to ajninaq jun raj.

Rumaal k'aari' nij pa taq nik'aj q'iij wi' nb'e chik ja tan Ana neruk'ama' to jun raj. Nuuk'am eel pa roochooch k'in qas ki'iil nwa'a. Ja tan Ana qas ki' nuuna' ja raj k'in ja rajawaal chanooj qas ki' nuuna' ruwaa'iim pa nik'aj q'iij.

- ¿Naq ruub'ii' ja ti k'el?
- ¿Naq chi riikiil aal qas ki' nuuna' ja tan Ana?
- ¿Naq chi re naach'ob' atet ja rajawaal korachikop xuxib'ej eel ja ta Ana?
- ¿Naq xuub'an ja tan Ana xb'eruk'ama' chik ja aj?
- ¿Naq naach'ob' chi riij ja runaa'ooj ja tan Ana? ¿Naq chi re?

¿Naq awojtaq chi re ja aj?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Nb'i'x aj chi re ja jal toq k'a ya' na. Ja chee' b'aar chi ri' nk'ijy wa' ja aj nb'i'x chi re awan. Ja tijko'miineem rixiin jar ixiim maxko' rajawaxiik chi paam ja nimatinaamit Iximuleew. Chi juun nimatinaamit ntijk wa'. K'o aj nk'iy pa taq maq'an k'ojlib'al k'in k'oola pa taq teew k'ojlib'al. K'ol awan ka'i' muul nuuya' ruuwach jun junaa' k'in chi ri' nelesax to wa' ja aj.

Ja aj nij tz'aqat ja ruchojq'aq'iil, rumaal chi nuuya' nak'a chojq'ab'al chi qe, jaari' ja rajawaxiik chi re ja qab'aaqiil utz k'a qas k'o rutzil qaawach nojk'ijya.

Chi re ja aj maxko' k'iy riikiil nb'ajni, jani' chi re: way, leej, q'oor, katamal, q'utuuj, xuk'uk' ya, kaxlanway, chaqajaa' nokisax chi rij rii'aal tii'iij k'in julee' riikiil chik.

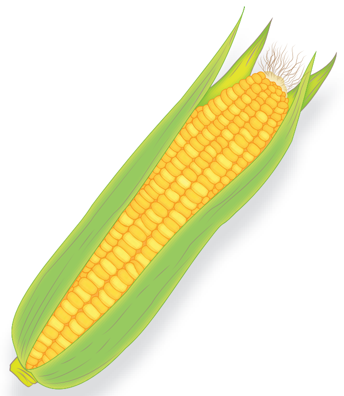

Taka'muluj k'iy muul keeb'ii' chi jun jun achib'al k'ol ikom. ¿Juunaam nuumaj eel wi' ruuqul ruk'iin aj? Tach'ob'o' ruub'ii' jun winaq owi naquun juunaam ruuqul nuumaj eel wi'. Taka'muluj k'iy muul.

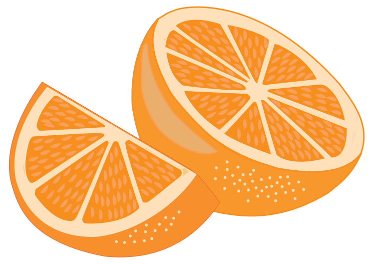

Kaamiik ee k'o k'iy achib'al, kow tab'ij keeb'ii' k'in tasutij chi re b'onilatz'ijb'ab'al, ja juunaam nuumaj eel wa' keeb'ii' ruk'iin aj. Ja wi ma awojtaq ta ruub'ii' jun achib'al tak'axaj chi re awajtiij. Tab'ij chi re jun awachib'iil jani' xaab'an chi re.

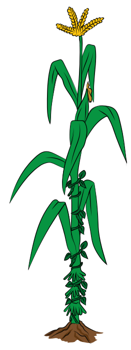
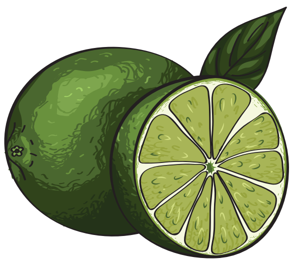

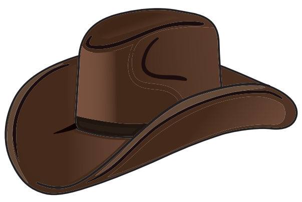
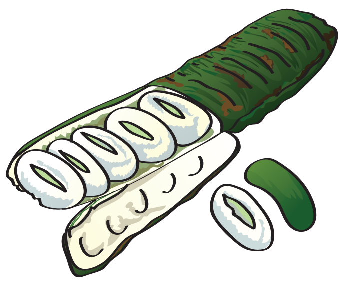
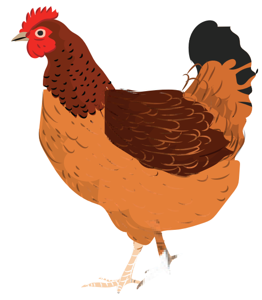

- Tak'axaaj ja julee' tziij ri': ch'am, sik'ib'al, kematz'ijb, sik'aj, ch'ajt. ¿Xak'axaaj ja ruqulaal /a,a,a/? Chi paam ja tziij ri' ja qulaal /a,a,a/ ma najb'eey ta k'oola, k'a chi riij opoon.
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikom. Kow taka'muluuj chi jun jun b'ii'aaj. Tatz'ajpij pa jun setesik ja ruk'aan ruqulaal /a,a,a/ k'o pa runik'ajaal owi ruk'isib'aal chi re ja tziij.

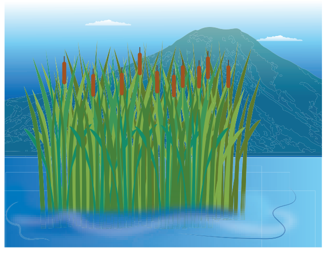

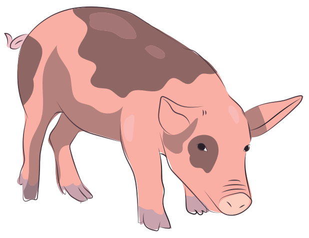
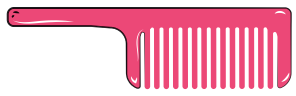

Tatz'ata' ja nimach'ijch'. Ruchojmiin chik rii' nuuk'am eel k'iy naquun. Tach'upiij ja ko'lawuuj k'ol ikom k'in tab'ij ruub'ii' chi jun junal achib'al. Tanak'ab'a' pa jun jun kaxoon ja b'ii'aaj ruk'aan xa b'aar ta chi ri' ja tz'ijb' /a,a,a/.

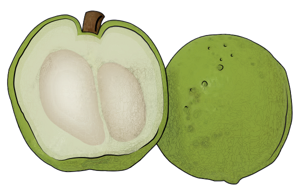

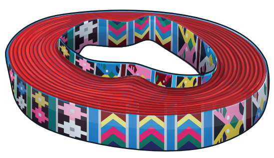

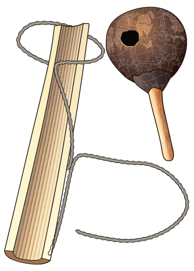

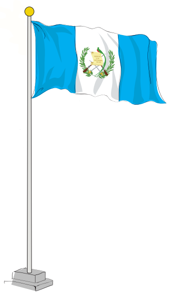

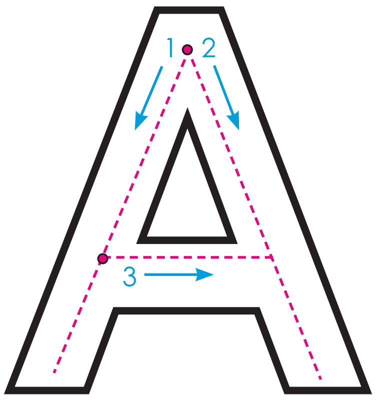
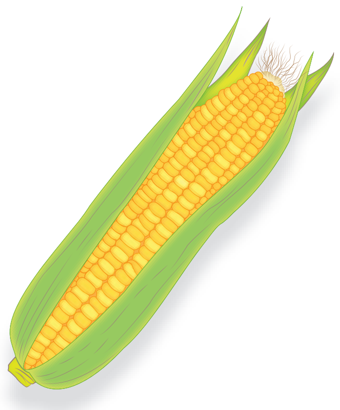
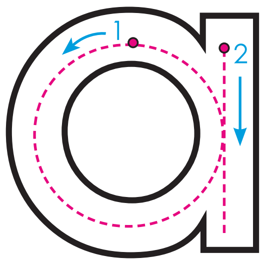

A a

- K'iy chik tziij awojtaq juunaam nuumaj eel ruub'ii' ruk'iin ja ruqulaal tziij aj. Kaamiik nawojtaqiij jani' rub'ajniik ja tz'ijb'. Jaawa' **A** nimatz'ijb' k'in jaawa' **a** ko'latz'ijb'. Tab'ana' rachib'al pa ruxulaa' juyu'. Tatz'ata' jani' nuub'an jar awajtiij. Tatz'ata' b'aar chi ri' nuumaj eel wi' rujujxiik. K'aari' tab'ana' chuwach atz'ub'ulib'al, chi riij jun awachib'iil, pa sanayi' owi pan uleew, chuwach jun wuuj, chi re tz'ijb'ab'al.
- Tatz'ata' ja julee' achib'al ri' k'in ja tziij k'o chuuxee'. K'oola jun jun tz'ijb' a ruk'aan pa ruub'ii'. Tak'utu' b'aar chi ri' k'o wa' k'in tajuxu' chi re jun X.

nopaq'a'

pakaay

kinaq'

xajajb'

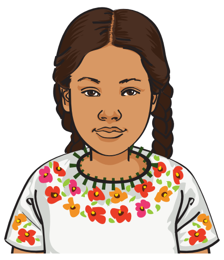
Ana

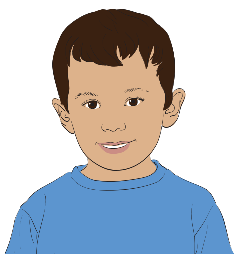
Alan

Tatz'ata' ja jun kajatzuk' ri'. K'iy tz'ijb' **a** tzajqnaq k'in rajawaxiik ne'awijli. Ke'aq'omaj kiij konojeel ja tz'ijb' **A** nimatz'ijb' k'in **a** ko'latz'ijb' xke'awijli..

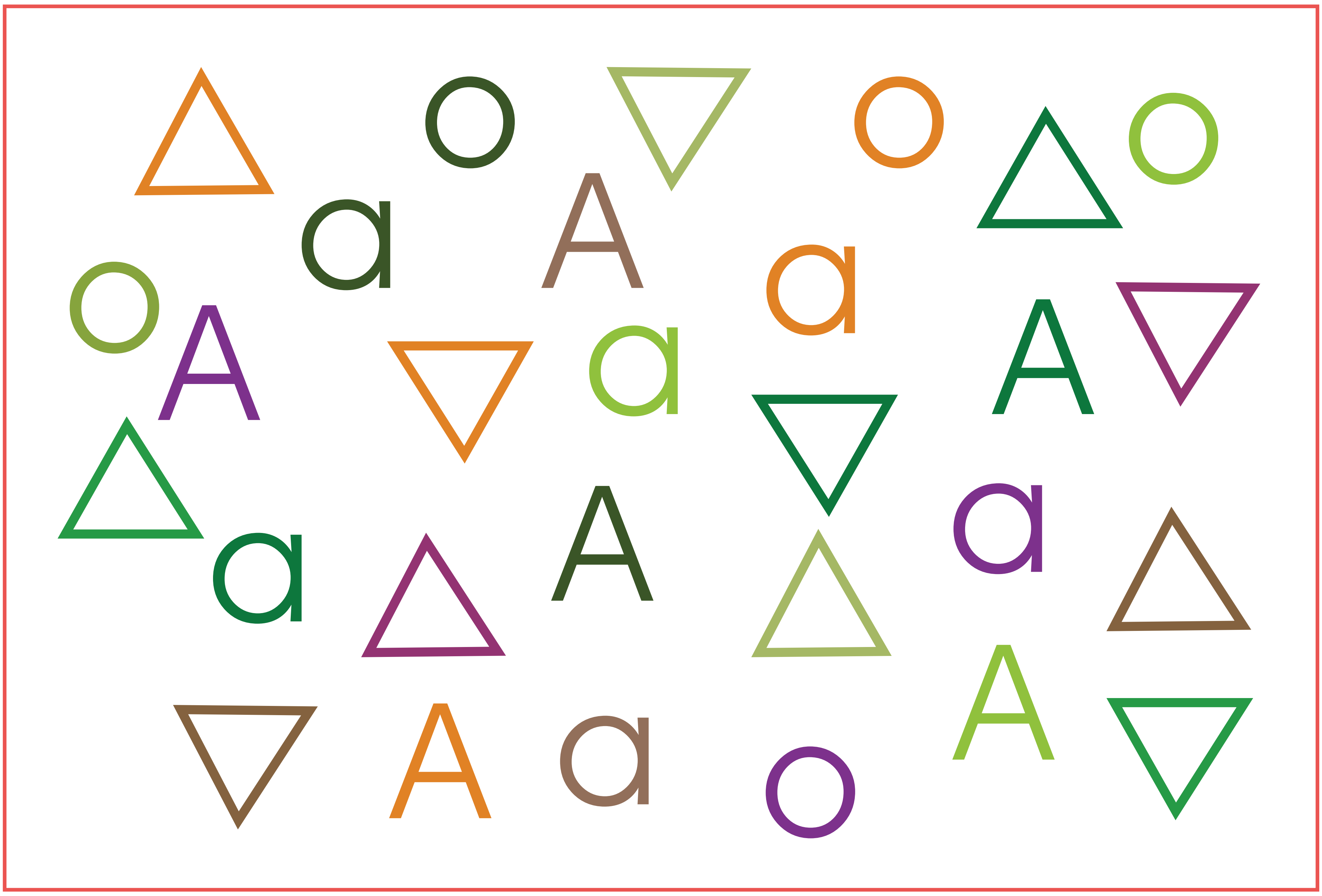

Tajuxu' chi re jun X, ja tz'ijb' **A a** ruk'aan ja julee' tziij ri'.

katamal	poqoq	ajache'l
Arturo	q'inob'al	pa'lib'al
q'ojq'	Amparo	b'uuq
sanayi'	aq'ab'iil	jichab'
k'isib'al	tza'maaj	Anselmo

Qatz'ijb'aaj ja nim k'in ko'latz'ijb' **Aa**. Toq amajoon rutz'ijb'axiik ja tz'ijb' **a** chaqajaa' tab'ij ruuqul. Tulqa'j chi aawe b'aar chi ri' naamaj eel wa' rujujxiik ja tz'ijb'. Tatz'ata' naq nuub'an chi rutz'ijb'axiik ja tz'ijb' **a** jar awajtiij chuwach tz'alamatz'ijb'ab'al. Tatijoj aawii' chi rutz'ijb'axiik chi paam ja jun saamaaj ri'.

A a A a A a A a A a

A a A a A a A a A a

A a A a

A a

Tatz'ata' jar achib'al k'in ejqaal tab'ij ruub'ii' chi jun junal. Ja wi k'oola ja ruqulaal /a/ chi paam ja tziij, tatz'ijb'aaj jaawa' tz'ijb' chuwach jikajux k'o pa rixkin. Ja wi ma k'o ta ruk'aan, xa jun ti jux tab'ana' kaan. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij. Toq xtaak'is, tacha'a' ka'i' achib'al ruk'aan ja tz'ijb' **a** k'in pan ejqaal tab'iij chi jun jun tziij. Tab'ij chi jun jun ruqulaal ja tziij. K'amab'al tziij: aj . Ja ruqulaal jaari' /a/-/j/.

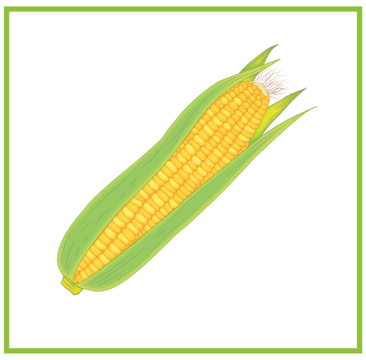

a

—

¡Qojtaqiij ja tz'ijb' Aa aa!

- Kaamiik, nqojtaqiij ja tz'ijb' **aa**. Jaawa' k'o jun ruuqul yuquyik na chuwach ja **a**. Tak'aaxaaj ja julee' tziij ri': saamaaj, chaaj, taa', Paal, xaan. ¿Xak'axaaj ja ruqulaal ja /aa,aa,aa/?
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikam. Kow taka'muluuj chi jun jun b'ii'aaj. Tatz'ajpij pa jun setesik ja ruk'an ruqulaal /aa/ xa b'aar ta chi re ja tziij.

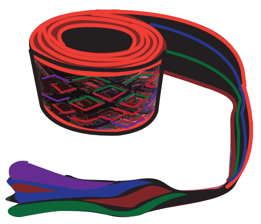

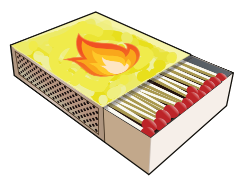

- K'iy tziij chik awojtaq ja ruk'aan ruqulaal /aa/. Kaamiik nawojtaqiij rutz'ijb'axiik ja tz'ijb' keewa' ruqulaal. Tatz'ata' jani' ja nimatz'ijb' **Aa** k'in jani' ja ko'latz'ijb' **aa**.
- Tatz'ata' nojelaal ja tz'ijb' ee k'ooli kaamiik. Taq'omaj chi re rub'oniil nawaajo' atet, ja tz'ijb' **aa** xtawiil. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

aa qq aa bb aa oo
oo ee
bb aa oo aa aa

Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikom. K'o tz'ijb' **aa** ruk'aan pa ruub'ii'. Tak'utu' b'aar chi ri' k'o wi' k'in tajuxu' kan chi re jun X.

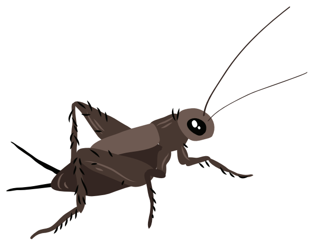
saak'

taa'

q'aaq'

Tajuxu' chi re jun X, ja tz'ijb' **aa** ruk'aan ja julee' tziij ri'.

pojp	jotaay	te'ejaa'
samaaj	aab'aj	siwaan
aal	ch'ob'ooj	tinaamit
ch'oyaa'	chikopaa'	aachi
ajtijaal	k'aak'a	q'ajoom

Tatz'ata' jar achib'al k'in ejqaal tab'ij ruub'ii' chi jun junaal. Ja wi k'oola ja ruqulaal /aa/ chi paam ja tziij, tatz'ijb'aj jaawa' tz'ijb' chuwach jikajux k'o pa rixkin. Ja wi ma k'o ta ruk'aan, xa jun ti jux tab'ana' kaan. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij. Toq xtaak'is, tacha'a' ka'i' achib'al ja ruk'aan tz'ijb' **aa** k'in qas ejqaal tab'iij chi jun junal. Tab'iij ruqulaal chi jun junal ja tziij. K'amab'al tziij: aaj = ja ruqulaal jaari' /**aa**/-/**j**/.

aa

—

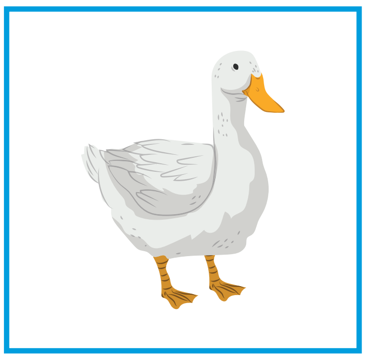

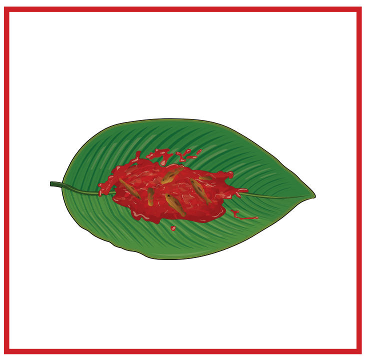

¡Qojtaqiij ja k'u'xatz'ijb' E e!

K'o k'iy q'iij chi qaawach b'aar chi ri' nqojtaqij wi' ja tz'ijb' e, jun tz'ijb' maxko' rajawaxiik b'aar chi ri' nqokisaj wi' chi rutz'ijb'axiik k'iy tziij. Nqamaj eel ruk'axaxiik jun cholon k'aslemaal ja ki' k'u'xlaal ruk'amoon to' chi aawe. Tak'axaaj chi utz k'in pa ruk'isib'al, tak'ulub'a' jar ak'axaaneem.

Jar ejtab'al tzajqinaq kaan

Ajtz'ijb': Miguel Angel Oxlaj Cúmez

Jar ejtab'al rixiin Isieni xsaachi pan ajtiijaal. Ja tijoneel k'in ajtijoxeelaa' xkikanoj, xar waari' ma xkiil ta wi'. Jar Isieni xmeloj pa roochooch rmajon ch'ob'ooj naq nb'ij chi re' ja ruutee' "xintzaq jar ejtab'al". K'ooli xalaq'aani jar ejtab'al". ¿Naq k'a nqaab'an chi re ja rutzijoxiik? Ja xuuch'ob' ma k'o ta tziij nuub'an.

B'ajan xk'aatziini jar ejtab'al chi rub'ajniik jar achib'al, xb'e jar Isieni ja b'aar ntzajk wi' ja riikiil chi rk'amarik jun pale't. Xuucha' ja jiik riij, k'in jaa ri' xub'anb'eej jun jikajux. Ja k'a toq xrejtaaj ja toq ari' xk'atziini jar ejtab'al chi re. Xel eel chi rukanoxiik jun ejtab'aliil, rumaal chi rajawaxiik rejtaaaj k'in tz'aqat nuub'an chi re ja rejtaxiik.

Laj xooq'i, xukanoj chik jutiij chi paam ja ruuya'l. Ja toq xuujaq ja wuuj rixin ojtaqib'al tzijob'al, chi paam ja ruuxaaq k'o wi' jar ejtab'al. Qas nq'inq'ooti, ruk'aan taq jikajux, k'in taq laj ajilab'al, rawan rii' jar ejtab'al. Jar Isieni chi paam ja ruuwuuj ruya'oon kaan wi' chi utz k'a ajninaq nrijli ja rusaamaaj rixin ojtaqib'al tzijob'al.

- ¿B'aar xb'antaj wi' awa' jun cholon k'aslemaal ri'?
- ¿Naq chi re qas nb'ison chik jar Isiemi?
- ¿Naq xuub'an chi rutzajqiik jar ejtab'al jar Isieni? ¿Naq xuub'an chi rijliik?
- ¿La k'o jutiij atzaqoon jun anaaquun? ¿naq k'a ana'oon?
- Tach'ob'o', ¿Naq natkoowiini naab'an chi re jun parapik chee', ja toq ma k'o ta ejtab'al?

¿Naq nok wi' jar ejtab'al?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

La ejatab'al jaari' jun naquun nk'atzin chi re ejtaaneem. Nojelaal jar ejtab'al ruk'aan taq ajilab'al. Jar ajilab'aal jaari' nk'utuwi ja naab'an chi ejtaneem, k'in nuk'uut rejtaxiik ja raqan ja naquun.

Chi re jun ejtab'al nawojtaqiij raqan ja tz'ib'ab'al, jun wuuj, rixin jun ch'ajtal, jun ch'akat k'in julee' naquun chik.

K'ooli ejtab'al nimaq k'in kookoj. Utz k'a nawejtab'eej rajawaxiik naya qaaj jar ejtab'al chi riij ja naquun nawejtaaj. K'a jaari' nawajlaaj ja taq ajilab'al k'in chi rii naatz'at wi' ja raqan.

Takanoj jun awejtab'al k'in chi re tawetaaj jani' raqan ja jun tz'ib'ab'al, rixin awaqan, rixin atz'ijb'awuuj. ¿Naq ja nim chi re? ¿Naq ja kooli? Tab'iij ka'i' nimatziij ja b'ar naakoj wi' jar ejtab'al. K'amab'al tziij: Ja nuutee' xusipaaj jun wejtab'al.

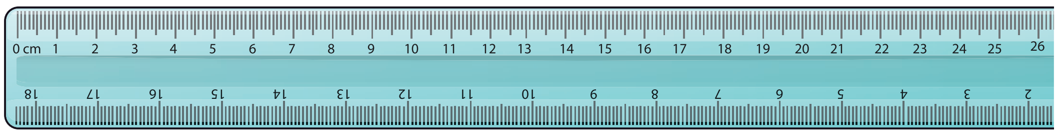

- Tak'axaaj ja julee' tziij ri': ejtaliil, ejqaal, ejtaneel, ajtamab'al, ejtaneem. ¿Naq ruqulaal numajb'ej eel? Jaari' ja ruqulaal /e,e,e/.
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikom, jaari' samajib'al nk'aatzin chi re jar aachi b'anol jaay. Xa juun chi ke ja tziij nuumaj eel ruk'iin ruqulaal /e,e,e/. Kow taka'muluuj chi jun junal ruub'ii' ja samajib'al, ja toq k'a xtawijli ja numajb'ej eel ruuqul ruk'iin ja /e,e,e/ tatz'ajpij pa jun setesik.

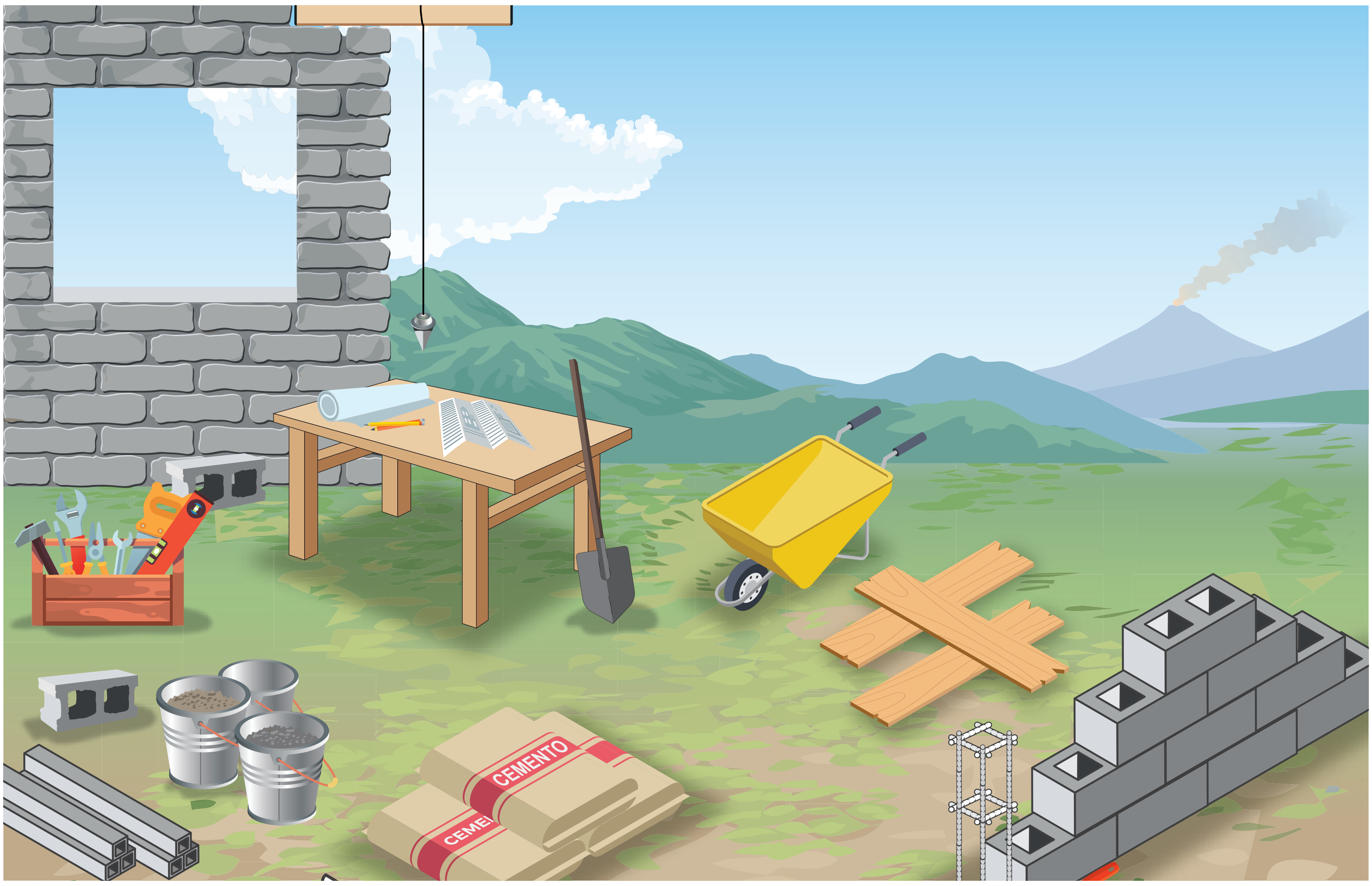

- Tak'axaaj ja julee' tziij ri': b'esooj, mesab'al, k'aten, maske'l, rejtaal. ¿Xak'axaaj ja ruqulaal /e,e,e/? Chi paam ja tziij ri' ja qulaal /e,e,e/ ma najb'eey ta k'oola, k'a chi riij opoon.
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikom. Kow taka'muluuj chi jun jun b'ii'aaj. Tatz'ajpij pa jun setesij ja ruk'aan ruqulaal /e,e,e/ pa runik'ajaal ja tziij, ma najb'eey ta.

☐ 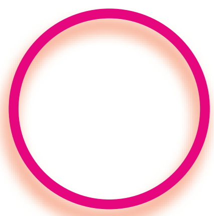 ☐ 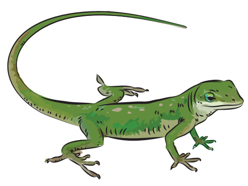 ☐

☐ ☐ 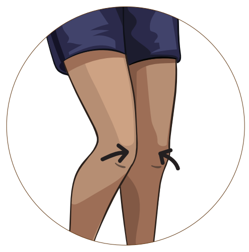 ☐

Tach'upiij ja ko'lawuuj k'ol ikom k'in tab'ij ruub'ii' chi jun junal jar achib'al. Ja pa q'anakaxoon, tanak'ab'a' ja ruqulaal ruk'aan /e,e,e/ toq nuumaj eel ja tziij. Ja pa raxakaxoon, ja ruk'an ruqulaal pa nik'aaj owi pa ruk'isib'aal. Ja pa xarakaxoon, ja nij ma k'o ta wi' ja ruqulaal ruk'aan.

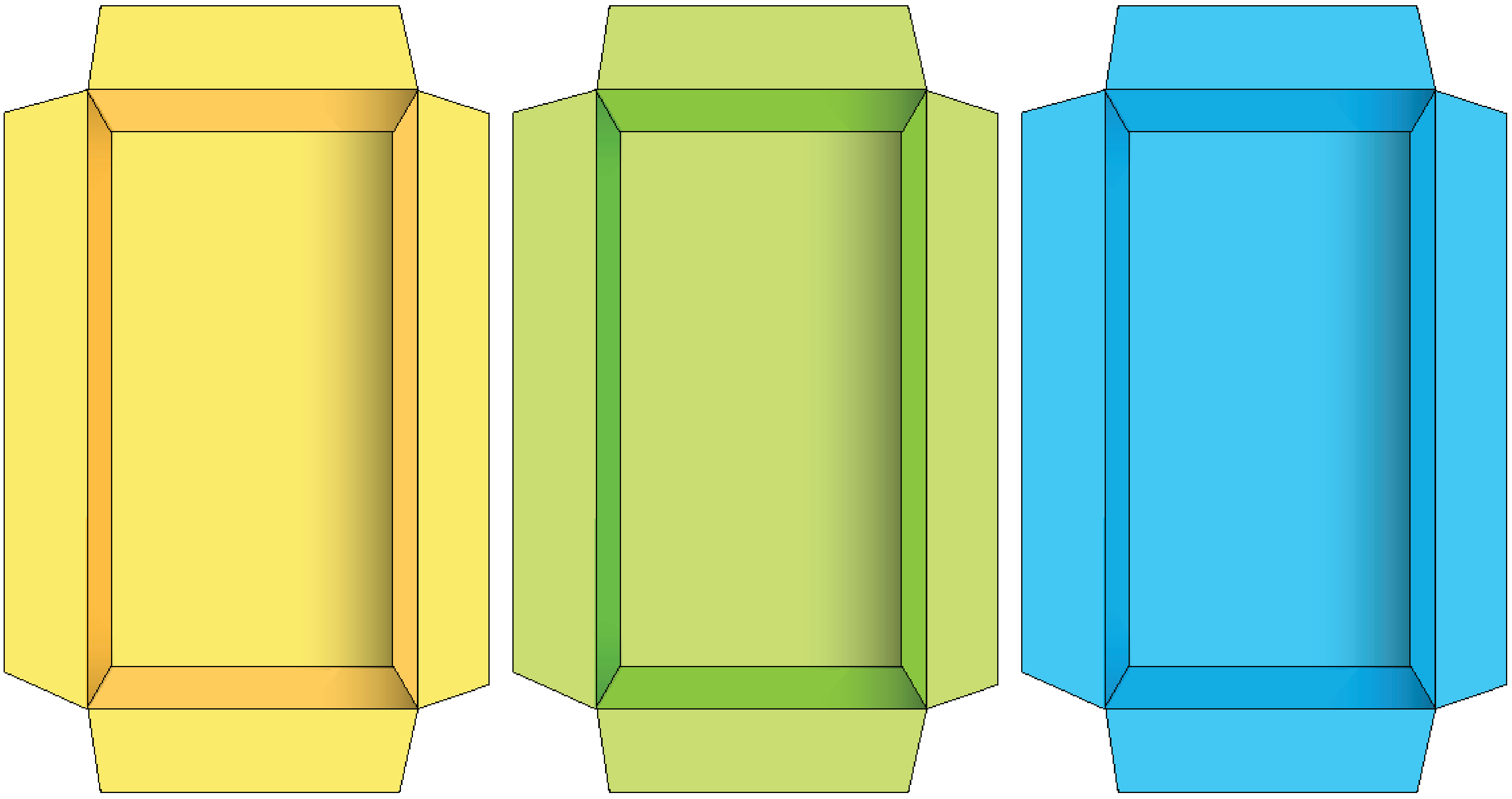

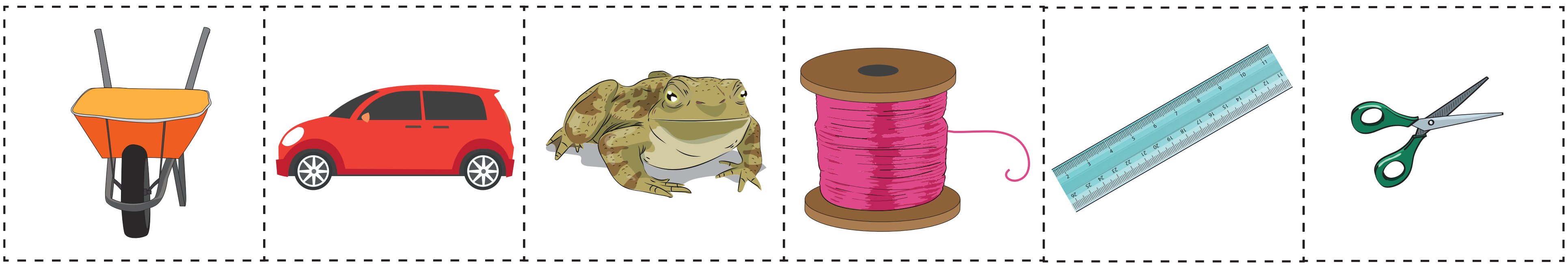

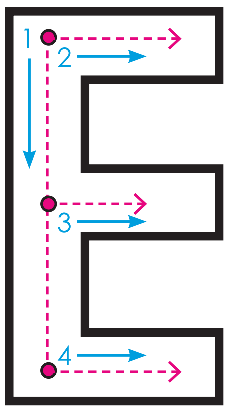

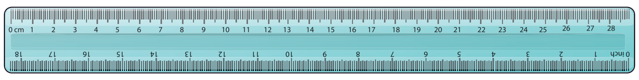

E e

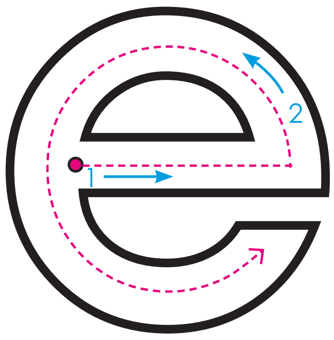

- K'iy chik tziij awojtaq juunaam nuumaj eel ruub'ii' ruk'iin ja ruqulaal tziij ejtab'al. Kaamiik nawojtaqiij jani' rub'ajniik ja tz'ijb'. Jaawa' **E** nimatz'ijb' k'in jaawa' **e** ko'latz'ijb'. Tab'ana' rachib'al pa ruxulaa' juyu'. Tatz'ata' jani' nuub'an jar awajtiij. Tatz'ata' b'aar chi ri' nuumaj eel wa' rujujxiik. K'aari' tab'ana' chuwach atz'ub'ulib'al, chi riij jun awachib'iil, pa sanayi' owi pan uleew, chuwach jun wuuj, chi re tz'ijb'ab'al.
- Tatz'ata' ja julee' achib'al ri' k'in ja tziij k'o chuuxee'. K'oola jun jun tz'ijb' ruk'aan **"E e"** pa ruub'ii'. Tak'utu' b'aar chi ri' k'o wa' k'in tajuxu' chi re jun X.

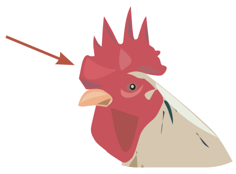

pere'y

tz'etaq'iij

k'ewex

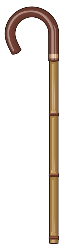

ch'ame'y

Elena

Ernesto

Tatz'ata' ja jun achib'al ri'. Chi paam waawaan wa' k'iy tz'ijb' **Ee**. Tatz'ajpij pa jun setesik chi re chee'b'ooniil ja ruk'aan nimatz'ijb' **E** k'in ko'latz'ijb' **e** xtawijli.

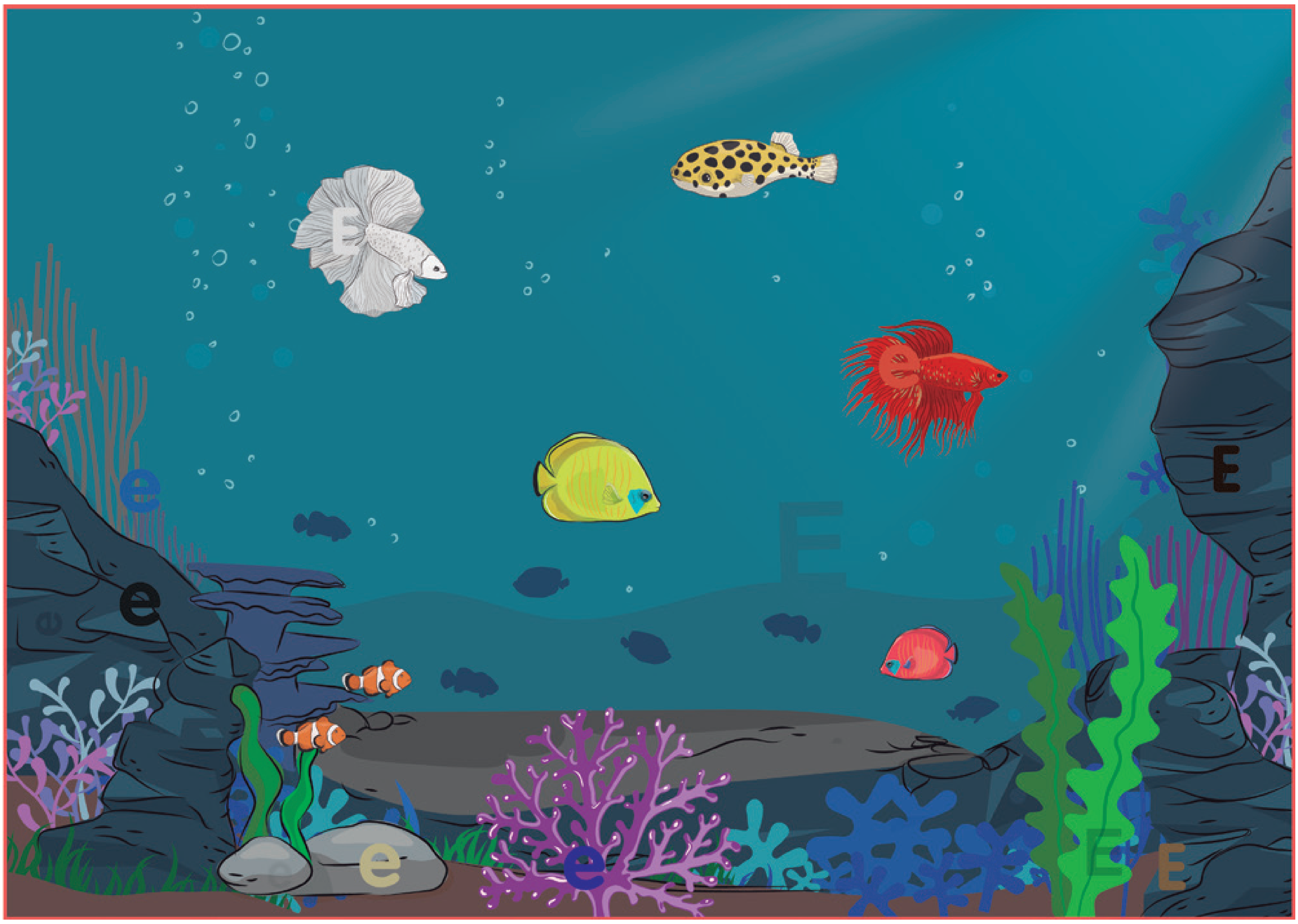

Tajuxu' chi re jun X, ja tz'ijb' **E e** ruk'aan ja julee' tziij ri'.

maske'l	t'iiso'm	perech
Erik	ejqaal	setul
ichaaj	Ester	sub'aan
k'aslemaal	rejtab'al	eleb'al
ejtaliil	jab'el	Ema

Qatz'ijb'aaj ja nim k'in ko'latz'ijb' **E e**. Ja toq amajoon rujujxiik ja tz'ijb' **e** tab'ij ja ruqulaal. Tulqa'j chi aawe b'aar chi ri' nmajtaj eel wa' rujujxiik ja tz'ijb'. Tatz'ata' naq nuub'an chi rutz'ijb'axiik ja tz'ijb' **e** jar awajtiij chuwach tz'alamatz'ijb'ab'al. Tatijoj aawii' chi rutz'ijb'axiik chi paam ja jun saamaaj ri'.

E e

E e

E e

E e

Tatz'ata' jar achib'al k'in ejqaal tab'ij ruub'ii' chi jun junal. Ja wi k'oola ja tz'ijb' **e** chi paam ja tziij, tatz'ijb'aaj jaawa' tz'ijb' chuwach jikajux k'o pa rixkin. Ja wi ma k'o ta ruk'aan, xa jun ti jux tab'ana' kaan. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij. Takaanooj oxi' tziij ruk'aan ja ruqulaal k'in tab'ij chi re awajtiij.

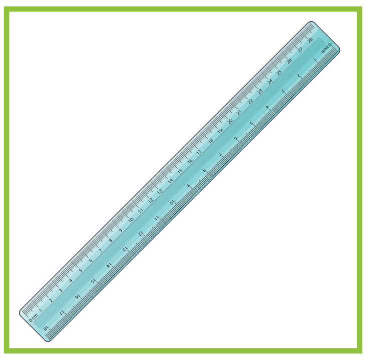

e

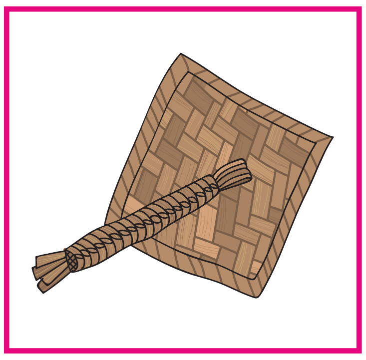

—

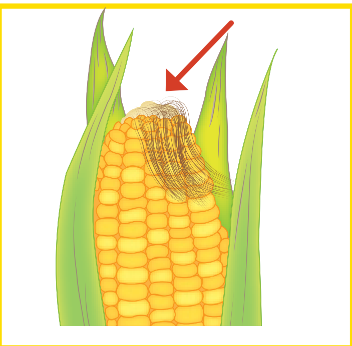

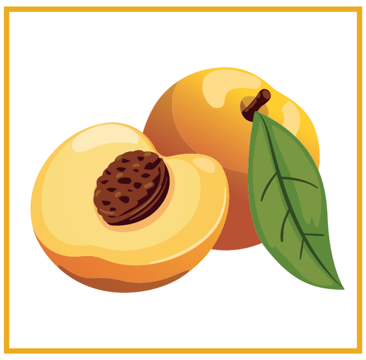

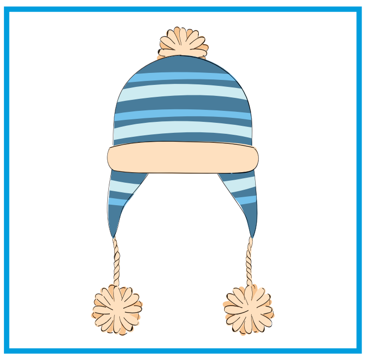

¡Qojtaqiij ja k'u'xatz'ijb' Ee ee!

- Kaamiik, naojtaqiij ja tz'ijb' **E e**. Jaawa' k'o jun ruuqul yuquyik na chuwach ja **e**. Tak'aaxaaj ja julee' tziij ri': mees, meem, miyeer, teew, tees. ¿Xak'axaaj ja ruqulaal /ee,ee,ee/?
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikam. Kow taka'muluuj chi jun jun b'ii'aaj. Tatz'ajpij pa jun setesik ja ruk'an ruqulaal /ee/ xa b'aar ta chi re ja tziij.

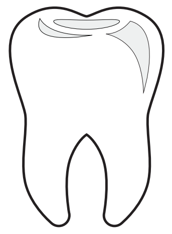

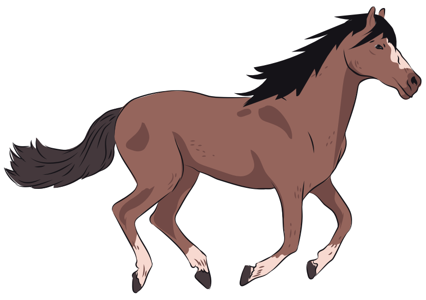
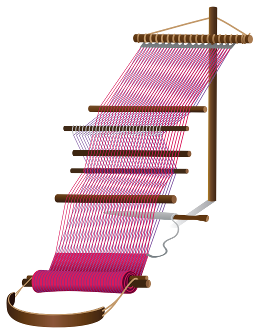

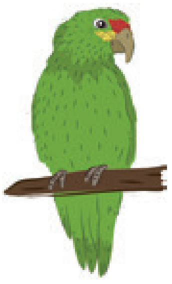

- K'iy tziij chik awojtaq ja ruk'aan ruqulaal /ee/. Kaamiik nawojtaqiij rutz'ijb'axiik ja tz'ijb' keewa' ruqulaal. Tatz'ata' jani' ja nimatz'ijb' **Ee** k'in jani' ja ko'latz'ijb' **ee.**
- Tatz'ata' nojelaal ja tz'ijb' **ee** k'ooli kaamiik. Taq'omaj chi re rub'oniil nawaajo' atet, ja tz'ijb' **ee** xtawijli. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

aa ee aa uu aa ee
oo ee
ee aa oo ee oo

Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikom. K'o tz'ijb' **ee** ruk'aan pa ruub'ii'. Tak'utu' b'aar chi ri' k'o wa' k'in tajuxu' kan chi re jun X.

ajkeem

b'eey

xalteem

Tajuxu' chi re jun X, ja tz'ijb' **ee** ruk'aan ja julee' tziij ri'.

atineem	xeep	meem
mees	sajq'oor	oq'eej
k'ajool	eeleem	eeqaal
eetz'ii'	tees	keela'
nee'	ajtz'ijb'	b'esooj

Tatz'ata' jar achib'al k'in ejqaal tab'ij ruub'ii' chi jun junal. Ja wi k'oola ja ruqulaal /ee/ chi paam ja tziij, tatz'ijb'aj jaawa' tz'ijb' chuwach jikajux k'o pa rixkin. Ja wi ma k'o ta ruk'aan, xa jun ti jux tab'ana' kaan. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij. Toq xtaak'is, tacha'a' ka'i' achib'al ja ruk'aan tz'ijb' ee k'in qas ejqaal tab'iij chi jun junal. Tab'iij ruqulaal chi jun junal ja tziij. K'amab'al tziij: leej. Ja ruqulaal jaari': /l/-/ee/-/j/.

ee

—

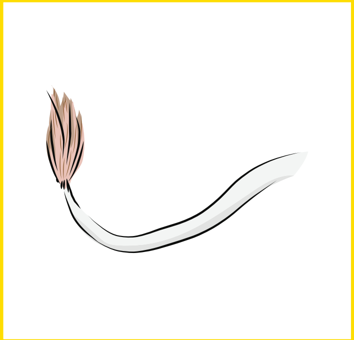

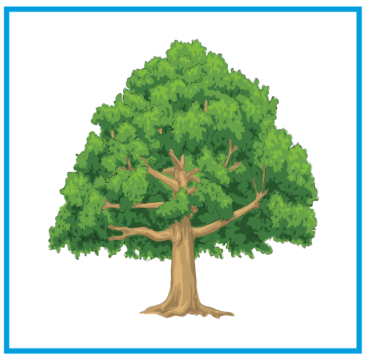

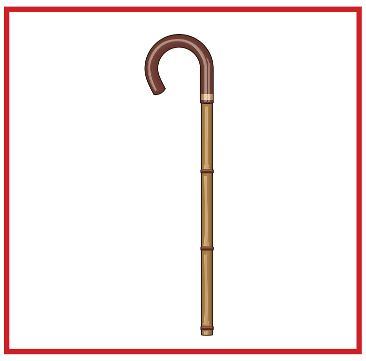

¡Qojtaqiij ja tz'ijb' U u!

K'o k'iy q'iij chi qaawach b'aar chi ri' nqojtaqij wi' ja tz'ijb' u, jun tz'ijb' maxko' rajawaxiik b'aar chi ri' nqojtaqiij wi' chi rutz'ijb'axiik k'iy tziij. Nqamaj eel ruk'axaxiik jun cholon k'aslemaal ja ki' k'u'xlaal ruk'amoon to chi aawe. Tak'axaaj chi utz k'in pa ruk'isib'al tak'ulub'a' jar ak'axaaneem.

Jar oq'eej rixiin jar utiiw

Ajtz'ijb': Miguel Angel Oxlaj Cúmez

K'o jun utiiw xalax chi ruuwach jun tikitik k'ojlib'al ja toq xajalaal nsete'i ja iik'. Ja toq xuujaq najb'eey muul ja ruuwach jar utiiw, xuutz'at ja iik' setel chi runik'ajal kaaj. Tz'umaneem rumajoon, toq xuujaq ja ruuwach. Nij jutiij xk'eje' kaan pa ruuwi'. Ja k'a toq nuumaj tz'umaneem qas nraajo' nuutz'at ja iik'. Ja k'a toq ma tuutz'at nuumaj oq'eej. Uuuuuu, keeri' nuub'an jar utiiw toq nooq'i.

Ja k'a ruutee' ma tuuch'ob' naq chi re nooq'i ja ti raal. ¿Naq chi re qas maxko' oq'eej nuub'an ja ti waal?, keeri' nub'iij ja te'eej. Keeri' xuub'an chi oxi' aaq'a', ja k'a toq xel to ja iik' xtanab'a' oq'eej, toq ari' xrotaqiij ja ruutee' chi jaa' ja iik' nrooq'eej ja ti raal. ¿Naq k'a nqaab'an ari' ja toq nb'e ja iik'? keeri' jar ak'axaaneem xuub'an ja tee'eej chi re ja rutata' jar utiiw. "Tawayab'ej na, wojtaq naq xtiqaab'an chi re", keeri' xb'iij jar utiiw tatixeel k'in qas ajninaq xel eel.

Pa jun ramaaj opoon k'a xel to jun nimalaj suutz' k'in nij xwawaaj ja iik'. Xuumaj chik oq'eej ja ti laj utiiw... Uuuuuu uuuuuuu.

Qas k'a ajninaq xmeloj to ja rutata' ja ti laj utiiw. Qas maxko' ruloch'oon ya' chi rupalaj k'in qas nb'isooni xulqa'ji, k'in xrelesaaj ja ruk'amoon to': jun saqaway ruk'amoon to. Ja k'a toq xuutz'at ja setesik way k'in qas ntz'intz'ooti, qas ajninaq xtanab'a' oq'eej.

- ¿Naq chi re nooq'i jar utiiw?
- ¿Naq xrojtaqib'eej ja ruute' naq chi re nooq'i jar utiiw?
- ¿Naq naa'ooj xukaanooj ja tatixeel, utz k'a ma toq' chik ja ti ko'l utiiw?
- ¿Jani' rutz'ajtiik ja way k'in ja iik'?

¿Naq chikop juunaam wi' rutz'ajtiik jar utiiw? ¿Naq juunaam wa'?

Utz k'aara k'iy nqojtaqiij...

Jar utiiw erumokaj alaxik tz'i'. K'iy b'antajiik nij juunaam kuk'aan, ja kijaloon wi' kii', jaari' ruch'uutaal keetza'm k'in kixkin. Chaqajaa', rumaal ja ruujeey piim k'in yuquyik. Jar utiiwaa' yuquyaq kaqan k'in maxko' ajninaq nkeek'am kajniim.

Jar utiiwaa' ee ajwa'tii'ij, nub'ij tziij tii'ij nkeetij. Nekeetij ko'koj chikop jani' umul, kuukaa' k'in ch'ooy. Chaqajaa', nekeetij kumatz, ajxik' chikop, ak' k'in karne'l.

Ja tee'eej utiiw ee kaj kaj owi wa'qitaq raal nek'eje'. Chi ee ka'i' tatixeelaa' nekeetzuq k'in nekichajiij ja taq ko'koj utiiw. Toq nkeeb'an oxi' iik' ee alaxnaq ne eel to pa keejuul k'in nechajix kumal keetee' kitata'. Toq xtuub'an najoj, nkeek'ut chi keewach nekisaaluuj k'in nekeechap chikopaa'.

Ma nojel muul ta natz'at jun utiiw. Ja ruquul xa chaaq'a nk'axaxi'.

- Tak'ulub'a': ¿La atz'atoon jun utiiw? ¿B'aar chi ri'? ¿Naq wa'ti'iij awojtaq keewach? ¿Jani' ruuqul jar utiiw? Ja ruuqul jar utiiw jani' jun yuquyik sik' njote'e k'aari' nqaaji'. Taka'muluuj. Katejtz'aani k'in tab'ana ruuqul jar utiiw: ja wi nb'iij jar awajtiij "juun" naab'an jun muul, ja wi nb'iij " oxi' " oxi' muul naab'an, xa tak'axaaj naq nb'ij jar awajtiij.
- Tatz'ata' jar achib'al. Kow k'in ejqaal taka'muluuj ruub'ii'. ¿Naq ja najb'eey ruqulaal nawak'axaaj? Jaari' ruqulaal /u,u,u/. K'iy muul taka'muluuj.

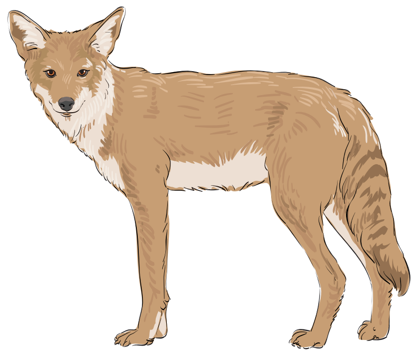

Taka'muluj k'iy muul keeb'ii' chi jun jun achib'al k'ol ikom. ¿Juunaam nuumaj eel wi' ruuqul ruk'iin utiiw? Tach'ob'o' ruub'ii' jun winaq owi naquun juunaam ruuqul nuumaj eel wi'. Taka'muluj k'iy muul.

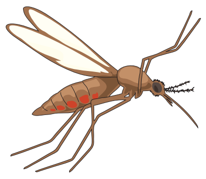

Tatz'ata' jar achib'al ja k'ol ikam. K'iy achib'al kixin chikoopa' ne awijli. Juun chi ke ja chikopii', taq nab'ij ja rub'i ja ruquul /u,u,u/ nuumaj eel wi'. Kow taka'muluuj chi jun jun ruub'ii' k'in toq xta wiil ja ruqulaaj /u,u,u/ nuumaj eel wi' chi re ja tziij , tatz'ajpij pa jun setesik.

Tatz'ata' jar oxi' achib'al k'o pa jun jun cholaaj. Tab'ij ruub'ii' chi jun junal. Tatz'ajpij pa jun setesik ja ruk'aan ruqulaal /u,u,u/ pa nik'aj chi re ja tziij.

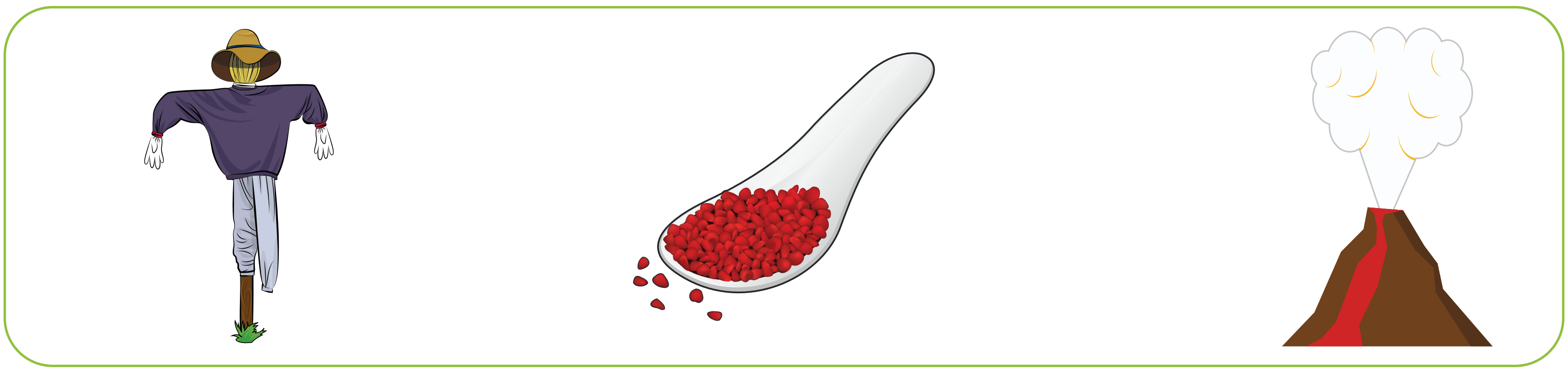

Jar aa Uriel xchojmij jun ch'ijch' chee' rokojoon. Chi paam nraajo' nuuya' eel wi' ja naquun k'o ruqulaal /u,u,u/ xa b'aar ta k'o wi' chi re ja tziij, najb'eey owi chipaam ja tziij. Ta too' chi ruch'upiik ja taq ko'l lawuuj, k'aja k'ari ta q'olijeel chipaam ja ch'ijch' chee' ja ruk'aan ruquulaal /u,u,u/. Xa b'arta k'o wi chi re' ja tziij.

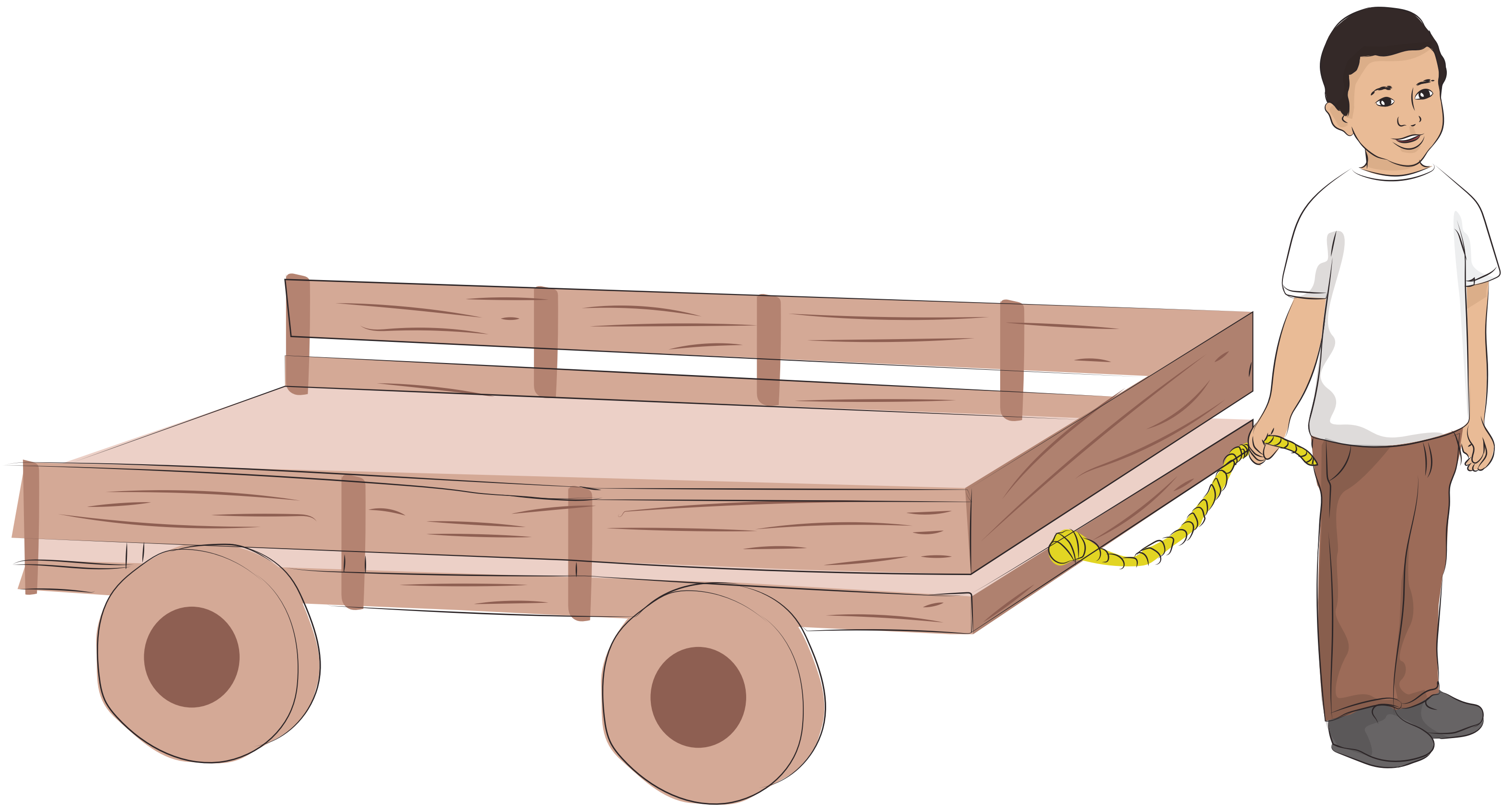

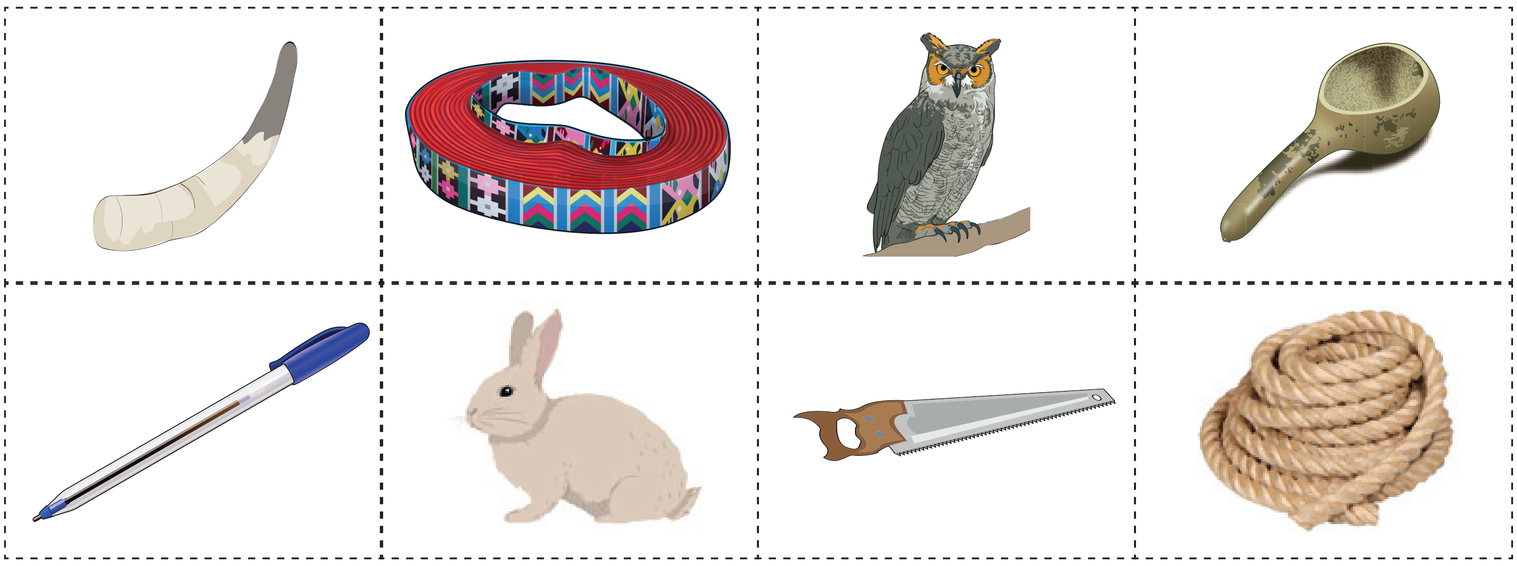

U u

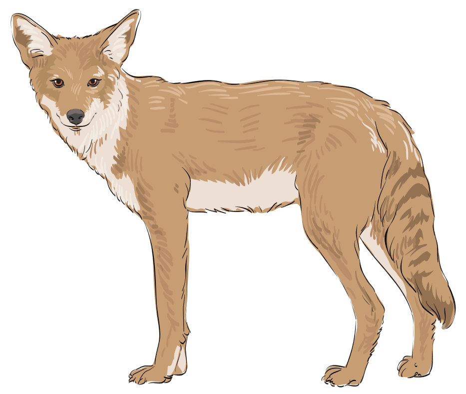

U u

- K'iy chik tziij awojtaq juunaam nuumaj eel ruub'ii' ruk'iin ja ruqulaal tziij utiiw. Kaamiik nawojtaqiij jani' rub'ajniik ja tz'ijb'. Jaawa' **U** nimatz'ijb' k'in jaawa' **u** ko'latz'ijb'. Tab'ana' rachib'al pa ruxulaa' juyu'. Tatz'ata' jani' nuub'an jar awajtiij. Tatz'ata' b'aar chi ri' nuumaj eel wa' rujujxiik. K'aa ja k'ari' tab'ana' chuwach atz'ub'ulib'al, chi riij jun awachib'iil, pa sanayi' owi pan uleew, chuwach jun wuuj, chi re tz'ijb'ab'al.
- Tatz'ata' ja julee' achib'al ri' k'in ja tziij k'o chuuxee'. K'ooli jun jun tz'ijb' **u** ruk'aan pa ruub'ii'. Tak'utu' b'aar chi ri' k'o wi' k'in tajuxu' chi re jun X.

su't

muxu'x

wuch'

ixpujtzin

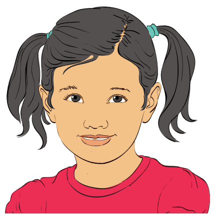

Úrsula

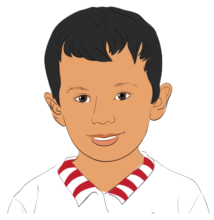

Ulises

Tatz'ata' ja jun kajtzuk' ri' k'o taq k'u'xatz'ijb' chi paan. Takaanooj nojelaal ja k'uxatz'ijb' **U u**. Taq'omaj chi re jun ka'yib'al ja nimatz'ijb', k'in chi re chik jun ka'yib'al ja ko'latz'ijb'.

U	A	u	i	E	O
E	I	e	a	o	U
U	o	U	E	a	I
e	u	A	i	u	e
U	e	I	U	a	o

Tajuxu' chi re jun X, ja tz'ijb' **U u** ja ruk'aan julee' tziij ri'.

sutib'al	soq'oq'	xuruy
Urías	aru't	tukub'al
ichaaj	Ursulina	lakam
chupub'al	xupub'al	t'u'y
xukulib'al	b'ukub'al	kut

Qatz'ijb'aaj ja nim k'in ko'latz'ijb' **Uu**. Toq amajoon rutz'ijb'axiik ja tz'ijb' **u** chaqajaa' tab'ij ruuqul. Tulqa'j chi aawe b'aar chi ri' naamaj eel wa' rujujxiik ja tz'ijb'. Tatz'ata' naq nuub'an chi rutz'ijb'axiik ja tz'ijb' **u** jar awajtiij chuwach tz'alamatz'ijb'ab'al. Tatijoj aawii' chi rutz'ijb'axiik chi paam ja jun saamaaj ri'.

U u

U u

U u

U u

Tatz'ata' jar achib'al k'in ejqaal tab'ij ruub'ii' chi jun junal. Ja wi k'oola ja ruqulaal /u/ chi paam ja tziij, tatz'ijb'aaj jaawa' tz'ijb' chuwach jikajux k'o pa rixkin. Ja wi ma k'o ta ruk'aan, xa jun ti jux tab'ana' kaan. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij. Qas pan ejqaal tab'iij ja tziij utiiw. Ja ruqulaal jaari': /u/-/t/-/ii/-/w/. Kaamiik, tacha'a' jun chikop ja k'o chi kikojol jar achib'al. Tab'iij ruub'ii' k'in tab'iij ja jun jun ruqulaal tz'ijb' k'o chi paam ja tziij.

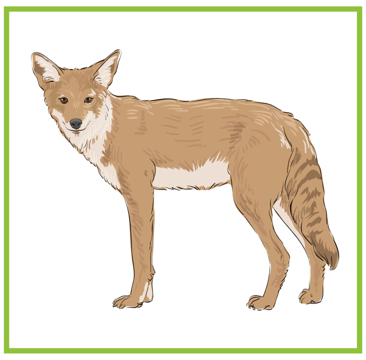

u

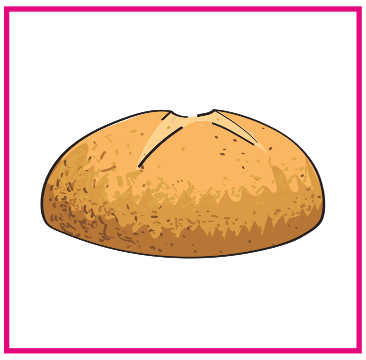

—

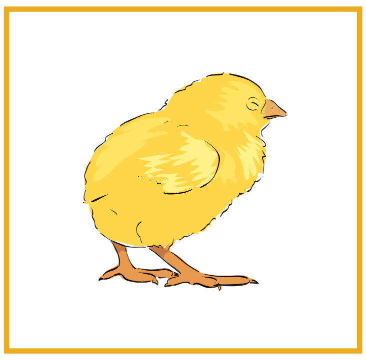

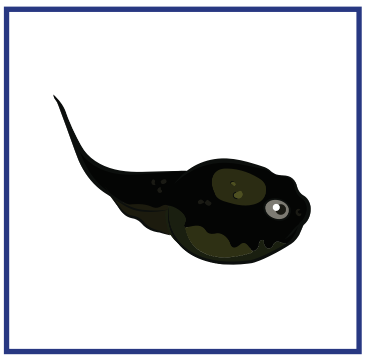

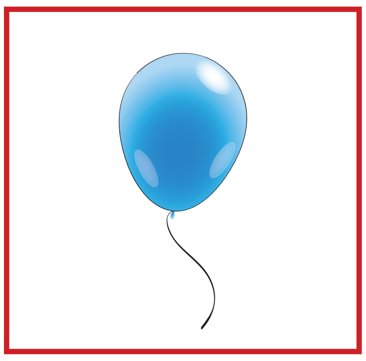

¡Qojtaqiij ja tz'ijb' Uu uu !

- Kaamiik, nqojtaqiij ja tz'ijb' **uu**. Jaawa' k'o jun ruuqul yuquyik na chuwach ja **u**. Tak'aaxaaj ja julee' taq tziij ri': uukuuy, xupuuneem, ch'uuch'uj, muun, puus. ¿Xak'axaaj ja ruqulaal /uu,uu,uu/?
- Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikam. Kow taka'muluuj chi jun jun b'ii'aaj. Tatz'ajpij pa jun setesik ja ruk'an ruqulaal /uu/ xa b'aar ta chi re ja tziij.

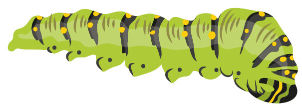
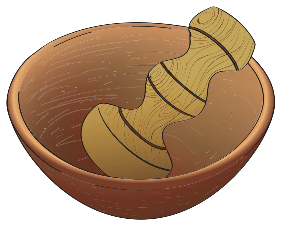
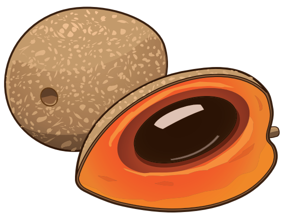
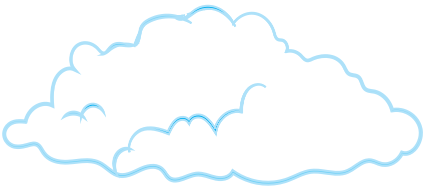
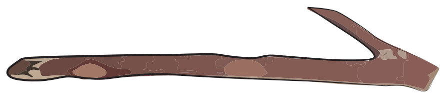

- K'iy chik ja tziij awojtaq ja ruk'aan ruqulaal /uu/. Kaamiik nawojtaqiij rutz'ijb'axiik ja tz'ijb' keewa' ruqulaal. Tatz'ata' jani' ja nimatz'ijb' **Uu** k'in jani' ja ko'latz'ijb' **uu**.
- Tatz'ata' nojelaal ja tz'ijb' k'o chi paam ja kajtzuk'. Taq'oomaaj ja ka'i' k'u'xatz'ijb' **uu** xtawiil. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij.

oo	uu	ee	aa	uu	ii	oo	uu	uu	aa
uu	ee	uu	ii	aa	uu	aa	ee	uu	uu

Tatz'ata' jar achib'al k'ol ikom. K'o tz'ijb' **uu** ruk'aan pa ruub'ii'. Tak'utu' b'aar chi ri' k'o wi' k'in tajuxu' kan chi re jun X.

Tajuxu' chi re jun X, ja tz'ijb' **uu** ruk'aan ja julee' tziij ri'.

q'uux	juun	suub'aan
tap	ch'uuch'	ch'uur
lajuuj	chuum	k'u'xaaj
puul	awan	xuub'
muuj	ch'uut	muquuj

Tatz'ata' jar achib'al k'in ejqaal tab'ij ruub'ii' chi jun junal. Ja wi k'oola ja tz'ijb' **uu** chi paam ja tziij, tatz'ijb'aaj jaa wa' tz'ijb' chuwach ja jikajux k'o pa rixkin. Ja wi ma k'o ta ruk'aan, xa jun ti jux tab'ana' kaan. Tatz'ata' ja k'amab'al tziij. Toq xtaak'is, tacha'a' ka'i' achib'al ja ruk'aan ja tz'ijb' **uu** k'in qas pan ejqaal tab'iij. Tab'ana' kowiineem chi rub'iixiik ja ruqulaal jun jun tz'ijb' rixiin ja tziij. K'amab'al tziij: juut. Ja ruqulaal ja taq tz'ijb' rixiin ja tziij jaari' /j/-/uu/-/t/.

uu

—

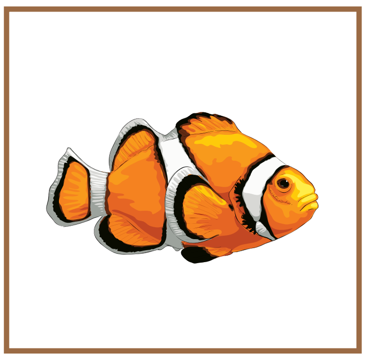

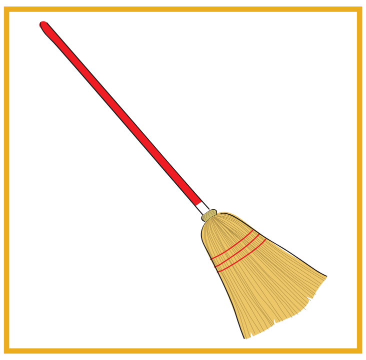

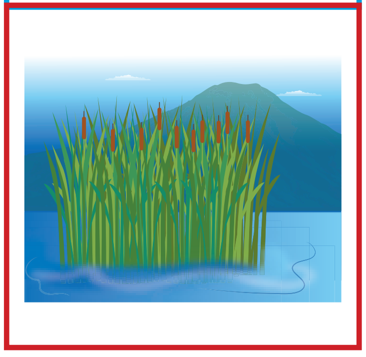

¡Qejtz'ab'eej ja k'asojanaa'ooj!

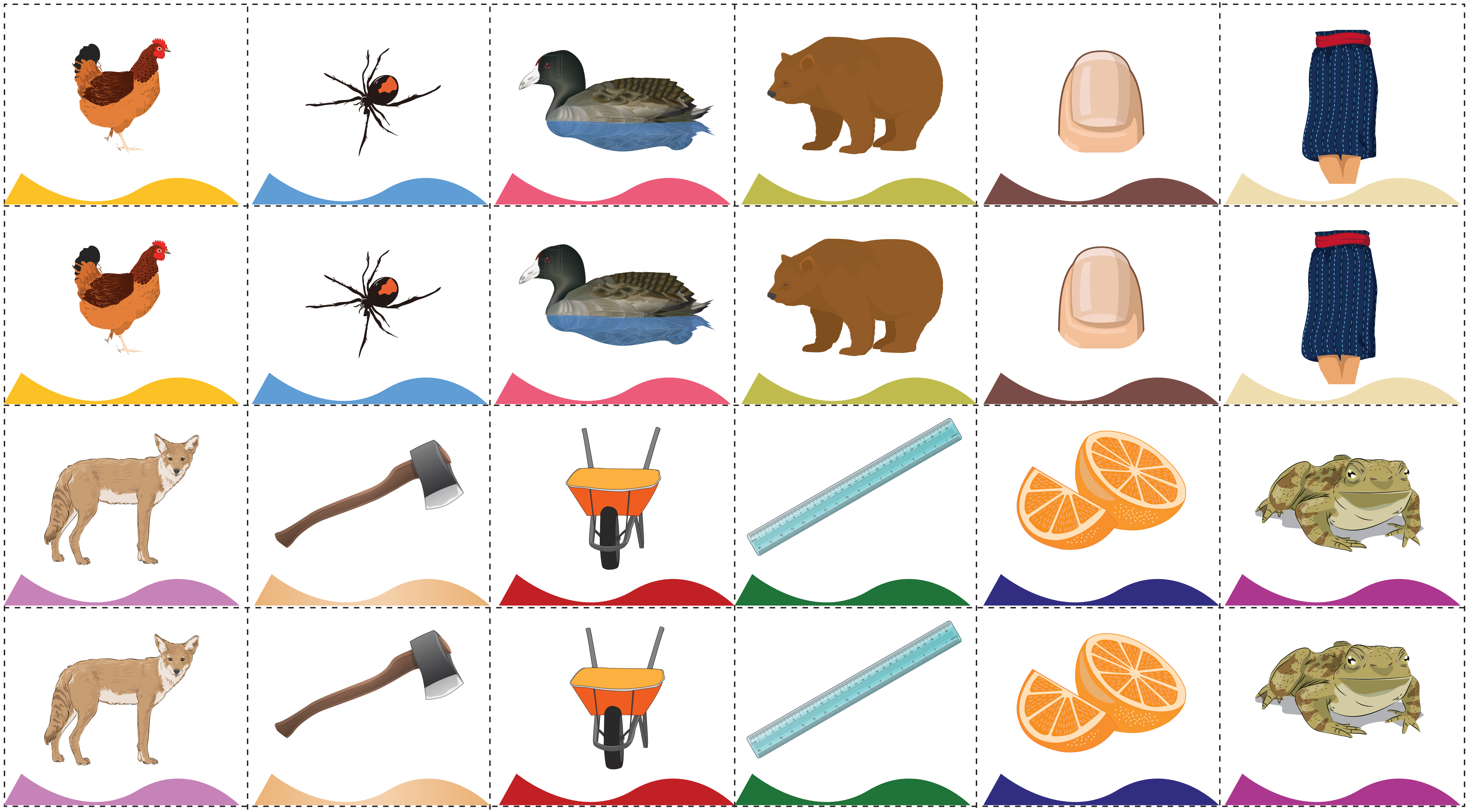

- Qejtz'ab'eej ja k'asojanaa'ooj chi re julee' tziij ruk'aan ja k'uxatz'ijb' i, o, a, e k'in u. Ja rejtz'ab'exiik ja tz'aaneem ri' rajawaxiik naab'an mookaaj pa kaaka', ox ox owi kaj kaj kuk'iin awachib'iil.
- Ja rub'eeyaal ja tz'aaneem ri' jaari' naatz'at k'in nulqa'j chi aawe b'aar chi ri' k'o wa' ja jun jun ko'lawuuj, utz k'a natkowiini nawijli ja ruk'uulaaj. Tach'uupiij ja ko'lawuuj, taxolo' k'in tajupub'a' chuwach ch'ajtaal owi chuwach uleew. Ja wi najb'eey natq'a'xa, tayaka' ka'i' ko'lawuuj. Ja wi juunaam ja ka'i' achib'al, naak'am kaan. Ja wi ma juunaam ta ja ka'i' achib'al, tajupuba' kan chik jun muul. Ja jun ejtz'aaneel chik keeri' nuub'an chaqajaa'. Naka'muluuj jar atz'aaneem k'in nak'isa' na ja taq ko'lawuuj chuwach ja ch'ajtaal. Nuuch'ak tz'aaneem, ja k'iy ko'lawuuj k'o ruk'iin. Katejtz'aani kuk'iin amookaaj alaxik k'in awachib'iil. ¡Qas ki'iil!

¡Qojejtz'a'n ruk'iin ruqulaal rachib'iil taq tz'ijb'!

Tach'uupiij ja ko'lawuuj rixin k'u'xatz'ijb k'in rixiin jar achib'al. Ke'anuk'u' oxi' ko'lawuuj achib'al pa cholaaj. Tab'ij ruub'ii' chi jun junal achib'al, ejqaal. Tawila' ja k'u'xatz'ijb' ruk'aan ja jun jun tziij k'in tatz'ijb'aj chuuxee', ja tz'ijb' rixiin k'u'xatz'ijb'. Ja wi chi paam ja tziij k'o ka'i' owi oxi' k'u'xatz'ijb', naanuk' pa choolaaj jani' ee k'o chi paam ja tziij. Tak'utu' chuwach awajtiij jani' xaab'an chi re. Keeri' tab'ana' chik chi re jar oxi' ko'lawuuj k'in keeri' naab'an naakoj nojelaal. Chaqajaa', utz naab'an ruk'iin ja tziij xtib'ii jar awajtiij chi aawe.

a	a	aa	aa	e	e	ee	ee
o	o	oo	oo	i	i	ii	ii
u	u	uu	uu	a	i	o	e

GOBIERNO DE LA REPÚBLICA
GUATEMALA

Ministerio de
Educación

DIGEBI
Por la Multi e Interculturalidad